Estd. June 1984

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com Website: www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Paw
M.A., B.Ed., SET

DVV Clarification

Metric No. 3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

3.3.1.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC CARE list year wise during the last five years

Declaration by the Head of the Institution

This is declared that, the number of research papers published in the Journals notified on UGC care list during the last five years are as per the following chart:

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
		2021-2022			
1	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता (Indian Constitution and National Integration)	Shri D.A.Pawar	Political Science	IDEAL	2319-359x
2	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृटीकोन (A Cultural Perspective of New Poetry)	Shri B.B.Pawar	Marathi	IDEAL	2319-359X
3	क्रांतीविरांगाना हौसाताईयांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य (Krantivirangana Hausatai's work in the freedom struggle)	Smt.S.B.Ingavale	History	Inter linalysisk research an	0976-0377

Arts and Commerce College, Kadepur, Dist. Sangli

4	नव्वोदत्तरीतील ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तुत्ववान स्त्रियांचे चित्रण (Portrayal of virtuous women in historical novels of Navvodattari)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	2319-6025
5	Pomegranate Cultivation in Jath Tahshil--A Geographical Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar wangmay international research journal	2229-4929
2020-2021					
6	वराडी लोकगीते : संस्कृती आणि लोकशिक्षण (Varadi Folk Songs : Culture and Folklore)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	2319-6025
7	A Study of awareness and attitude of college students towards environmental studies	Mrs. S.N. Chavan	Geography	Akshar Wangmay	2229-4919
8	संत साहित्यातील सामाजिक विचार (Social Thought in Saint Literature)	Shri B.B.Pawar	Marathi	AJANTA	2277-5730
9	क्रांतीविरांगाना हौसाताई यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य (Krantivirangana Hausatai's work for farmers)	Smt.S.B.Ingavale	History	Vision Research Review	2250-169x
2019-2020					
10	फुले,शाहू,आंबेडकरांचे शै.योगदान:बहुजनांचे दीपस्तंभ (Educational Contribution of Phule, Shahu, Ambedkar: The Lighthouse of Bahujan)	Shri B.B.Pawar	Marathi	studies in Indian place names	2394-3114
11	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा (Feminist consciousness in Marathi poetry)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Akshar wangmay international research journal	2229-4929
12	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या (Rural Community Development and New Social Issues)	Smt.S.Y.Patil	Sociology	AJANTA	2277-5730

Arts and Commerce College, Kadepur, Dist. Sangli

			2018-2019		
13	Role of District credit plan in India an analysis	Smt.A.V.Sawant	Commerce	Research journey	2348-7143
14	मानवी अधिकारासाठी शिक्षण (Education for Human Rights)	Shri B.B.Pawar	Marathi	Research journey	2348-7143
15	महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण (Women and changing government policies)	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Research journey	2348-7143
16	संत गाडगेबाबांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान -एक चिकित्सा (Sant Gadge Baba's philosophy of education - a therapy)	Shri R.P.Mahanwar	History	Research Journey	2348-7143
			2017-2018		
17	काळासुर्य आणि हॅट घालणारी बाई ,प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती (Lady in Black Sun and Hat, a work of art that gives a new feminist meaning to an ancient myth)	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Teah research journal Analysis	2231-6671
18	शिरवळचा किल्ले शुभानमंगल इतिहास व सध्य स्थिती (Shubhanmangal history and current status of Shirwal fort)	Smt.S.B.Ingavale	History	Printing Area international multilingual research journal	2394-5303
19	लक्ष्मिकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य (Social work of Laxmikant Deshmukh)	Shri kumar Ingale	Marathi	Research journey	2348-7143
20	शिक्षणाचा मुलभूत हक्क, धोरणे आणि सद्यस्थिती (Fundamental Right to Education, Policies and Current Status)	Shri.D.A.Honmane	Economics	EIIRJ	2277-8721
21	जागतिकी करणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाय योजना (Effects of Globalization on Indian Agriculture and Remedial Plan)	Shri.D.A.Honmane	Economics	विद्यावार्ता	2319-9318
22	A study of Measure crop productivity in Maharashtra	Shri .I. H. Ahire	Economics	विद्यावार्ता	2319-9318

Arts and Commerce College, Kadepur, Sangli

I/c. Principal
Arts & Commerce College
Kadepur, Tal. Kadegaon (Sangli)

Estd. June 1984

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com **Website:** www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

FOUNDER	PRESIDENT	EXECUTIVE PRESIDENT	SECRETARY	I/C PRINCIPAL
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Dalitmitra, D.Litt.	Hon. Chandrakant (Dada) Patil Minister of Higher & Tech. Education Govt. of Maharashtra	Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.	Prin. Mrs. Shubhangi Gawade M.Sc., B.Ed.	Mr. Bapurao B. Pawar M.A., B.Ed., SET

3.3.1 ***Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years***

3.3.1.1. **Number of research papers in the Journals notified on UGC CARE list year wise during the last five years**

HEI Input :

2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-18
6	7	7	12	11

DVV suggested Input :

2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-18
2	2	3	2	2

Change Input (Optional) :

2021-22	2020-21	2019-20	2018-19	2017-18
05	04	03	04	06

Arts and Commerce College, Kadepur * Sangli *

I/c. Principal
Arts & Commerce College
Kadepur, Tal. Kadegaon (Sangli)

Estd. June 1984

" ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, KADEPUR

Tal. Kadegaon, Dist. Sangli 415 305

Email: acc.kadepur@gmail.com Website: www.acckadepur.com

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

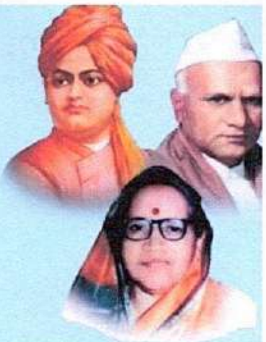

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Paw
M.A., B.Ed., SET

Number of research papers published in the Journals notified on UGC care list 2021-2022

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
1	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता (Indian Constitution and National Integration)	Shri D.A.Pawar	Political Science	IDEAL	2319-359x
2	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृटीकोन (A Cultural Perspective of New Poetry)	Shri B.B.Pawar	Marathi	IDEAL	2319-359X
3	क्रांतीविरांगाना हौसाताईयांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य (Krantivirangana Hausatai's work in the freedom struggle)	Smt.S.B.Ingavale	History	Inter linalysisk research an	0976-0377
4	नव्वोदत्तरीतील ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तुत्ववान स्त्रियांचे चित्रण (Portrayal of virtuous women in historical novels of Navvodattari)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	2319-6025
5	Pomegranate Cultivation in Jath Tahshil--A Geographical Analysis	Smt.S.N.Chavan	Geography	Akshar wangmay international research journal	2229-4929

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X, Issue - II,
March - August – 2022
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.008
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal

IDEAL

ISSN - 2319 - 359X

Volume - X, Issue - II, March - August - 2022

Impact Factor 2020 - 6.008 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. दिलीप आ. पवार

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"IDEAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 6.008 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science.
Salmau Bin Adbul Aziz University, KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat.
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce,
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	The Role of Exercise in Treating Obesity **Dr. Madan B. Ingle**	1-4
2	Effect of Yogasanas and Pranayam on the Physiological Variables of Senior Citizen during Covid-19 Pandemic Lockdown **Dr. Pradeep H. Shende**	5-8
3	A Study on Awareness of Soft Skills in Teacher Educators and Student Teachers **M.U.K. Sudha Rani**	9-14
4	A Study on the Effect of Reasoning Strategies on the Academic Achievement of IX Standard Students in Biology **T. Lingaiah**	15-21
5	Developing Creativity as an Employability Skill through ODL **Dr. Rajendra Vadnere** **Dr. Anuradha Bhosale**	22-29
6	Siderophore Producing Rhizobacteria Retarding *Macrophomina phaseolina* Growth **S. G. Sangle** **U. P. Mogle**	30-36
7	Basics of Open Access, Open Access Resources and Open-Source Tools **Sangramsinh S. Pawar**	37-41
8	Gopal Krishna Gokhale : Thoughts on Education **Dr. Santosh Abhimanyu Jethithor**	42-47
9	The Core Principles of Management for Business Management **Dr. S. K. Rodde**	48-51
10	Health, Welfare Provisions & Wages to Contract Employees - An Overview **N. Rajashekar Rao**	52-58
11	Sustainability and Innovations in Agriculture and Rural Development in India **Dr. Sanjay B. Shinde**	59-66

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Indian Socio-Ethnic Sense and Sensibility in the Verses of Sarojini Naidu **Prof. Dr. Vinodkumar Chaudhari**	67-70
13	The Administration of the Chairperson on Chiang Mai Province in Thailand **Mr. Worayuth Sathapanasuphakul** **Dr. Suhas Morale**	71-76
14	Classroom Participation of Secondary School Students in Relation to their Perceived Parental Behaviour **N. Rajashekar**	77-84

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	छत्रपती संभाजीराजे यांच्या विचारातील 'राज्यकर्ता' **कुबेर भरत पांडुरंग**	१-३
२	चरित्र व आत्मचरित्र : संकल्पना व स्वरूप-भेद **डॉ. महेश सखाराम बावधनकर**	४-९
३	महिला सबलीकरणात भारतीय संविधानाचे महत्व **डॉ. एस. एस. बिरंगणे**	१०-१५
४	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन **श्री. बापूराव भगवानराव पवार**	१६-२४
५	राज्यस्तरीय कुस्ती स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या कुस्तीगीराच्या चिंतेचे अध्ययन **डॉ. शेखर शिरसाठ**	२५-२८
६	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता **प्रा. दिलीप आ. पवार**	२९-३३

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.008 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महिला सबलीकरण और वास्तवता **संदीप महादेवराव हाडोळे**	१-५

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.008 (www.sjifactor.com)

६. भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा. दिलीप आ. पवार
राज्यशास्त्र विभाग, आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज कडेपूर, ता. कडेगाव, जि. सांगली.

प्रस्तावना

आपण भारतीय लोक भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक विविधता असून सुध्दा राष्ट्रीय एकात्मता राखण्यात यशस्वी ठरलो आहोत. ही संपूर्ण जगभर आपल्या देशाची ओळख आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रबांधणीचे जे कार्य झाले ते राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीकच मानावे लागेल. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी देशातील सर्व धर्माचे, जातीचे, भाषांचे, प्रांतांचे लोक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने जागृत झाले होते. त्यांची राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रकर होती. राष्ट्राभिमान, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रसेवा या भावनेने सारा देश एकात्म झाला होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रीय ऐक्याची भावना भारतीय जनमानसात खोलवर रुजली होती. वास्तविक राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रक्रिया प्रदीर्घ चालणारी प्रक्रिया आहे.

स्वातंत्र्या प्राप्ती नंतर भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करण्यात आली. राज्यघटनेनुसार भारत प्रजासत्ताक बनला. पण खऱ्या अर्थाने भारत प्रजासत्ताक लोकशाही राष्ट्र बनले आहे का? असा प्रश्न अनेक वेळा निर्माण होतो. कारण आज भारतीय समाज व्यवस्थेसमोर जातीयता, जमातवाद, प्रादेशिक वाद, भाषावाद, अंधश्रध्दा, उपासमार, दहशतवाद इत्यादी आव्हाने उभी राहिलेली आहे. भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या लोकशाही मूल्यांचा विसर पडलेला आहे आणि भारतीयांच्या संकुचित भावना संकुचित अस्मिता उफाळून वर आल्याने आणि धार्मिक, जातीय, भाषिक प्रादेशिक तणाव, संघर्ष उद्भवलेले आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा गेलेला आहे.

वास्तविक आम्ही राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात यशस्वी झालो. परंतु आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात कमी पडलो आहोत. स्वतःच्या, पक्षाच्या हितासाठी राजकीय नेते, बहुसंख्य राज्यकर्ते सत्ता आणि संपत्तीच्या मागे लागले आहेत. त्यांना राष्ट्रप्रेम,राष्ट्राभिमान आणि राष्ट्र सेवा यांचा विसर पडू लागला आहे. याचा अर्थ भारतात एकात्मता नाही असे मात्र म्हणता येणार नाही. पण राष्ट्रीय एकात्मता कमी झाली आहे. ती वृध्दिंगत करण्याची भूमिका प्रत्येक भारतीय नागरिकांची पार पाडली पाहिजे

अर्थ

युनिटीचा अर्थ असा की, कोणत्याही मुद्द्यावर कोणतेही मतभेद नसणे परंतु मतभेद असले तरी जर सर्व लोक देशाच्या हितासाठी एक सारखाच विचार करीत असतील, तर त्यास राष्ट्रीय ऐक्य असे

म्हणतात. जे स्वतःकडे प्रथम भारतीय नागरिक म्हणून पाहतात आणि नंतरच हिंदू, मुस्लिम शिख, पारसी,बौध्द किंवा अन्य धार्मिक, जातीय भावना ओळखतात. राष्ट्रीय एकात्मता होय.

देशाच्या नागरिकांमध्ये आपण सर्वजण एका राष्ट्राचे घटक आहोत अशी भावना निर्माण होणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. आपण सर्व नागरिक एकच आहोत असे बोलण्यापेक्षा हे आपल्या वागण्यातून दिसणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय.

राष्ट्र-राज्य

राष्ट्रीय एकात्मते विषयी विचार करताना राष्ट्र व व राज्य या दोन्ही संकल्पना समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्र या संकल्पनेत लोकांचे भावनिक ऐक्य अपेक्षित आहे. ते लोक विशिष्ट भूभागावर राहत असतील त्यांची स्वतःची शासन व्यवस्था असेल व ते सार्वभौम असतील तर त्याला राज्य म्हणता येईल. विशिष्ट अशा भूभागावर माणसांचा समूह भावनिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या एकत्र असतो तो समान ध्येयाने प्रेरित असेल, मूल्ये समांतर असतील ते एकमेकांच्या सुख-दुःखात सहभागी असतील त्याचबरोबर राष्ट्राचा इतिहास, परंपरा, संस्कृती यात समन्वय असेल तर ती एकात्मता होय.राष्ट्रीय एकात्मता आपोआप निर्माण होत नाही. ती जाणीवपूर्वक निर्माण करावी लागते.

राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका

भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचा स्पष्टपणे उल्लेख करण्यात आला आहे व त्या दृष्टीने एक प्रकारची वैचारिक, तात्विक मांडणी केलेली आहे. उद्देश पत्रिकेत भारतीय राज्याचे स्वरूप सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष प्रजासत्ताक गणराज्य असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. उद्देश पत्रिकेवरून भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे सुद्धा स्पष्ट करण्यात आली आहेत. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची अखंडता व एकात्मता राखणे ही भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तिन्ही तत्वांचा मेळ जेव्हा साधला जातो तेव्हा व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाते. देशाची एकता आणि एकात्मतेच्या रक्षण होते.प्रत्येक व्यक्तिला प्रतिष्ठा मिळावी. माणूस म्हणून जगता यावे. प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी. न्याय मिळावा. यासाठी भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधूभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे.

न्याय

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय या सर्व क्षेत्रात न्याय प्रस्थापित करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तिहित आणि समाजहिताचा मेळ म्हणजे न्याय होय. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजात कोणताही भेदभाव न करणे आणि सर्वांना समान वागणूक होय. आर्थिक न्याय म्हणजे आर्थिक क्षेत्रात समान संधी आणि दर्जा देणे होय. राजकीय न्याय म्हणजे कायद्यापुढे सर्व समान, सर्वांना समान

राजकीय हक्क होय. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय भारतात प्रस्थापित व्हावा यासाठी मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक क्षेत्रात भेदभाव न करणे, आर्थिक क्षेत्रात समान संधी व दर्जा उपलब्ध करून देणे, इत्यादी तरतुदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत.

व्यक्ती स्वातंत्र्य

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या उपभोगावर राष्ट्रीय एकात्मता अवलंबून असते. राष्ट्रीय एकात्मतेला पोषक वातावरण तयार करण्यासाठी, व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या सुप्त गुणांचा विकास होण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेने प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्ये दिली आहेत. ही स्वातंत्र्ये अनिर्बंधित व व अमर्यादित स्वरूपात नागरिकांना दिलेले नाही. व्यापक समाजहित व देशहिताच्या दृष्टीने प्रत्येक स्वातंत्र्यावर ती मर्यादा घातल्या आहेत. भारताची अखंडता, एकात्मता, ऐक्य यांना बाधा निर्माण न करता व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येतो भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य, एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संस्था आणि संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही व्यवसाय व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य या स्वातंत्र्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेचे वातावरण तर निर्माण होईलच पण त्याचबरोबर नागरिकांमध्ये देशाबद्दल आपुलकी जिव्हाळा एकात्मता वाढीस लागेल.

समता

मानवनिर्मित विषमता दूर करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राज्यघटनेमध्ये समतेचा हक्क देण्यात आला आहे. स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी व विकासाची सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला विशेषाधिकार न देता सर्व व्यक्तींना कोणताही भेदभाव न करता विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आली आहे

बंधुता

राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधुभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तिन्ही तत्त्वांचा मेळ साधला जातो तेव्हाच व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाते आणि देशाची एकता आणि एकात्मतेचे रक्षण होते. प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा मिळावी, माणूस म्हणून जगता यावे, प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी, न्याय मिळावा यासाठी अनेक तरतुदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत.

मी प्रथम भारतीय नागरिक

भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकत्वाची आहे.ती राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेत फक्त घटनात्मक व कायदेशीर एकात्मता अपेक्षित नाही तर ती व्यक्तीची भावनिक मने जोडण्याची प्रक्रिया आहे. मी धर्माने, जातीने, भाषेने, वंशाने, रंगाने, पंथाने, वेशभूषेने जरी वेगळा असलो तरीही मी प्रथम भारतीय आहे. याची जाणीव व्यक्तीला सतत असणे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. अनेक वेळा राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा निर्माण करणाऱ्या घटना घडत

असतात. अशा वेळी देशातील सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, शिक्षण तज्ञ हे खास प्रयत्न करून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. अशावेळी आपण सुद्धा मागे राहता कामा नये.

व्यक्ती जीवन जगत असताना तीन स्तरावर जगत असते. काही व्यक्ती केवळ मी चा विचार करून जगतात तर काही आम्ही म्हणून जीवन जगतात तर काही आमचं, आपण म्हणून जीवन जगतात. मी म्हणून जगणारी व्यक्ती केवळ स्वतःचाच विचार करते. स्वतःच्या स्वार्थासाठी स्वतःच्या प्रगतीसाठी ती धडपडत असते. दुसऱ्याचा विचार करत नाही. मला मिळाले म्हणजे संपले असा संकुचित दृष्टिकोन ठेवून समाधान ती मानत असते.

काही व्यक्ती मी मधून आम्ही मध्ये येतात. माझे कुटुंब, माझे नातलग, माझे जातवाले त्यांचा स्वार्थ साधला म्हणजे सर्व काही मिळाले त्यातच ते धन्य मानतात. या जाणिवेतून जाती-जातीत धर्मा-धर्मात संघर्ष होताना दिसतो.

काही व्यक्ती मी आणि आम्ही याच्या पुढे जाऊन आपण, आपलं आणि समाज यांच्याशी नाते जोडतात मी आम्ही बरोबरच समाजाचे ही भले झाले पाहिजे याचा सतत ते विचार करतात. केवळ स्वतःचा स्वार्थ साधून चालत नाही किंवा आपल्याच धर्मातील, जातीतील, कुटुंबातील व्यक्तींची प्रगती झाली पाहिजे असे नाही तर व्यापक असा एकत्रित समाज प्रगत झाला पाहिजे. संपूर्ण समाज प्रगत झाला तर त्यात माझी, कुटुंबाची आपोआपच प्रगती होईल असा दृष्टिकोन ठेवतात. हा दृष्टीकोण आपण सर्वांनीच बाळगायला पाहिजे. या दृष्टीने महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगेबाबा आशा अनेकांची या उदात्त ध्येयाने संपूर्ण आयुष्यभर समाजासाठी कार्य केले. सर्व भारतीयांनी समाजाच्या सुखात स्वतःचे सुख मांडले समाजाचे दुःख ते स्वतःचे दुःख आहे असे मांडले. तर राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यास मदत होते.

कर्तव्ये

नागरिकांमध्ये राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होण्यासाठी, सामाजिक जाणीव निर्माण होण्यासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्याबरोबरच कर्तव्यांचे पालन करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कर्तव्य आचरणात आणून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करता येते.

- भारतीय राज्यघटना राज्यघटनेची मुल्ये, राज्यघटनेने निर्माण केलेल्या संस्था, राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत यांचा आदर केला पाहिजे, अभिमान बाळगला पाहिजे
- राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतील विकसित झालेल्या उदात्त आदर्शांचे अनुकरण केले पाहिजे, त्यांची जोपासना केली पाहिजे
- भारताची सार्वभौम सत्ता, एकता व एकात्मता यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी प्रत्येक भारतीय नागरिकांची आहे,

- गरज पडेल तेव्हा देशाच्या संरक्षणासाठी आवश्यक ती सेवा देणे देशाच्या संरक्षणासाठी नागरिकांकडून वेगवेगळ्या स्वरूपाची मदत दिली पाहिजे
- धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक भेदभाव करता कामा नये आणि जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधूभाव वाढीस लावला पाहिजे. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग केला पाहिजे.
- विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद संशोधक बुद्धी व सुधारणावाद यांचा विकास करणे
- सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा निश्चय करून त्याग करणे.
- वेगवेगळ्या क्षेत्रात राष्ट्राची प्रगती व्हावी यासाठी वैयक्तिक व सामूहिक प्रयत्नाने उच्च दर्जा प्राप्त करावा. मी ज्या क्षेत्रात काम करीत आहे. त्या क्षेत्रात मी असे काम करीन की, ज्यामुळे माझ्या राष्ट्राचे नाव अख्या जगात झाले पाहिजे. अशी तळमळ प्रत्येक नागरिकाला लागून राहिली पाहिजे

समारोप

भारतीय राज्यघटनेतील सर्व तरतुदींचे,तत्वांचे पालन काटेकोरपणे प्रत्येक भारतीयाने केले पाहिजे. आज राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव करून देणारे प्रभावी सामूहिक नेतृत्व उदयाला येणे जरुरीचे आहे. भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे यासाठी सदैव नागरिकांना जागृत ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. 'राष्ट्र म्हणजे मी आणि मी म्हणजे राष्ट्र' अशी एकात्मतेची भावना दृढ करण्यासाठी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे. सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी आज मोठ्या प्रमाणात तरुणांनी खास प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी नुसता तात्विक विचार मांडुन चालणार नाही तर विचारांना कृतीची जोड द्यावी लागेल. तरच राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होईल, टिकून राहिल.

संदर्भ

१. राष्ट्रीय एकात्मता, प्रा. तेज निवळीकर, प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ.

२. भारतीय शासन आणि राजकारण, प्रा. सुधाकर व कुलकर्णी, विद्याभारती प्रकाशन लातूर

३. भारतीय राज्यघटना विकास, स्वरूप आणि राजकारण, डॉ. शांताराम भोगले, विद्याभारती प्रकाशन लातूर

४. भारतीय शासन आणि राजकारण प्रा. बी.बी. पाटील, फडके प्रकाशन

५. भारतीय राजकीय व्यवस्था (INDIAN POLITICAL SYSTEM)

६. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, प्रा. पु. गो. कवठाळकर, दत्तसन्स जवाहरलाल नेहरू मार्ग सदर, नागपूर

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X, Issue - II,
March - August – 2022
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.008
www.sjifactor.com

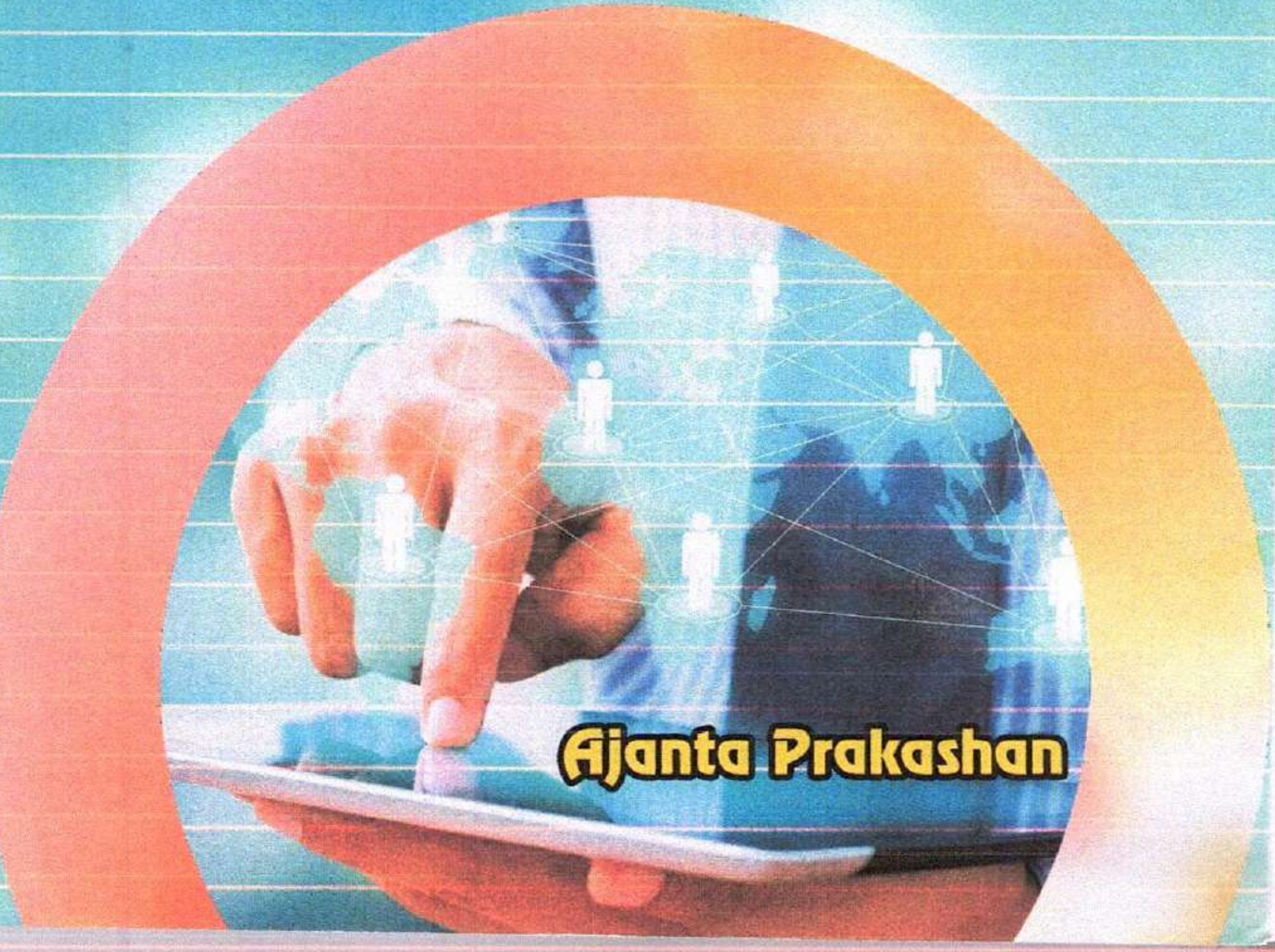

Ajanta Prakashan

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X Issue - II March - August - 2022

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.008
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.008 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	छत्रपती संभाजीराजे यांच्या विचारातील 'राज्यकर्ता' कुबेर भरत पांडुरंग	१-३
२	चरित्र व आत्मचरित्र : संकल्पना व स्वरूप-भेद डॉ. महेश सखाराम बावधनकर	४-९
३	महिला सबलीकरणात भारतीय संविधानाचे महत्व डॉ. एस. एस. बिरंगणे	१०-१५
४	नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन श्री. बापूराव भगवानराव पवार	१६-२४
५	राज्यस्तरीय कुस्ती स्पर्धेत सहभागी होणाऱ्या कुस्तीगीराच्या चिंतेचे अध्ययन डॉ. शेखर शिरसाठ	२५-२८
६	भारतीय राज्यघटना व राष्ट्रीय एकात्मता प्रा. दिलीप आ. पवार	२९-३३
७	नाशिक जिल्ह्यातील शालेय खेळाडूंच्या पुन:प्राप्तीवर प्राणायामाचा होणारा परिणाम अभ्यासणे सुजित माधवराव मेधणे डॉ. कल्पना झरीकर	३४-३८
८	एकविसाव्या शतकातील लोकरंगभूमी - लोकनाट्य डॉ. चैनलाल एस. राणे	३९-४२
९	कोरोना काल एवं गलिच्छ बस्ती डॉ. रवि एन. साखरे	४३-४५
१०	जागतिकीकरण आणि शैक्षणिक क्षेत्राचा आढावा डॉ. कविता ठाकूर	४६-४९
११	ह. मो. मराठे यांच्या 'पक्षिणी' कथासंग्रहातील प्रतिमांचा विचार यशवंत तुकाराम सुरोशे	५०-५३
१२	दलित चळवळीतील डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान सुधाकर बोकेफोडे	५४-६०

४. नवकवितेचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन

श्री. बापूराव भगवानराव पवार
मराठी विभागप्रमुख, आर्ट्स अँण्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना

कोणत्याही काळातील आणि कोणत्याही प्रकारच्या साहित्यावर त्या त्या काळाच्या संस्कृतीचा प्रभाव असतो. मराठी साहित्याची सुरुवात ही मुकुंदराजापासून झाली ती पुढे इंग्रजांच्या आगमनाच्या काळापर्यंत चा कालावधी हा मध्ययुगीन वाड़मयाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील संस्कृती ही प्रामुख्याने वेगळ्या प्रकारची असल्याकारणाने या कालखंडामध्ये विशिष्ट प्रकारच्या साहित्यकृती निर्माण होत गेल्या. त्यानंतर पुढे १८१८ पासून इंग्रजी राजवटीला सुरुवात झाली तेथून पुढे १८८५ पर्यंतचा काळ हा अव्वल इंग्रजी कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील साहित्यावर इंग्रजी संस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यानंतर पुढे ते १८८५ ते १९४५ पर्यंतचा कालखंड हा अर्वाचीन काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळात इंग्रजी आणि मराठी अशा दोन वेगवेगळ्या संस्कृतीचे मिश्रण झालेले असल्याने संक्रमण अवस्थेततील संस्कृतीची छाप या काळातील साहित्यावर पडलेली आहे. साहित्याचे वेगवेगळे कालखंड तयार करण्यात आलेले आहेत या कालखंडात तयार करण्यामागे निश्चित अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या संस्कृतीचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. त्यामुळे साहित्य निर्मितीवर संस्कृती हा प्रभाव टाकणारा महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

१९४५ पासून नवसाहित्याच्या निर्मितीला सुरुवात झाली. नवसाहित्य निर्माण होण्याच्या अगोदरचे मराठी साहित्य हे प्रामुख्याने उपेक्षित ,बहुजन, पीडित समाजाचे चित्रण करत नव्हते .म्हणजेच वास्तववादी चित्रणाऐवजी कल्पनारम्य व रंजनवादी साहित्याची निर्मिती साहित्यिकांकडून होत होती. परिणामी मराठी साहित्य हे एका विशिष्ट वर्गाचे, जीवनाचे आणि एका विशिष्ट आकृतीबंधात अडकलेले साहित्य निर्माण होत होते. या सर्वांना छेद देण्याचे काम नवसाहित्याने केलेले आहे. या नवसाहित्यामध्ये कथा, कविता कादंबरी, नाटक असे विविध वांड़मय प्रकार निर्माण झाले. यातील नव या नवसाहित्याचा विचार प्रामुख्याने येथे करायचा आहे.

नवकवितेच्या निर्मितीची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

१९४५ नंतर मराठी साहित्यात जे नवसाहित्य निर्माण झाले त्यात नवकविता हा वांड़मय प्रकारही विपुल प्रमाणात निर्माण झालेला आहे. या नवकवितेच्या निर्मितीच्या मुळाशी जी जागतिक आणि भारतातील सांस्कृतिक परिस्थिती पाहणे गरजेचे आहे कारण या सांस्कृतिक घटकाच्या परिणामातूनच पुढे नवकवितेची निर्मिती झालेली आहे.

१. जागतिक महायुद्ध

जगामध्ये दोन महायुद्ध झाले. ते म्हणजे पहिले महायुद्ध १९१४ ते १९१८ दरम्यान आणि दुसरे महायुद्ध १९३९ ते १९४५ दरम्यान हे महायुद्धे जगातील साम्राज्यवादी आणि विस्तारवादी मनोवृत्तीतून जगावर लादली गेली. या दोन्ही महायुद्धात झालेली अपरिमित मनुष्यहानी जी कधीही भरून येण्यासारखी नाही. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धामध्ये जो हिरोशिमा आणि नागासाकी या दोन शहरांवर अनुबॉम्ब टाकण्यात आला आहे, त्यामुळे प्रचंड प्रमाणावर नरसंहार घडून आला. या महायुद्धाचे जगावर जे परिणाम झाले ते म्हणजे माणसांचा माणसावरचा विश्वास उडाला आणि माणूस वैज्ञानिक प्रगतीचा दुरुपयोग करून कसे माणसालाच हानीकारक होत आहे, हे ही या महायुद्धाने सिद्ध केले.

२. रशियन राज्यक्रांती

रशिया मध्ये १९१७ मध्ये कामगार वर्गाच्या सत्तेच्या स्थापनेसाठी जी क्रांती झाली त्या क्रांतीचे वैचारिक राजकीय व प्रत्यक्ष संघटनात्मक नेतृत्व लेनिन यांनी केले. आणि समाजवादाच्या उभारणीसाठी जगातील पहिल्या समाजवादी रचनेची यशस्वीपणे स्थापना केली. या रशियन राज्यक्रांतीनंतर जगाचा इतिहास आणि भूगोल देखील बदलून गेला. तसेच मार्क्स नंतर बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा लावलेला अर्थही जगभरातील विचारवंतांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरला.

३. डार्विनचा उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत

जीवसृष्टीच्या उत्क्रांतीची कोडं चार्ल्स डार्विन यांनी उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत मांडून उलगडलं. तर्कशुद्ध विचारांच्या आधारावर वैज्ञानिक संशोधनाचा पाया तयार करण्याचं महत्त्वाचं काम डार्विन यांनी केलं. डार्विनच्या या सिद्धांतामुळे धर्मविषयक रुढ केलेल्या कल्पनेतील फोलपणा पुराव्यासकट सिद्ध झाला.

४. सिग्मंड फ्राईडचे मानसशास्त्रीय संशोधन

सिग्मंड फ्रॉइड यांनी मानसशास्त्रामध्ये मूलभूत संशोधन करून सुप्त मन व जागृत मन असे मानवी मनाची दोन भाग असतात असे स्पष्ट केले. तसेच माणसाच्या मानसिक वाढीचे मनोलैंगिक टप्पे मांडून माणसाच्या मनातील कामवासनेचा मनोव्यापारावरील प्रभाव स्पष्ट केला त्याच्या या विचारांमुळे माणसाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी अभ्यासकांना मिळाली.

५. मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव

एकोणिसाव्या शतकातील समाजवादी विचारांना मूलगामी आणि शास्त्रीय बळ देण्याचे काम कार्ल मार्क्स यांनी केले. कामगार वर्गाच्या पुढाकाराने होणाऱ्या क्रांतीमुळे समाजरचनेत पायाभूत बदल घडवून न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वावर आधारित नवीन समाज उभा करता येईल असा आशावाद कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या विचारातून जगाला दिला.

६. औद्योगीकरण

जगात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली त्यामुळे उत्पादन घेण्यासाठी मोठमोठ्या कारखान्याची निर्मिती झाली. या कारखान्यांमध्ये काम करण्यासाठी कामगार हवे होते त्यातून शहरीकरणाचा विकास झाला. आणि या विकासातून अनेक वेगवेगळ्या प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. या औद्योगीकरणाच्या प्रक्रियेतून भांडवलदार आणि कामगार असे दोन वर्गाची निर्मिती झाली. तसेच शहरीकरणामुळे शहरात कामगारांच्या मोठ्या प्रमाणात झोपड्या निर्माण झाल्या आणि यातून अनेकप्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या .

७. पाश्चात्य जगाची ओळख

इंग्रज हे भारतात आपली वसाहत निर्माण करण्यासाठी आले होते हे खरे आहे. परंतु त्यांनी राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी का असेना परंतु भारतीय लोकांना काही प्रमाणामध्ये शिक्षण दिलं. त्याचबरोबर या शिक्षणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीची ही काही प्रमाणामध्ये भारतीयांना ओळख झाली. आणि त्यातून एक नवविचारांची प्रेरणा मिळाली हे नाकारता येत नाही. पाश्चात्य संस्कृती ही पूर्णता स्वीकारण्यास सारखी जरी नसली तरी परंतु त्यातील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करून विचारवंतांनी आणि साहित्यिकांनी आपला समाज सुधारण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये राजाराम मोहन रॉय, दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले यासारख्या अनेक सुधारकांनी भारतीय समाजात सुधारणा घडवून आणल्या. त्यामुळे पुढे या विचारातूनच नवीन विचार निर्माण झाले आणि नवसाहित्य साठी एक चांगली पार्श्वभूमी तयार झाली

८. शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात सामाजिक समता प्रस्थापित करून तो विचार समाजात रुजविण्याचा महत्वाचा प्रयत्न केला, तसेच महात्मा फुले यांनीही लेखणीच्या माध्यमातून व प्रत्यक्ष कृती करून समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या सुधारणा घडवून आणून नवीन विचार सर्वसामान्य माणसांना दिले. विशेषता समाजातील उपेक्षित, दुर्लक्षित, पीडित अशा सर्वच घटकांना आत्मभान देण्याचा प्रयत्न महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केला. त्यानंतर पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजाला आत्मभान देऊन त्यांना स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे हक्क मिळण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून नवीन पिढीला नवीन विचार करण्याची प्रेरणा मिळाली.

९. गांधी युगाचा प्रभाव

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत लाखो लोकांना शांततेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रेरित केले. सत्य आणि अहिंसा हे दो1न महत्त्वाचे तत्व त्यांनी जगाला दिले. त्यांनी वेगवेगळ्या चळवळी करून आणि शांतीच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. एवढेच नाही तर जगातील विविध भागातील अन्यायाविरुद्ध लढणा-यांना गांधीजींपासून प्रेरणा मिळाली. त्याचबरोबर गांधीजींच्या

स्वतंत्र चळवळीच्या लढ्यांमध्ये सर्वसामान्य माणसाला बरोबरच स्त्रीयासुद्धा आंदोलनात सहभागी झालेल्या होत्या.

१०. भारतीय स्वातंत्र्य

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात सर्वच क्षेत्रांमध्ये प्रगती होण्यास सुरुवात झाली. विशेषतः स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली करण्यात आली. या काळात नवीन शिक्षण घेतलेले तरुण पिढी शिकून स्वतंत्रपणे विचार करू लागली. तसेच जगातील आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचाही विचार ते करू लागले. त्यामुळे परिणामी नवीन वैचारिक क्रांती भारतामध्ये घडून आलेली दिसून येते. याचाच परिणाम म्हणून साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये सुद्धा नवविचार निर्माण झालेले दिसून येतात.

११. समाजवाद

संपतीचे उत्पादन समाजाच्या मालकीचे ठेवून सर्वांना समान मानणारी व संपत्तीचे न्याय वितरण करून सर्वांना एकाच समान पातळीवर आणणारी विचार प्रणाली म्हणजे समाजवाद होय. या समाजवादाने समता व न्याय यावर आधारित नव्या समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारे विचार मांडले. या विचाराने व्यक्तीपेक्षा समाजहित महत्त्वाचे मानले. उत्पादन विभाजन आणि विनिमय यांची साधने जनतेच्या म्हणजे समाजाच्या मालकीची व्हावीत, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या गुणांची जोपासना करण्याची समान संधी दिली जावी व त्यातून समाजाच्या उत्पादन शक्तीचा विकास व्हावा ही तत्त्वे समाजवादाने पुरस्कृत केली. दारिद्रय आणि शोषण संपुष्टात आणून न्याय पातळीवर समाजाची पुनर्रचना करणे व मानवी जीवन सुखी आणि समृद्ध करणारे विचार या समाजवादाने मांडले. ही विचारप्रणाली स्वातंत्र्य समता व बंधुता या तत्त्वावर आधारलेली आहे. याचाही परिणाम जगभरातील सर्वसामान्य माणसावर झालेला दिसून येतो.

अशाप्रकारे वरील विविध जागतिक आणि भारतीय घटनांचा परिणामातून एक नवीन संस्कृती अस्तित्वात येऊ लागली. या नवीन संस्कृतीच्या प्रभावानेच भारतीय साहित्यिक प्रभावित झाले, आणि त्यातूनच पुढे नवीन विचार उदयास आले आणि या नवीन विचारातूनच नवकविता जन्मास आली.

नवकवितेचे स्वरूप

बा. सि. मर्ढेकर आणि शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे दोन कवी नवकाव्याचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यामुळे नवकवितेच्या संदर्भामध्ये शरदचंद्र मुक्तिबोध आणि बा सी मर्ढेकर यांचे विचार पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

नवकवितेचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी १९४९ मध्ये लिहिलेल्या 'नवी मळवट' या काव्य संग्रहाच्या प्रस्तावनेत मांडलेली भूमिका पाहणे महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या मते, काव्यात नेमकेपणा दोन प्रकारे येऊ शकतो आशयात आणि अभिव्यक्तीच्या रीतीत. आशयातील बदल अभिव्यक्तीच्या अभिव्यक्तीच्या रीतीत बदल घडवितो. अभिव्यक्तीतील नवेपणा आशयाच्या नवेपणा शिवाय अशक्यच. ते

पुढे म्हणतात की, आपला समाज आज एका संक्रमणावस्थेतून जात आहे. देशातील विराट विषमतेमुळे एक प्रकारची सर्वभक्षी निराशा व विफलता साऱ्या भारतात ग्रासू पाहत आहे. हा संक्रमण काळ अतिशय यातनादायी आहे. बदललेले समाजबंध, दुसरे महायुद्ध, त्यामुळे नष्ट झालेले युरोपियन जीवन, यंत्रामुळे होणारा मानवाचा नाश या गोष्टींचा नवकवीवर परिणाम झालेला आहे. कवींच्या उदात्त ध्येयाचा चुराडा, जीवनातील उणिवा, स्वप्नभंग या गोष्टी जाणवू लागल्या आहेत. सामाजिक जीवनातील अराजक, विसंगती, विद्रुपता, मानवी मूल्यांची हत्या, एका विराट यंत्र व्यवस्थेत उपकरण मात्र ठरलेला मानव ह्या साऱ्या सामाजिक वास्तवामुळे भिन्न व्यक्तिमत्त्वात, भिन्न प्रकारची द्वंद्व, भिन्न दिशेने मानसिक संघर्ष निर्माण झाले आहेत. आजचे वास्तव, आजच्या वास्तवाच्या गर्भातील समस्येच्या जीवनाचे उद्याचे वास्तव हीच नवकवितेची आधारशिला होय. मुक्तिबोध यांच्या मते नवकाव्यात दोन विचारसरणी आढळतात. एक व्यक्तिवाद, इहवादी आणि दुसरी समाजवादी, मानवतावादी म्हणजे एक निराशावादी तर दुसरी आशावादी. अशी नवकाव्याची निर्मिती झालेली आहे.

मर्ढेकर यांच्या मते प्रत्येक मनुष्याची मन म्हणजे एक गुप्त बालेकिल्ला असून, त्याच्या आत विलक्षण गुंतागुंतीच्या घडामोडी अखंड चालत असतात. त्याची बाहेरून काहीही कल्पना येत नाही. त्याचे कल्पनेने निदान करणे किंवा या तटबंदीत एखादी फट असेल तर त्यातून पाहणे, आणि आपले निरीक्षण करणे यात मोजके तसेच व्यक्तिगत किंवा समुदायाच्या जीवनात दिसती त्यानंतरही पाहताना मर्ढेकर मंत्रमुग्ध होतात कारण या स्थित्यंतरांचा व्याप अफाट आणि व्यवहार आंधळा अजब अखंड सुरू असतो व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या जीवनाचे हे विलक्षण वाचन अनुभव यातून काही असे गोळा बनतो पाहणीची कड किंचित लालसर झाली शी भागते आणि मग मर्ढेकरांना लेखन करावेसे वाटते माणसाचे मन आणि व्यक्ती व व्यक्ती समूहाचे व्यवहार हा मर्ढेकरांच्या आस्थेचा विषय आहे.

बा. सि. मर्ढेकर

बा. सि. मर्ढेकर हे मराठी साहित्यामध्ये कवी, कादंबरीकार आणि समीक्षक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मर्ढेकरांचा पहिला कविता संग्रह 'शिशिरागम' १९३१ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातील कविता ही प्रामुख्याने प्रेम, वंचितांची प्रेमातल्या नैराश्याची कविता आहे. सर्वसाधारणपणे या कवितेच्या माध्यमातून मर्ढेकर आपल्या वाटेला आलेला अनुभव स्वीकारून जगाकडे अलिप्त दृष्टीने पाहताना दिसतात. त्यानंतर पुढे पुढे मर्ढेकरांची १९४७ मध्ये 'काही कविता' आणि १९५१ मध्ये 'आणखी काही कविता' हे दोन कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. या कवितांचे आकृतिबंध आणि यातून निर्माण होणाऱ्या जाणीवा दोन्ही गोष्टी स्वतंत्र होत्या. मर्ढेकरांच्या या दोन्ही कवितासंग्रहबद्दल वा. ल. कुलकर्णी यांनी लिहिलेल्या 'मर्ढेकर यांची कविता : काही विचार' या लेखात असे म्हटले आहे की, 'मर्ढेकरांची कविता ही आजच्या मराठी कवितेपेक्षा अधिक व्यक्तीनिष्ठ आहे, मर्ढेकरांची कविता ही अतिशय आत्मनिष्ठ आहे. विचार, भावना, शब्द, कल्पना इत्यादी

सर्वच काव्याच्या बाबतीत ती संपूर्णपणे मर्ढेकरांची आहे'. हे अगदी सार्थ आहे . मर्ढेकर यांच्या काही कविता पाहिल्यास आपणास त्यांच्या कवितांचा आशय व आकृतिबंध लक्षात येईल.

मी एक मुंगी, हा एक मुंगी,
तो एक मुंगी, तू एक मुंगी,
ही एक मुंगी, ती एक मुंगी,
पाच येथल्या, पाच फिरंगी;

किंवा

"प्रेमाचे लव्हाळे
सौंदर्य नव्हाळे
शोधु ?
आसपास
मुद्यांची रास"

किंवा

पृथ्वीची तिरडी । एरव्ही परडी,
फुलांनी भरली । जळो देवा, भली ॥

किंवा

मोले धाडी जो मराया । नाही आसू आणि माया ।
त्याची नेता बनवावे । आम्हा मेंढरास ठावे

किंवा

कास्ट झालेल्या हो मनी । जळी, स्थळी नि पाषाणी ।
सांगा पाहिला का कधी । देव कुणी

किंवा

वडवीत टिऱ्या । अर्धपोटी किंवा ऑगळ देखावा । दाखवीत ।
दीक्षा मागे रोज । एवढासा पोर ।
आई ती लाचार । पाठीमागे

मर्ढेकरांच्या या कविता पाहिल्यानंतर आपणास लक्षात येते की, राजकीय सत्ता, तिथे वेठीला धरले धरले विज्ञान, मानवा विषयीची उदासीनता, स्वार्थ आणि व्यापारी वृत्ती, युद्धासारख्या भीषण घटना, देवा विषयीच्या कल्पना, अर्थशून्य व आशयहीन जीवनाचे चित्र मर्ढेकरांनी रेखाटले आहे. मर्ढेकरांनी या कविताची रचना अभंगासारखी केलेली आहे. यावरून त्यांना संताच्या काळाची परिस्थिती आणि आजच्या काळची परिस्थिती किती बदललेली आहे हेही सूचित करायचे होते. त्याचबरोबर मर्ढेकरांनी आपल्या

कवितेचे विषय, कवितेच्या रचना, कवितेतील प्रतिमा तसेच कवितेची भाषा याविषयी रूढ असलेले सर्व संकेत मोडून काढले आहेत. या त्यांच्या लेखनामागे बदललेली सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या काव्यामध्ये स्पष्टपणे जाणवतो.

शरच्चंद्र मुक्तिबोध

नवकाव्याचे जनक म्हणून जसे मर्ढेकरांना ओळखले जाते तसेच शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनाही ओळखले जाते. त्यांनी 'नवी मळवाट' आणि 'यात्रिक' असे दोन कवितासंग्रह लिहिले. त्यांच्या काही कविता पाहिले तर आपणास त्यांच्या कवितेचे स्वरूप लक्षात येईल

नवी कविता

आज हृदयी धगधग करी नवा सविता
जळाया लागे प्राणपिंडाचा सखोल गाभा
कसा रोखू मी यातनांची ही प्रदीप्त आभा

किवा

येत्या युगायुगातुनी दिसली बाळपाऊले हलती
कोटि तरंगांच्या हातांना जुळवुनि केले पुढती
मी निद्रिस्त सागरासम, हिमाचलासम उठूणी बसलो
मी दिसल्या रुधिरनद्या, भस्म भस्म मजभवती

किंवा

उद्या कोवळ्या लाल पानात रक्त नूतन
लाल रस तो सळाळून ये फळफळांच्या कातडीतून
सोनपिंगट गव्हाचा दर्या घेईल झोके मत्त झिंगून
कोटिकोटिशः शरीरातून, नाड्यामधून
नयनांतून, हृदयांतून धावू लागेल प्रकाशतत्व

यासारख्या कवितेतून शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या काव्य लेखनाची कल्पना येते. त्यांच्या कविता मार्क्सवादावर आधारित, शोषणविरोधी, समतावादी, दास्यमुक्तीच्या पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. त्यांच्या कवितांमधून सर्वसामान्य माणसाची पीडा, व्यथा-वेदना, आक्रोश व्यक्त झालेला आहे. त्यांच्या कवितेतून मानवतेच्या भवितव्यावरही विश्वास व्यक्त झाला आहे. त्यांनी आपल्या कविता मुक्तछंदात लिहल्या आहेत.

विंदा करंदीकर

मर्ढेकरांच्या प्रभावं विंदा करंदीकर यांच्या कवितेवर असलेला दिसून येतो. त्यांच्या कवितेत प्रयोगशीलता व चिंतनशीलता आहे. करंदीकरांचे 'स्वेदगंगा', 'मृदगंध', 'धृपद', 'जातक', 'विरुपिका' हे

कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. 'माझ्या मना बन दगड' या कवितेतून त्यांनी अन्नाशिवाय, कपड्याशिवाय, ज्ञानाशिवाय, मानाशिवाय जीवन जगणाऱ्यांना पाहून वाटणारी भीती व्यक्त केली आहे. असे असले तरी त्यांचा आशावाद कमी झालेला दिसत नाही.

लाल धूळ उडते आज ।
त्याच्यामागून येईल स्वार ।
ह्या दगडावर लावील धार

किंवा

पिळलेल्यांच्या पोटामधल्या अग्नीची ही ज्वाला
पददलितांच्या डोळ्यांमधल्या क्रोधाची ही लाली

किंवा

जनतेच्या मुक्तीसाठी । अजून एक समर आहे
आणि जीचा आत्मा एक । ती जनता अमर आहे

करंदीकरांच्या या काव्यपंक्तीवरून असे लक्षात येते की, भांडवलशाही व्यवस्थेचा पाडाव करून नवी व्यवस्था अस्तित्वात येईल. त्याचबरोबर विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ज्या राष्ट्रीय आणि आंतराष्ट्रीय घडामोडी घडल्या त्याचे स्पष्ट परिणाम त्यांच्या कवितेवर झालेले दिसतात.

बा. सि. मर्ढेकर, शरदचंद्र मुक्तिबोध, विंदा करंदीकर याचबरोबर मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट, सदानंद रेगे यांनीही नवी कविता लिहिलेली आहे. त्यामधून बदलत्या संस्कृतीचे चित्रण आलेले आहे. अशा प्रकारे १९४५ ते १९६५ च्या दरम्यान नवकविता अस्तित्वात आली आणि त्यामध्ये विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील जागतिक आणि भारतीय विविध घटनांमुळे मानवी सुख आणि प्रगती धोक्यात आली आहे, असे वाटल्याने अनेक लेखक अस्वस्थ झाले, त्यामुळे जगण्याचे संदर्भ बदलून गेले, म्हणून या कालखंडातील लेखकांना नवे भान आले. आणि त्यातून नवकविता जन्मास आलेली दिसते. कारण ज्या काळात या कविता निर्माण झाल्या त्या काळातील काव्य निर्मितीची प्रेरणा, प्रवृत्ती आणि संस्कृतिक परंपरा यांचा विचार करूनच या कवितांचे आकलन करता येते. या नवकवितेने नवनवीन शब्द आणि शैली, वेगवेगळ्या प्रतिमा आणि प्रतीके तसेच विविध मिथके आणि जाणीवा ह्या निर्माण करण्याचे काम केले. या नव्या कवितेवर काही आरोप होत असले तरी त्या त्या काळातील संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व ही कविता करते त्यामुळे नवकवितेचे महत्त्व कमी होत नाही.

निष्कर्ष

१. महायुद्धातील भीषण नरसंहाराचे चित्रण नवकवितेत आले .
२. यंत्रयुगाचे मानवी जीवनावर झालेले परिणाम नवकवितेने रेखाटले .
३. महानगरीय संवेदना नवकवितेने व्यक्त केल्या .

४. अर्थशून्य, अर्थहीन जीवनाचे चित्रण नवकवितेत आले .

५. वस्तुस्थितीचे ज्ञान व शरिरातील वासना यांच्यातील संघर्ष नवकवितेने टिपला .

६. मानवी मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न नवकवितेने केला .

७. मार्क्सवादी विचारधारेचा स्वीकार नवकवितेने केला.

८. समष्टीचे भान नवकवितेने ठेवले .

९. समतावादाचा पुरस्कार नवकवितेने केला.

१०. भांडवलशाही व साम्राज्यवादी शक्तीला नवकवितेने विरोध केला.

११. कष्टकरी व कामगार वर्गाला जागृत करण्याचे काम नवकवितेने केले.

१२. प्रतिमांचा उपयोग निव्वळ आलंकणारसाठी न करता वास्तवाचे प्रगटीकरण करण्यासाठी प्रतिमांचा उपयोग करण्यावर भर नवकवितेने दिला.

१३. समाजात बदलु पाहणारी वैचारिक बैठक नवकवितेने निर्माण केली.

१४. नवकविते लेखन मुक्तछंदात झाले.

संदर्भ ग्रंथ

१. खडक आणि पाणी - गंगाधर गाडगीळ

२. मराठी कविता - निशिकांत ठकार

३. नववी मळवाट (प्रस्तावना) - शरच्चंद्र मुक्तिबोध

४. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता - करोगल सुषमा

५. मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह - शरणकुमार लिंबाळे

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED,REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXV, Vol. I
Year - 13 (Half Yearly)
(Jan. 2022 To June 2022)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Rajendra Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
S.K.N.G. Mahavidyalaya,
Karanj Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. Babasaheb Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Dr. R. D. Ganapure
Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. Sambhaji E. Patil
Dept. of Commerce,
T. K. Kolekar Mahavidyalaya,
Nesari, Dist. Kolhapur (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XXV,Vol. I, Jan. 2022 To June 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Bio-Diversity in India **Dr. K. R. Kande**	1
2	Bibliographic Database Management Systems **Dr. Vikram Vithal Giri**	6
3	Adaptation of Specific Training Program on the Johnson's Basketball Test Battery **Dr. W Kenedi Singh**	15
4	जयशंकर प्रसाद की काव्य कृतियों में नारी **डॉ. बस्वराज धोतरे**	23
5	क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे स्वातंत्रलढयातील योगदान **शीला बाळासाहेब इंगवले**	31
6	विदर्भातील दलितरत्न : श्री. किसन फागुजी बन्सोड **डॉ. अरुण एन. फरपट**	37
7	बहिणाबाई चौधरी यांचे साहित्य आणि तत्वज्ञान **डॉ. माधुरी विनायक भटकर**	43
8	मानवअधिकार आणि भारत : एक अवलोकन **डॉ. अनिल रेडडी**	52
9	मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप **डॉ. सविता ज्ञानेश्वर कावरे**	58

क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे स्वातंत्रलढयातील योगदान

शीला बाळासाहेब इंगवले
इतिहास विभाग,
आर्ट्स अँण्ड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपूर ता. कडेगाव, जि.सांगली

5 **Research Paper - History**

प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्याला 75 वर्ष पूर्ण झाल्यानिमित्ताने यावर्षी आपण सर्व भारतीय 'आजादी का अमृत महोत्सव' साजरा करत आहोत. भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा आपल्या भारतीयांच्या दृष्टीने खूप महत्त्वपूर्ण आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी अनेकांनी आपापल्या परीने स्वतंत्रता चळवळीमध्ये भाग घेतला. वेगवेगळे मार्ग अवलंबले. यापैकी क्रांतिकारकांचा जो मार्ग होता तो अत्यंत धाडसी होता. देश प्रेमाने भरवलेले अनेक तरुण क्रांतिकारक म्हणून देशाच्या स्वतंत्रता चळवळीमध्ये ज्यावेळेस सहभागी होत त्यावेळेस घरावरती तुळशीपत्र ठेवूनच त्यांना या लढ्यात सहभागी व्हावे लागत होते. कारण, एकदा एखादे व्यक्तीने क्रांतिकारकाचा मार्ग स्वीकारल्यानंतर त्याचे जीवन तर खडतर होतच होते परंतु, त्याच्या कार्याच्या झळा ह्या त्याच्या कुटुंबीयांना सुद्धा सोसाव्या लागत होत्या. त्यामुळे हा मार्ग अत्यंत त्रासदायक असा होता. पण देशप्रेमापुढे आपले सर्वस्व त्याग करायची भावना मनामध्ये असलेले तरुण स्वच्छने स्वातंत्र्यलढ्याच्या अग्नीकुंडामध्ये उडी मारत होते. महाराष्ट्राचा विचार करायचा झाला तर स्वतंत्रतालढ्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर होते. अनेक क्रांतिकारकांची परंपरा महाराष्ट्र राज्याला लाभली आहे. खास करून 1942 च्या चलेजाव चळवळी दरम्यान पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये स्थापन झालेले प्रतिसरकार हे ब्रिटिश शासनासाठी डोकेदुखी ठरले होते. स्वयंभू नेतृत्व असणारे क्रांतिसिंह नाना पाटील हे प्रतिसरकारचे नेते होते. या प्रतिसरकारने इंग्रज सरकारला जेरीस आणले होते. या प्रतिसरकार मध्ये काम करणाऱ्या अनेक तरुण क्रांतिकारकांच्या मध्ये महिलांचाही समावेश होता. स्वतः नाना पाटलांची मुलगी हौसाताई भगवानराव पाटील याही प्रतिसरकार मध्ये आणि त्या अंतर्गत येणाऱ्या तुफान सेनेमध्ये महिला आघाडी सांभाळण्याचं कार्य करत होत्या. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीमध्ये क्रांतीवीरांगणा हौसाताई पाटील यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये कर्तुत्ववान पित्याच्या पोटी कर्तुत्ववान मुलगा जन्मलाचे अनेक दाखले सापडतील. पण आपल्या पुरुषसत्ताक पद्धतीमध्ये कर्तुत्ववान पित्याचा वारसा तोही क्रांतिकार्याचा चालवणारी तितकीच कर्तुत्ववान मुलगी असल्याचे

उदाहरण कदाचित एकमेव असावे.ते बापलेक म्हणजेच क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांची मुलगी क्रांतिविरांगणा हौसाताई पाटील. 'क्रांतिविरांगना' ही पदवी त्यांना वारश्याने मिळाली नाही तर, त्यांच्या स्वकर्तृत्वावर मिळाली आहे. यासाठी त्यांनी अनंत अडचणींचा धैर्याने, जिद्दीने, हुशारीने, दृढ निश्चयाने सामना केला आहे.त्यामुळेच लोकांनी त्यांना क्रांतीवीरांगणा ही सार्थ पदवी दिली.

उद्देश –

स्वातंत्रता चळवळीमध्ये सांगली सातारा जिल्ह्याचे योगदान मोठे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील सातारा जिल्ह्यात 1942 च्या चळवळीचा जोर मोठा होता. या काळात सातारा जिल्ह्यात प्रतिसरकार व तुफान सेना यांनी जनतेला स्वराज्याचे स्वप्न दाखवले. हे स्वप्न सत्यात उतरवण्यासाठी धडपडणाऱ्या, स्वतःच्या जीवाची तमा न बाळगणाऱ्या, निस्वार्थी क्रांतिकारकांपैकीच क्रांती वीरांगणा हौसाताई पाटील ह्या एक होत्या. मात्र इतिहासाने त्यांच्या कार्याची तितकीशी दखल घेतली नाही. स्वतंत्रता चळवळीमधील क्रांतीवीरांगणा हौसाताई भगवानराव पाटील यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा प्रस्तुत संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

बालपण –

क्रांतिसिंह नाना पाटील व अक्कुबाई पाटील या दांपत्याच्या पोटी हौसाताईंचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1927 ला त्यांच्या आजोळी दुधोंडी येथे झाला.[1] त्यांच्या जन्मानंतर काहीच दिवसात क्रांतिसिंह ने तलाठ्याची नोकरी सोडून भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला. त्यानंतर पोलिसांचा सिसेमिरा नाना पाटलांच्या मागे लागलाच पण ब्रिटिशांच्या वक्रदृष्टीतून त्यांचे कुटुंब ही सुटू शकले नाही. ब्रिटिशांनी नाना पाटलांच्या घर व जमिनीवर जप्ती आणली. पतीच्या काळजीने नाना पाटलांची पत्नी खंगू लागली. अशातच हौसाताईंच्या पाठीवर झालेले आपत्य अल्पायुषी ठरले. या सगळ्याचा परिणाम हौसाताईच्या आईच्या प्रकृतीवर होऊन हौसाताई तीन–चार वर्षाच्या असताना त्यांची आई या जगातून निघून गेली. यानंतर काही वर्षातच चुलती, आजोबा, पणजी अशा एकापाठोपाठ एक कुटुंबीयांचा मृत्यू झाला. अडचणींचा डोंगर चहू बाजूने कोसळत होता. या कठीण प्रसंगी नाना पाटीलांना मात्र पोलिसांमुळे घरच्यांना भेटता येत नव्हते की त्यांचे सांत्वन करता येत नव्हते. मात्र घर, शेत जमीन जप्त झाल्यानंतर रोजगार करून उदरनिर्वाह करावा लागला. पोलिसांच्या भीतीने शेजारी – पाजारी ही फटकून वागत. दुकानदार मीठही देत नव्हता.[2] या सर्व परिस्थितीमुळे शिक्षण बंद पडले. (पुढे काही वर्षांनी स्वतः नाना पाटलांनी त्यांना लिहायला वाचायला शिकवले.) घरदार जप्त झाल्यामुळे लहानपणापासूनच अपार कष्ट अंगवळणी पडले.पण या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीमधून त्यांची जडणघडण होऊन त्या खंबीर बनल्या. त्या लहान असताना संत गाडगेबाबा त्यांना व त्यांच्या आजीला भेटायला आले यावेळी धीर देताना त्यांनी म्हटले होते, तू वाघाची बच्ची आहेस वाघिणीसारखी रहा. वाघिणीसारखेच तुझेही नाव गाजले.[3] हे शब्द त्यांनी पुढे सार्थ करून दाखवले.

विवाह –

हौसाताई पाटील यांचा विवाह 1940 साली सध्याच्या सांगली जिल्ह्यातील कडेगाव तालुक्यातील हणमंतवडिये गावचे स्वातंत्रता चळवळीतील कार्यकर्ते भगवानराव मोरे पाटील यांच्याशी झाला. वडिलांप्रमाणेच क्रांतिकार्यात सक्रिय सहभागी असणाऱ्या पतीलाही पकडायला इंग्रज अधिकारी टपलेले होते. सासर माहेरची दोन्ही कुटुंबे स्वातंत्र्याच्या होमात धगधगत होती.पण हौसाताई डगमगणाऱ्या नव्हत्या. कुटुंबाची जबाबदारी पेलताना त्यांनीही पतीच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला.४

स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग –

स्वातंत्र्य लढ्याशी संबंधित सासर – माहेर असणाऱ्या हौसाताईचा आल्या परिस्थितीशी धर्याने सामना करण्याचा पिंड होता. घरातील कर्ते पुरुष पकडले गेल्यानंतर घरातील स्त्रियांना धीर देत त्या घर व शेतातील पडेल ती कामे करत होत्या. स्वातंत्र्यासाठी समर्पणाची भावना, स्वातंत्र्य ओढ त्यांच्या रक्तातच होती. हौसाताई म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटलांसारख्या धगधगत्या सूर्यातून निघालेली ज्वाला होती. या ज्वालेने स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय प्रवेश केला तेव्हा ती पाच महिन्यांची गरोदर होती. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांची सुरुवात गुप्तहेर म्हणून झाली. इतिहास अभ्यासक श्रीमंत कोकाटे त्यांचा उल्लेख हौसक्का म्हणजे स्वातंत्र्यलढ्यातील बहिर्जी नाईक होत्या असा करतात.

वांगी चा डाग बंगला जाळला

1942 च्या चळवळीत सातारा जिल्यात प्रतिसरकारची स्थापना झाली. ब्रिटिशांवर जरब बसवण्यासाठी या प्रतिसरकारने वांगी (सध्या तालुका कडेगाव, जिल्हा सांगली) येथील डाग बंगला जाळण्याचे ठरवले. यावेळी पाच महिन्यांची गरोदर असणाऱ्या हौसाताई व कुंभारगावचे प्रतिसरकार मध्ये शेलार मामा म्हणून प्रसिद्ध असणारे कृष्णा साळुंखे यांनी बाप लेकीचे सोंग घेतले आणि सात–आठ किलोमीटर पायी चालत जाऊन वांगी येथे डाग बंगल्याच्या परिसरामध्ये थांबले.यावेळी पोलिसांनी हटकले असता पोलिसांना आमची गाडी येईपर्यंतच थांबतो, अशी भूलथाप दिली. यानंतर दिवसभर गाडीची वाट बघत दोघे तेथेच थांबले. यावेळी पोलिसांशी गप्प मारत , पोलिसांना बोलण्यात गुंतवून, डाक बंगला व त्याच्या सुरक्षिततेसाठी असणारे पोलीस, हत्यारे यांची माहिती मिळवली. व संध्याकाळी ते तेथून गाडीचा काहीतरी घोटाळा झाला असेल त्यामुळे गाडी आली नाही असे सांगून तेथून निघाले. पौष महिना सुरु असल्याने प्रचंड गारठा होता. त्यापासून बचावासाठी दोघांनी स्मशानभूमीत जळत असलेल्या चितेची शेकोटी करून त्याची ऊब घेतली. दुसऱ्याच दिवशी या दोघांकडून आलेल्या माहितीच्या आधारे प्रति सरकारच्या क्रांतिकारकांनी वांगीचा डाक बंगला जाळला.

भवानीनगर स्टेशन वरील प्रसंग –

हौसाताई देशप्रेमाने किती भरवल्या होत्या याची साक्ष देणारा हा प्रसंग आहे. सात दिवसांची ओली बाळंतीण असणाऱ्या हौसाताईने बाळापेक्षा, मातृत्वपेक्षा संघटनेच्या कार्याला महत्त्व दिले. संघटनेच्या

निरोपानुसार शेलार मामा, धुळ्याचे डॉक्टर उत्तमराव पाटील, पाऱ्याचे भगवानराव सूर्यवंशी व हौसाबाई यांनी सासरे, भाऊ,सून अशी सोंगे घेतली.[5] व आधीपासून टेहळणी करून केलेल्या काटेकोर नियोजनानुसार गाडी यायच्या अर्धा तास आधी भवानी नगरच्या रेल्वे स्टेशनवर सासरा – सुनेचे भांडण व मारहाण असा देखावा उभा केला. यावेळी स्टेशनवर रायफलींच्या संरक्षणासाठी असणाऱ्या दोघा पोलिसांना (यावेळी इतर पोलीस जेवायला गेले होते.) भांडणे सोडवण्यासाठी म्हणून बोलवून आणले. त्याच वेळी रेल्वे गाडी आली. क्रांतिकारकांनी चपळाईने सर्व रायफल्स पोत्यात भरून ते पोते त्याच रेल्वेने पळवले. तरीसुद्धा हा कट क्रांतिकारकांनी रचला होता हे पोलिसांच्या लक्षात आले नाही. अन् शस्त्रलुटीची मोहीम फत्ते झाली.[6] याच शस्त्रांचा पुढे क्रांतिकार्यासाठी वापर झाला.

सुर्ली घाटात टपाल गाडी लुटली –

कराड –

विटा रस्त्यावरील सुर्ली घाटात टपालगाडी लुटण्याच्या धाडसी कामगिरीमध्ये हौसाताई पाटलांना विश्वासाने सामील करून घेण्यात आले. यामध्ये त्यांचे पती भगवानराव पाटील, शेलार मामा, कुंडलचे कॅप्टन रामभाऊ पवार इत्यादींचाही समावेश होता. सुर्ली घाटाच्या माथ्यावरून तळातील चित्र स्पष्ट दिसत होते. यावेळी लेकीला सासरी सोडायला निघाल्याचा बहाणा करून गाडीत पोलिसी संरक्षण नसल्याची खात्री करून शेलार मामा व हौसाताई गाडीत बसले. त्यांनी घाटावरून टे हाळणी करणाऱ्या क्रांतिकारकांना इशारा केला. गाडी घाटावर येतात तिची लूट करण्यात आली या पैशातून क्रांतिकारी चळवळीला बळ मिळाले.

तुफान सेनेसाठी शस्त्रे –

क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी प्रति सरकार अंतर्गत स्थापन केलेल्या तुफान सेनेला शस्त्रांची गरज होती. त्यासाठी गोव्यावरून शस्त्रे आणण्याचे ठरले. या कामी पुन्हा एकदा हौसाताईवर विश्वास दाखवण्यात आला. जी.डी. बापू लाड व हौसाताई या दोघांनी मिळून गोव्याहून शस्त्रे घेऊन परतत असताना पोलिसांचा सिसेमीरा चुकवण्यासाठी अनोळखी वाट व जंगले पार करत मोहीम फत्ते केली.[7]

बाळ जोशींची सुटका –

प्रति सरकारचे कार्यकर्ते गोविंद उर्फ बाळ जोशी हे संघटनेसाठी शास्त्रास्त्रे आणायला गोव्याला गेले असता पकडले गेले होते. त्यांना पणजीतील तुरुंगात भेटून प्रतिसरकारच्या कार्यकर्त्यांचा निरोप त्यांच्यापर्यंत पोहोचवायचा होता.[8] यासाठी जी. डी. बापू लाड व हौसाताई पणजीला गेले. हौसाताईंनी बाळ जोशींची बहीण बनून भेट घेत केसांच्या अंबाड्यात लपवलेली, सुटकेची योजना लिहिलेली चिठ्ठी त्यांना दिली. बाळ जोशी तुरुंगातून पळाले मात्र पोलिसांच्या नजरेत आलेल्या हौसाताईंना पणजीतून बाहेर पडणे अवघड झाले.यावेळी पोलिसांपासून वाचण्यासाठी मध्यरात्री मांडवी नदी पोहून पार केली व जळवांचा भयंकर त्रास असलेले जंगल पार करून आठ दिवसांनी बेळगावला व तेथून रेल्वेने घरी

पोहोचल्या. काही दिवसांनी तुरुंगातून पळालेले बाळ जोशीही सुखरूप पोहोचले.

बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण –

गोव्याहून परतल्यानंतर प्रतिसरकार मार्फत हौसाताईंना स्वरक्षणासाठी बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले गेले. त्यांच्यासोबत प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेत कार्यरत असणाऱ्या विजयाताई लाड, माई मांजर्डेकर, इंदुमती पाटणकर, राजूताई बिरनाळे यांनाही हे प्रशिक्षण देण्यात आले होते.

स्वतंत्रता चळवळीनंतर चे कार्य –

देशाला स्वतंत्र मिळाल्यानंतर हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, गोवा मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर काळात रोजगार, पाणी, चारा, महागाई, शेतकरी व कामगार हित या प्रश्नांसाठी त्या लढल्या. तुरुंगवासाचे प्रसंगही त्यांच्या नशिबी आले. या सर्व प्रसंगा मधून त्यांच्यातील शूरता, पराक्रम, लढाऊबाणा, हिम्मत कणखरपणा निर्भीडपणा दिसून आला. सरकारच्या धोरणांवर नाराजी व्यक्त करताना त्या म्हणायच्या स्वराज्य आणि सुराज्य यासाठी आमचे लढाई होती. मात्र ते स्वराज्य आले नाही आणि सुराज्य ही आले नाही.[9]

हौसाताईंचा मृत्यू व विचारांचा वारसा –

क्रांतीवीरांगणा हौसाताई पाटील म्हणजे धगधगते अग्नीकुंड. क्रांतिसिंहांच्या सत्यशोधक विचारांचे बाळकडू त्यांच्या नसानसात भिडले आहे. अंधश्रद्धेला त्यांनी कधीही थारा दिला नाही. व दुसऱ्यांनाही अंधश्रद्धेपासून परावृत्त केले. आज त्यांच्यासोबत त्यांच्या वारसांनी त्यांच्या विचारांचा वारसा पुढे चालू ठेवला आहे. साधी राहणी व उच्च विचारसरणी, सामाजिक बांधिलकी, सत्य व प्रामाणिकपणा यांची कास धरणे, कोणताही अहंकार बडेजाव न बाळगणे. हे गुण त्यांच्या वारसांमध्येही दिसतात. हौसाताईंना मरणोत्तर देहादानाची इच्छा आहे.[10] यामधून त्यांच्या थोर विचारसरणीची प्रचीती येते.

हौसाताईंना मिळालेले पुरस्कार –

हौसाताईंना महाराष्ट्र शासनाचे श्स्वातंत्र्य सैनिक सन्मानपत्रश 31 मार्च 1994 ला तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या हस्ते मिळाले. 19 फेब्रुवारी 2009 ला माननीय राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या हस्ते सत्कार झाला याशिवाय, हुतात्मा चाफेकर बंधू पुरस्कार पिंपरी–चिंचवड येथे हस्ते के सुदर्शन 2005, क्रांती प्रतिष्ठान सातारा पुरस्कार 2006, क्रांती मित्र पुरस्कार 2006 दैनिक लोकमत स्वतंत्र सेनानी गौरव 2008, स्वातंत्र्यसैनिक नारायणराव माने सन्मान पुरस्कार – हस्ते कल्पनाराजे भोसले प्रा. डॉ. आ. ह. साळुंखे 2009, स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार 2010, महाराष्ट्र राज्य निर्मीती सुवर्णमहोत्सवी वर्ष निमित्ताने गौरव पुरस्कार ठाणे येथे – हस्ते मा. उध्दव ठाकरे व मा. नाम. एकनाथ शिंदे 2010, संयुक्त महाराष्ट्रातील निर्मिती लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार– क्रांतिसिंह नाना पाटील लोकविद्यापीठ, विटा. 2010, हनुमान ज्येष्ठ नागरिक संघ, हणमंतवडिये – हणमंतवडिये भुषण पुरस्कार 2011, शिवाजी विद्यापीठाचा स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान बद्दल गौरव 2012, स्वा. सै. भाई

गंगाराम गुजर पुरस्कारहस्ते आम. बाळासाहेब पाटील व डॉ. गुजर 2012, जनमान्य पुरस्कार 2014, रायबाग(कर्नाटक) जिजाऊ पुरस्कार 2019, क्रांतिवीरंगणा विशेष सन्मान 2018, रणबहाद्दर महाराजा दत्ताजीराव शिंदे पुरस्कार हस्ते – मा. शशिकांत शिंदे२०१८ शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे पुरस्कार 2019 विजय दिवस समारोह समिती कराड विद्यमाने आदर्श माता पुरस्कार २०१६ इत्यादी असंख्य पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

निष्कर्ष –

स्वतंत्र लढ्यातील स्त्री क्रांतिकारक म्हणून हौसताईचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.खरंतर स्वातंत्र्य लढ्यात हौसा ताईंनी दिलेल्या योगदानाची दखल उशिराच घेतली गेली. इतकेच नाही तर ज्या प्रमाणात दाखल घ्यायला हवी होती, त्याप्रमाणात घेतली नाही. असे खेदाने म्हणावे लागेल. विशेष म्हणजे स्वतंत्र्यलढात सक्रिय सहभागी राहून आयुष्याच्या आखरेपर्यंत जनहितासाठी त्या आपल्या वडिलांप्रमाणे झटल्या. आपल्या आयुष्यभराच्या कार्याने क्रांतीवीरांगणा ही लोकांनी दिलेली बिरूदावली त्यांनी सार्थ केली.

संदर्भ सूची :-

1) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.4
2) क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील यांची ल्वनज्नइम पीपल्स अर्काईव्ह ऑफ रुरल इंडिया अर्थात पारी वरील प्रत्यक्ष मुलाखत
3) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.7
4) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं.7
5) पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हौसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020 पान नं. 44
6) गुगल वरील प्राजक्ता ढेकळे यांचा बी.बी.सी.मराठीसाठी लेख दि.3 ऑगस्ट 2018.
7) पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हौसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020 पान नं. 56
8) गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती 2017, पान नं. 21
9) दै.सरकारनामा, 15 ऑगस्ट 2019
10) क्रांतीविरांगना हौसाताई भगवानराव पाटील यांचे पुत्र ॲड सुभाष पाटील यांची प्रत्यक्ष मुलाखत (दि. 20 ऑगस्ट 2019)

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष अकरावे : अंक एकोणतिसावा । जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

UGC Approved . No. 64175

महाराष्ट्र शासन आदर्श शिक्षण संस्था पुरस्कार प्राप्त
श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर संचलित

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

Reaccredited By NAAC Grade 'A+'

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

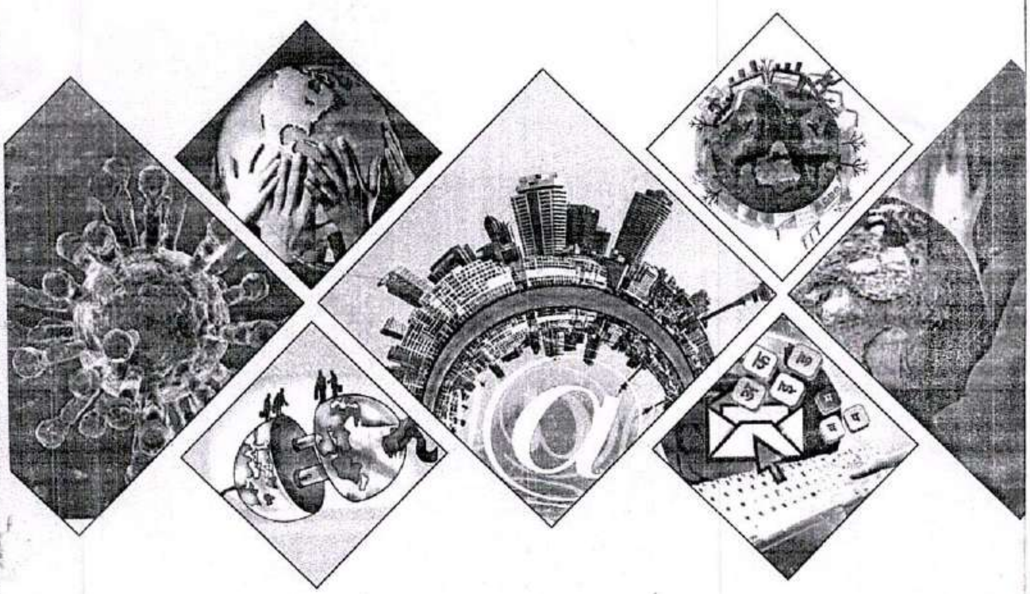

अंतरंग

संपादकीय...	प्रा. गुंडोपंत पाटील	२
१. खांदेपालटाचा काळ	अनिल गवळी	७
२. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी विचार	डॉ. नीता र. तोरणे	१३
३. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कामगार वर्गाचे चित्रण	डॉ. मोहन लोंढे	२२
४. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कृषीजीवन	डॉ. अशोक शिंदे	३१
५. दलित कादंबरीतील स्त्रीव्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	डॉ. सुनिता गोरख रोकडे	३८
६. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे	४४
७. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. नीला गिरीश जोशी	४९
८. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	प्रा. बापूराव पांडूरंग खडके	५६
९. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील विस्थापितांचे चित्रण	प्रा. अविनाश भोरे	६३
१०. १९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील अविष्कारतंत्र	प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार	७१
११. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	सौ. आश्लेषा सचिन कुंभार	७७
१२. नवदोत्तरी- ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण	डॉ. विजया प्रशांत पवार	८२
१३. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील पर्यावरणीय संवेदन	डॉ. अरुण शिंदे	८७
१४. नव्वोदत्तर मराठी लघुकादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप	प्रा. गुंडोपंत पाटील	९३
१५. १९९० नंतरची मराठी विज्ञान कादंबरी	प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार	९९
१६. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरीतील बदललेले समाज जीवन	डॉ. शहाजी ज.पाटील	१०६
१७. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे	११०
१८. चरित्रात्मक कादंबरी संकल्पना आणि स्वरूप	प्रो.डॉ.रमेश पांडुरंग पोळ	११५
१९. १९९० नंतरची मुस्लीम लेखकांची मराठी कादंबरी	डॉ. आर. के. शानेदिवाण	११९
२०. '१९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणीवा'	डॉ. प्राजक्ता प्रल्हादराव निकम	१२६
२१. जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	प्रा. श्रीमती नंदा नामदेव मोळे	१३१
२२. नव्वोदत्तरी भिन्न भाषिक कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. जयश्री सुरेश बाबर	१३७
२३. नव्वदोत्तरी आदिवासी साहित्यातील नायकप्रधान कादंबरी	डॉ. कृष्णा महादू भवारी	१४२
२४. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव	श्री. लक्ष्मण धुंदा उमवणे	१४७
२५. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. बाळासो आण्णा सुतार	१५२
२६. नव्वोदत्तरी महानगरीय मराठी कादंबरी	डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	१५९
२७. नव्वोदत्तरी मराठी ई – कादंबरीची बदलती डिजिटल दुनिया	डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे	१६४
२८. नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्वरुप आणि आशय	श्री. रविंद्र भगवान पाटील	१७०
२९. नव्वोदत्तरी कादंबरीतील स्त्रीवाद :		

नवदोत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण

डॉ. विजया प्रशांत पवार
आर्ट्स अँन्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर

१९९० नंतरच्या कादंबरीचा विचार करता या काळात कादंबरी विश्व अधिक समृद्ध झालेले दिसते. कादंबरीची रचना, तंत्र, आशय, विषय यामध्ये बदल झालेले दिसतात. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात मूलभूत बदल होत असल्याने अनेक नवी आव्हाने, नवीन समस्या समाजापुढे उभ्या राहत आहेत. त्याचा वेध आजची कादंबरी घेताना दिसतेच. पण इतिहासासी नाते सांगणारी आपली संस्कृती आपल्या प्रेरक इतिहासाला विसरू शकत नाही. त्यामुळे त्याला कोणीच दृष्टीआड करू शकत नाही. मग साहित्यिक याला अपवाद कसा असेल? म्हणूनच १९९० नंतरही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यातही कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या अधिक लिहिलेल्या दिसतात. त्यातून कर्तृत्ववान स्त्रियांचे यथोचित दर्शन घडले आहे.

उद्दिष्टे :

१) ऐतिहासिक कादंबरी लेखनामागील लेखकांची भूमिका समजून घेणे.
२) ऐतिहासिक कादंबरीमधून ऐतिहासिक काळातील कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या कार्याचा वेध घेणे.
३) ऐतिहासिक कादंबऱ्यातून आलेले कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण व वास्तव चरित्र यांची तुलना करणे.
३) ऐतिहासिक कादंबऱ्यातील कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या चित्रणातून मिळणाऱ्या प्रेरणेचा विचार करणे.
४) ऐतिहासिक कादंबरीतील 'व्यक्ती एक आविष्कार अनेक' हा प्रकार अभ्यासणे.
५) ऐतिहासिक कादंबरीची रचना, मांडणी अभ्यासणे.

ऐतिहासिक कादंबरी

मराठी साहित्यात ऐतिहासिक कादंबऱ्या नेहमीच लोकप्रिय ठरल्या आहेत. कारण ऐतिहासिक कालखंड हा मराठ्यांच्या दृष्टीने वैभवाचा, स्वतंत्र अस्मितेचा कालखंड होता. आजही त्या कालखंडातील व्यक्तींना त्यांच्या कार्याला समाजमनात अनन्यसाधारण स्थान आहे. त्यामुळेच या व्यक्तिमत्त्वावर लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांना मराठी कादंबरीत वेगळे स्थान आहे. या कादंबऱ्या जनसामान्यांमध्ये अधिक लोकप्रिय झालेल्या दिसतात. पण तरी या कादंबऱ्यांचा समीक्षणाच्या पातळीवर विचार करताना त्यामध्ये काही कमतरता जाणवते. समीक्षक डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात, मराठीतील ऐतिहासिक कादंबरी गतकालीन वास्तवाचा शोध घेण्याऐवजी इतिहासाचा नाममात्र आधार घेऊन आपल्याला पाहिजे तसा कल्पनेचा इमला रचताना दिसते. तथापि या कादंबऱ्यांनी कादंबरी साहित्याला समृद्धता प्राप्त करून दिली आहे असेही ते म्हणतात.

ऐतिहासिक कादंबरीकारांची भूमिका :

लेखक कादंबरीकार इतिहासाकडे वळतात ते केवळ एक विषय म्हणून नव्हे, तर त्याही पलीकडे जाऊन श्रेष्ठ स्त्री-पुरुषांचा, त्यांच्या जीवनाचा सर्वांना परिचय व्हावा यादृष्टीने जे-जे

 ISSN No. 2319-6025

आदर्शवत आहे त्याचे दर्शन सर्वांना व्हावे, हा उद्देश त्या पाठीमागे असतो. बहुतांश कादंबरीकार लेखनाकडे वळतात ते आपल्या आवडत्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी असलेल्या आस्थेमुळे, प्रेमामुळे. कधीकधी आवड म्हणूनही या विषयाकडे वळतात. पण एखाद्या व्यक्तीचे चित्रण करताना त्यामध्ये तटस्थता असेल तरच ते चित्रण अधिक चांगले होऊ शकेल. कांही ऐतिहासिक कादंबरीकडे वळतात ते कृतज्ञतेच्या भावनेने. समाजातील ही व्यक्तिमत्त्वे आपल्या समाजाचा एक महत्त्वाचा भाग असतात, ते आपला प्रेरक भूतकाळ असतात. तेव्हा अशा लोकांविषयी कृतज्ञ राहणे हे आपले कर्तव्यच आहे याच आदरयुक्त भावनेतून लेखक या कादंबरी लेखनाकडे वळतात.

या प्रकारच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये बहुतांशी स्त्री लेखिका दिसतात. त्यामध्ये नयनतारा देसाई, संजीवनी खेर, मृणालिनी देसाई, विजया जहागिरदार, यशोदाबाई भट, शांता जोशी, सुशीला खेडेकर, नलिनी सहस्त्रबुद्धे वगैरेंचा उल्लेख करता येईल. तर लेखकांमध्ये गो.म. दळवी, मदन पाटील, ह. ना. आपटे, भीमराव कुलकर्णी, ना. के. बेहरे वगैरेंचा उल्लेख करता येईल.

कर्तृत्ववान शब्दाची संकल्पना :

साधारणतः स्वतःच्या, सानिध्यातील लोकांचा, समाजाचा आणि संस्कृतीचा उत्कर्ष साधणाऱ्या व्यक्तीला आपण कर्तृत्ववान असे संबोधतो. मुळात कर्तृत्व म्हणजे वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण कार्य होय. ऐतिहासिक काळाशिवाय वेदकाळ, पौराणिक काळ, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रे या सर्वांमध्येच अनेक कर्तृत्ववान स्त्रियांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. अशा विविध क्षेत्रातील स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणावर कादंबरी लेखन झाले आहे.

ऐतिहासिक काळातील कर्तृत्ववान स्त्रिया :

स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा आलेख पाहता अनेक क्षेत्रात, अनेक स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व दाखवले आहे. आपल्या कौशल्याच्या, बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे. ऐतिहासिक काळातील स्त्रियांमध्ये प्रमुख्याने राजमाता जिजाऊ, महाराणी ताराबाई, येसूबाई, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, महाराणी सईबाई वगैरे स्त्रियांचा समावेश होतो. ऐतिहासिक काळातील स्त्रियांच्या या विविध गुणांचे, त्यांच्या कार्याचे चित्रण या ऐतिहासिक कादंबरीतून झालेले दिसते.

ऐतिहासिक कादंबरीतील स्त्रियांचे चित्रण :

गो. मे. दळवी यांची 'राजमाता जिजाबाई' ही कादंबरी १९९१ साली प्रकाशित झाली. या कादंबरीमध्ये त्यांनी इतिहासातील एका आदर्श आणि कर्तृत्वसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून दिला आहे. लेखकाला जिजाबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल असीम आदर आहे. त्यांच्या थोरवीची लेखकाला कल्पना आहे म्हणूनच लेखक सुरुवातीलाच म्हणतो, मातोश्रींच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाला झेलण्याची ताकद माझ्या लेखणीत आहे असे मला वाटत नाही. मानवी कर्तृत्वाला मर्यादा आहेत. पण महाराजांचे आभाळाइतके भव्य आणि त्यांना घडवणाऱ्या मातेच्या महत्त्वाकांक्षेचे आणि वैचारिक आवाक्याचे शब्दचित्र उमटणे अशक्यप्राय गोष्ट. तसे करावयास धजणे म्हणजे आकाशाला गवसणी घालतो म्हणण्यासारखे वेडेपणाचे होय. असे असले तरी लेखकाने प्रस्तुत कादंबरीत जिजाबाईंचे व्यक्तिमत्व, एका कर्तृत्ववान मातेचे दर्शन घडवले आहे. या कादंबरीतील त्यांचे निवेदन आत्मकथना सारखे आहे.या कादंबरीचे लेखन आत्मकथना सारखे असल्यामुळे जिजाऊंच्या तोंडी असलेले बरेच उद्गार अतिशय प्रेरणादायी वाटतात. मराठ्यांचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले पाहिजे हा विचार जिजाऊंच्या

मनात नेहमीच येत होता. कादंबरीत एके ठिकाणी आपल्या मनातील भाव व्यक्त करताना त्या आपल्या गर्भात असणाऱ्या आपल्या बाळास उद्देशून म्हणतात, 'बाळा आमचे जीवाचीही काहिली फक्त तुम्हालाच कळले असेल. ही आमुची तडफड जाणणे. बाळा, तुमचे इतुके जवळ आमचे दुसरे कोणी नाही. या सारेचा बदला घेण्याचे सामर्थ्य तुमच्यात येवो इतकेच मागणे. आता बाळा तुम्ही अवतारी पुरुष घडलेविना या अवनी पापातून आमची सुटका नाही. तुम्ही जल्दीने जन्म घ्या. कादंबरीतील हे उद्गार परिणामकारक वाटतात.

लेखक मदन पाटील यांची 'जिजाऊसाहेब' ही कादंबरी २००७ साली प्रसिद्ध झाली. लेखक मदन पाटील यांची ही एक दीर्घ कादंबरी आहे. 'जिजाबाई' हे लेखकाचे सर्वात आवडते व्यक्तिमत्व आहे. जिजाबाईंचे विचार येथे ठायीठायी व्यक्त झालेले दिसतात. लेखक मदन पाटील यांनी आपल्या उत्कृष्ट लेखनशैलीने कादंबरीत जिवंतपणा आणला आहे. कादंबरीतील संवाद, भाषा, वर्णन शैली सुयोग्य आहे. त्यामुळे कादंबरी मोठी असली तरी ती वाचनीय आहे. ज्या काळात जिजाऊंसारख्या महिलेने स्वराज्य विचाराचे जागरण लोकात केलं. तो काळ आणि परिस्थिती ध्यानात घेतली की जिजाऊंप्रती असणारा आदर द्विगुणित होतो, असे लेखकाचे मत आहे. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये जिजाबाईंचे कर्तृत्व उजळून निघते. या कादंबरीमध्ये मदन पाटील यांनी दोन काल्पनिक पात्रे निर्माण केली आहेत. कादंबरीची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी यामध्ये नियती आणि इतिहास पुरुष या दोन पात्रांच्या माध्यमातून कादंबरीमध्ये रंगत आणली आहे. या विस्तृत कादंबरीतील अनेक संवाद अतिशय प्रेरणादायी वाटतात.

प्रत्येक लेखकाची स्वतःची अशी एक शैली असते. या ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाबाबत लेखक बालशंकर देशपांडे म्हणतात, 'इतिहासकालीन घटना व्यक्ती त्यांचे स्वभाव विशेष तत्कालीन वातावरण जसेच्या तसे वाचकांसमोर उभे करताना घ्यावे लागते. आपल्या निर्मितीक्षम प्रतिभेचे सहाय्य घ्यावे लागते. त्याशिवाय कादंबरीची परिणामकारकता साधता येत नाही.

लेखिका सुशीला खेडेकर यांची 'शिवस्नुषा' ही कादंबरी १९९२ मध्ये प्रकाशित झाली. इतिहासातील कर्तृत्ववान स्त्रियांमध्ये महाराणी येसूबाई यांचे ही चरित्र महत्वाचे मानले जाते. प्रस्तुत कादंबरी दीर्घ असल्याने अनेक घटना प्रसंगाचे वर्णन विस्तृतपणे आलेले आहे. जिजाऊंच्या सहवासातील येसू, संभाजी पत्नी येसूबाई, शिवराय आणि येसूबाई, मोघली कैदेतील येसूबाई आणि माता येसूबाई अशा विविध भूमिका प्रस्तुत कादंबरी मधून आलेल्या दिसतात. एकूणच येसुबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परामर्श घेणारी ही कादंबरी अतिशय सुंदर आहे.

येसूबाई यांच्या जीवनावर अशीच एक सुंदर कादंबरी लेखिका नयनतारा देसाई यांनी लिहिली आहे. त्यांची 'जिद्दीने राज्य रक्षिले' ही कादंबरी २००८ साली प्रकाशित झाली. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये नयनतारा देसाई यांनी तत्कालीन घटना प्रसंगाचे वर्णन यथोचित केले आहे. कुठेही पाल्हाळीक वर्णने इथे दिसत नाहीत. येसुबाईंनी स्वराज्याबाबत कोणते कार्य केले आहे. त्याबाबतीतील महत्त्वाच्या घटनांना येथे प्राधान्य दिलेले दिसते. अशा या कादंबरीच्या तुलनेत 'जिद्दीने राज्य रक्षिले' ही कादंबरी लहान आहे. पण यातून येसुबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन अधिक चांगल्या प्रकारे होते. या दोन्ही कादंबरीतून येसुबाईंच्या जीवनाचे यथायोग्य दर्शन घडते. एकूणच मराठ्यांच्या इतिहासातील येसूबाई यांचे कार्य अलौकिक आहे, इतिहासकारांनीही तिचा गौरव केलेला आहे. लेखक वा. सी. बेंद्रे 'छत्रपती संभाजी महाराज' या ग्रंथात म्हणतात, वीरस्नुषा, वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता म्हणून येसुबाईंचे कार्यकर्तृत्व फार थोर आहे. सम्राट औरंगजेबानेही तिच्या कार्यकर्तृत्वाचा गौरव करावा

 ISSN No. 2319-6025

इतकी ती राजकारण कुशल स्त्री होऊन गेली.

इतिहासातील आणखीन एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्व म्हणजे महाराणी ताराबाई होय. लेखक अनंत तिबिले यांनी ताराबाईंच्या जीवनावर 'भद्रकाली' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. अगदी अलीकडे म्हणजे २०१२ साली ही कादंबरी प्रकाशित झाली आहे. या कादंबरीबाबत बोलताना लेखक म्हणतात. ही कादंबरी लिहिणे ही त्यांची स्वयंप्रेरणा नव्हती. लेखक स्वतःच या कादंबरीचे श्रेय त्यांचे काका व्ही.टी.पाटील यांना देतात. ज्यांनी हयातभर ताराबाई वर श्रद्धा ठेवली. लेखक अनंत तिबिले म्हणतात, एक भारतीय या नात्याने महाराणी ताराबाई सारख्या तेजस्वी भारतीय नारीच्या कर्तृत्वाचा आलेख मांडणे हे माझं परम कर्तव्य असे मी स्वतःला तीन - तीनदा बजावलं आणि मग पुज्य काकाजी यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास आणि लेखन यांना सुरुवात केली.

चरित्रकार प्रा. जयसिंगराव पवार ताराबाईंबद्दल म्हणतात, 'ताराबाईंनी दिव्यावर पतंग उडी मारतो त्याप्रमाणे आत्मयज्ञ केला नाही. औरंगजेबाशी एकच निर्णायक लढाई न देता त्यांनी त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्याच्याशी गनिमी काव्याचे युद्ध चालवले आणि शेवटी त्यास अगतिक करून टाकले. ज्या महाराष्ट्राला गुलाम करण्यास औरंगजेब धावून आला होता, त्याच महाराष्ट्राच्या मातीने त्यास याच भूमीत गाडून टाकावे, हा आमच्या इतिहासातील महान विजय आहे. हेच ताराबाईंचे कर्तृत्व कादंबरीतून चित्रित झाले आहे.असले तरी घटना प्रसंग अधिक रंजक करण्यासाठी, प्रभाव निर्माण करण्यासाठी लेखकाने काल्पनिकतेचा आधार घेतला आहे. एकूणच 'भद्रकाली' ही कादंबरी ताराबाईंच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकणारी कादंबरी म्हणून महत्त्वाची वाटते.

लेखिका विजया जहागीरदार यांनी इतिहासातील प्रसिद्ध व्यक्तिमत्व अहिल्याबाई होळकर यांच्यावर 'कर्मयोगिनी' नावाची कादंबरी लिहिली. लेखिका विजया जहागीरदार देखील त्यांच्या कार्याने अत्यंत प्रभावित झालेल्या दिसतात. कारण अहिल्याबाईंच्या कार्याचा आलेख जेव्हा त्यांनी पाहिला तेव्हा अहिल्याबाईंचे असामान्यत्व त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी केलेले कार्य अद्वितीय आहेच पण त्यांनी भोगलेला संघर्ष हाही तितकाच मोठा आहे. त्यामुळे या व्यक्तिमत्त्वाला त्यांच्या कार्याला पुन्हा समाजासमोर आणण्यासाठी एक आदर्श व्यक्तीमत्वाची ओळख करून देण्यासाठी या कादंबरी लेखनाचा प्रपंच लेखिकेने मांडला आहे.

अहिल्याबाईंचे गुणवर्णन करताना लेखिका लिहितात, त्यांचे अपार शहाणपण, दूरदृष्टी, ज्ञानलालसा, हिशेबातील समूळ पारंगतता, त्यांची असामान्य तडप, तेज, खंबीरता, प्रजावत्सलता, न्यायदान, आत्मविश्वास, पुरुषार्थ, रणकौशल्य, संरक्षण व्यवस्था, रणनीती निपुणता, राज्यकारभाराचे कौशल्य, स्वाभिमानपर दुःखकातर असणारं त्यांचं हळवं मन, श्रीमंताच्या गादीशी असणारी अपार निष्ठा, जिद्द, कर्तव्य कठोरता, बाणेदार वृत्ती, उच्च चारित्र्य, साधी राहणी, कल्याणकारी वृत्ती. असे किती गुण सांगावे असा प्रश्न लेखिकेला पडतो. प्रस्तुत कादंबरी लेखिकेने ललित अंगाने लिहिली आहे. लेखिका स्वतः म्हणते की ललित अंगाने कादंबरीचे लेखन करणे ही कादंबरीची गरज आहे. मात्र तरीही मूळच्या कथानकाला कुठेही धक्का पोहोचू न देता लेखिकेने हे कादंबरी लेखन केले आहे.

याशिवाय भा.द.खेर यांनी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या जीवनावर 'समरसौदामिनी' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. लेखक आपल्या मनोगतात म्हणतात, वीर पुरुषांनाही जो पराक्रम दाखवता आला नसता तो या वीर महिलेनं अल्पवयात अल्पावधीत गाजवला. इंग्रज इतिहासकारांचे नेत्रही तीच्या या वीर तेजाने दिपून गेले. भावी पिढ्यानी तिच्या पराक्रमाचे पोवाडे गायले. कित्येक

प्रतिभावंत कवींनी तिच्या या अलौकिक पराक्रमावर कवने रचली. नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद सेनेत तिच्या नावानं एक महिला सेनापथक उभारल गेलं. अशा तऱ्हेनं तिच्या पराक्रमाचा शिल्प चिरंजीव बनलं अमर झालं. या लघु कादंबरीत लेखकाने राणीच्या बालपणापासून ते आयुष्याच्या अखेरपर्यंत धावता आढावा घेतला आहे. कादंबरीची भाषा साधी, सरळ आहे. कादंबरी म्हणून अतिरंजित वर्णने फारशी कुठे आढळत नाहीत. तशी ही कादंबरी म्हणजे एक दीर्घ कथाच आहे. कादंबरीची वैशिष्ट्ये आणि इतिहासातील वास्तव या दोन्ही गोष्टींची सांगड येथे घालण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो.

ऐतिहासिक काळ हा महाराष्ट्राच्या दृष्टीने तर वैभवशाली काळ होता. या काळातील ही स्त्री व्यक्तिमत्वे त्यांच्या कार्याने व त्यांच्यातील असामान्य गुणांमुळे समाजमनात रुजलेली दिसतात. या त्यांच्या कार्याचे प्रतिबिंब प्रस्तुत सर्व कादंबऱ्यात पडलेले दिसते. काही वेळा मात्र अधिक परिणामकारकता साधण्यासाठी कादंबरीकारांनी वास्तवतेबरोबरच काल्पनिकतेचाही आधार घेतलेला दिसतो.

समारोप

१९९० नंतरची ऐतिहासिक कादंबरी इतिहासातील प्रभावी व्यक्तिमत्वावर प्रकाश टाकताना दिसते.बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत नव्या पिढीला गरज आहे ती आदर्श पाहण्याची, तो आदर्श जपण्याची आणि त्यातून बोध घेऊन आपले वर्तमान अधिक प्रभावी करण्याची. हे सर्व या कादंबरीच्या माध्यमातून होताना दिसते.

निष्कर्ष

१) मराठी राज्याची स्थापना, त्याचे संगोपन आणि संवर्धन करणे यात स्त्रियांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे

२) ऐतिहासिक कादंबरीकार कधी श्रेष्ठ स्त्री – पुरुषांचा परिचय करून देणे, कधी कृतज्ञ भावनेने, कधी आस्थेमुळे तर कधी प्रेरणा घेण्याच्या उद्देशाने या लेखनाकडे वळलेले दिसतात.

३) एकाच व्यक्तीचे चित्रण वेगवेगळ्या कादंबरीतून होताना त्याची रचना बदललेली दिसते.

४) ऐतिहासिक कादंबरी मध्ये वास्तवतेबरोबरच कल्पिताचाही आधार घेतलेला दिसतो.

५) १९९० नंतरही ऐतिहासिक कादंबरी मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेलेली आहे.

संदर्भग्रंथ

१) दळवी गो. मे., 'जिजाऊ' पारख प्रकाशन, बेळगाव. प्रथमावृत्ती, डिसें.१९९१

२) पाटील मदन, 'जिजाऊसाहेब', श्री स्वामी पब्लिकेशन प्रा.लि. पुणे. प्रथमावृत्ती, २००७

३) खेडेकर सुशीला, 'शिवस्नुषा', उन्मेष प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९२.

४) देसाई नयनतारा, 'जिद्दीने राज्य रक्षिले', मधुराज पब्लिकेशन, पुणे. प्रथमावृत्ती २००८

५) तिबिले अनंत, 'भद्रकाली', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती २०१२.

६) खेर भा. द., 'समरसौदामिनी', विहंग प्रकाशन, पुणे. चौथी आवृत्ती २०११

७) जहागीरदार विजया, 'कर्मयोगिनी', मेहता पब्लिकेशन, हाऊस पुणे. तृतीय आवृत्ती २००४

८) देवधर विद्या, डोंगरे विनया, 'स्त्री साहित्याचा मागोवा', खंड २ इ.स.१९५१ ते २००० (कादंबरी) साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे. प्रथमावृत्ती २००२

९) देशपांडे बालशंकर, 'कादंबरी: विवेचन आणि विश्लेषण', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. प्रथमावृत्ती १९९८.

ISSN No. 2319-6025

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue-V, Volume-I

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its Impact on Social Development

March 2022

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Prof. Dr. D. S. Tikate
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad
Mahavidyalaya, Mohol (Solapur),

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

March- 2022

Special Issue-V, Volume-I

On

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its Impact on Social Development

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Prof. Dr. D. S. Tikate
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol (Solapur), Maharashtra

Co-Editor
Prof. Dr. S. M. Mulani
Prof. Dr. N. J. Patil
Dr. D. G. Shinde
Shri. A. B. Banate
Dr. V. R. Pawar

Published by- Pratik Prakashan

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	The Study Of Status Of Workers In The Sagereshwar Sahkari Soot Girni Ltd.(Kadegaon) **Mr. S.A. Gaikwad, Dr.B.S.Jadhav**	1-4
2	A Study of Bank Accounts Holders of Female Population in Scheduled Commercial Banks in India **Prin. Dr. Pratibha S. Gaikwad**	5-7
3	Impact of Climate Change on Agriculture in Western Satara District - An Analysis Of Farmer Awareness And Knowledge **Dr. Pravin Ramchandra Jadhav, Dr. Hanumant Sadashiv Sanap, Dr. Basavaraj Machhindra Mali**	8-10
4	Comparative Study of Seheduled Casts and Scheduled TribesSex-Ratio in India& Maharashtra (1961 to2011) **Dr. Sunil Ambrushi Gond**	11-14
5	Food and Drink in the Short Stories of R. K. Narayan's Malgudi Days. **Dr. Arjun Mashal, Mr. Thorat Tanaji Bharat**	15-17
6	Impact of Agricultural Development on Natural Vegetation In Shirala Tahsil: A Geographical Study **Dr. U. N. Suryawanshi**	18-23
7	Ecological Sustenance and Rewilding: A Dystopian Reading of H.G. Wells The Time Machine **Mr. Georgin M.T.**	24-26
8	Dalit Women's Labor: Issues of Caste, Gender, Dignity and Human Rights **Mr. Mane Sanjay Rajaram, Dr. Yadav Prashant Patangrao**	27-29
9	Hierarchical Distribution of Health Care System in Satara District: A Geographical Analysis **Mr. Santosh Prakash Patil**	30-33
10	A study of various leadership styles among B. Ed Teacher trainees of B. Ed colleges in Mumbai region. **Mr. Ramshankar Varma**	34-36
11	Area And Production Of Sugarcane Crop In Maharashtra With Special Reference To Satara District **Mrs. NilamShankar Desai, Dr. H. Y. Karande**	37-41
12	An Analytical Study of The 'National Green Tribunal Act 2010' In Upholding Environmental Sustainability. **Dr. Umesh S. Aswar**	42-44
13	Critical Review Of Relationship Between Income Inequality And Healthy Environment **Nitin D. Ade**	45-48
14	Study of Thane Creek Pollution Caused By Various Sources Of Pollution **Dr. Suresh J. Phule, Gosavi Nandkumar Manohar**	49-51
15	Current Challenges Facing Indian Democracy: Some Solutions **Nandkishor Nanasaheb Ugale**	52-53
16	The Performance of Digitalization in The Indian Banking System in 2021 **Mr. Rupesh Anil Kumbharkar, Dr.Bhagawan Shankar Salunkhe**	54-57
17	The Impact of Information Technology on Modern Accounting System **Mr. Gunge Balasaheb Ananda**	58-60
18	Human Rights of Senior Citizens: A Social Perspective **Dr. Vasant K. More**	61-63
19	Spatio-temporal Change detection in Beach Morphology: a Case Study of 'Devbag-Karli Recurve-Beach-Spit' along South Konkan of Maharashtra **Dr. D. H. Pawar, Sapana B. Lavate**	64-68
20	Gis-Based Spatio-Temporal Rainfall Variability – A special Emphasis On The Indo-Gangetic Plains, India **Jueeli Raut, Dr. H. N. Singh, Dr. H. N. Rede, Dr. M. V. Suryawanshi**	69-74
21	Delineation of Crop Combination Region In Man River Basin **Dr. B.M.Mali, Dr. A.A. Phate**	75-77
22	Gandhian Philosophy And Promotion Of Human Rights In India **Dr. Milind Shivaji Desai**	78-80
23	Evaluation of the Social movement in post-independence India **Dr. Bhimashankar Madhusudan Dahalake**	81-82
24	A Study Of Agricultural Wages In India **Dr. S. G. Gavade,**	83-88

25	An Study On The Effectiveness Of Bicycle Utilization On Explosiveness Power Of Secondary School Students **Praveena A, Dr. Appanna M Gasti**	89-92
26	Trade Secrets – Unrecognized Aspect of Intellectual Property Rights **Shreepriya Thakkar, Ruchi Tiwari**	93-96
27	Employee Empowerment: A Research Review **Kevale Malati Ashok, Prof. Dr. V. S. Dhekale**	97-100
28	During the Covid-19 period lockdown reduced environmental problems **Dr. Ankush Sahebrao Doke**	101-102
29	Punishment, Forgiveness and Divine Justice in Shashi Tharoor's Short story -The Temple Thief **Savita Sadanand Jadhav**	103-104
30	Geographical Study of Land Subdivision In Rural Settlements In Kinwat Tehsil Of Nanded District. **Dr. Prakash Kashinathrao Morkhande**	105-107
31	A Study of Challenges of Distribution Expansion of Parle FMCG Products in SMK Corporation **Dr. Avadhut Bhaupatil Nawale**	108-110
32	A Scope Of Alternative Dispute Resolution Methods In Matrimonial Disputes **Kiranben G Solanki**	111-115
33	A Study on Destructive Favouritism and Related Deviated Practices In The Schools Affecting Quality Education **Robit Mathew, Dr. Jagannath K. Dange**	116-119
34	Tehsil wise Rural Density of Sc Population in South Konkan of Maharashtra **Shri. Abhijeet A. Dhulgude, Dr. Meena B. Potdar**	120-122
35	Geographical Study Of Demographic Characteristics Of Dange Tribal In-Migrants In Kolhapur City (Maharashtra) **Dr. Ashish S. Jadhav**	123-127
36	Water Estimation of the Indapur Tahsil **Gajanan Dhobale**	128-135
37	Levels of Agricultural Development in Satara District **Mr. R. S. Chaure, Dr. H. Y. Karande**	136-138
38	An Overview of Agricultural Sustainability In Satara District Of Maharashtra Using Indexing Approach. **Digvijay R. Patil**	139-146
39	A Study on Problems Of Scheduled Caste Entrepreneurs In Kolhapur City **Mr. Rahul Uttam Bansode, Miss.Archna Tanaji Dabholakar**	147-155
40	'The Spice Of Life In Conflict'— A Peregrination Tracing Life's Conundrum and The Repercussion Of The Scars Of Childhood In Adult Relationship as Seen in Toni Morrison's Jazz **Dr. S. Jenefa Kiruba Malar**	156-158
41	Empowerment of Transgender Community and Government Policies **Ms. Vidya Vasant Bhosale, Dr. Manohar Vaswani**	159-161
42	Mapping and Assessment of Changing Vegetation Cover in Pune Division (Maharashtra) **Ms. Gayatri Aniket Pawar.**	162-165
43	Gloria Naylor's The Men of Brewster Place: A Steoreoscopic Analysis of 'His'story **Dr.K.Valli**	166-168
44	Spatio-Temporal Assessment of Rainfall Variation in Nanded District **Akash P. Shewane, Kishor B. Shinde, Dr. Parag A. Khadke**	169-172
45	Socialist Transformation of Agriculture In China: A Model For Equal Distribution Of Agriculture Land **Lt. Dr.Rajshekhar K. Nillolu**	173-175
46	Modern water Conservation Methods **Dr. Sandeep R. Pathrikar**	176-179
47	Impact of COVID 19 on Agricultural Women Laborers' In Ambajogai **Dr. Rama Achyut Pande**	180-181
48	Multiculturalism: A New Dimension In Zadie Smith's Novel 'White Teeth'. **Miss. Bhagyashri Narayan Shelake**	182-183
49	A Comparative Analysis of service Areas of Agro Service Centers in Chopda tahsil **Dr. Ramesh V. Bhole**	184-186
50	Spatio-Temporal Study of Agricultural Development in Satara District **Dr. Sudhakar Koli, Dr. Anilkumar Wavare**	187-191

51	The Critical Study of Agricultural Productivity in Solapur District **Dr. R. B. Gavkare**	192-197
52	The Critical Study Growth of Population in Solapur District **Dr. B.T. Nikam**	198-203
53	A Study On Area And Production Of Sugarcane Crop In India **Mr. Sohel Rafik Mujawar, Dr. S. M. Bhosale**	204-207
54	A Roadways Towards Sustainable UrbanisationIn India's AmritKal **Miss Pradnaya V. Deshpande**	208-211
55	Literacy Pattern Of Kolhapur District: A Geographical Analysis **Prof. (Dr.) N. J. Patil**	212-214
56	The Study Of Sagareshwar Temple As A Religious Tourist Centre In Sangli District **Shri R. M. Kamble , Dr. S. M. Kamble**	215-217
57	Conflict of Tradition and Modernity in Shashi Deshpande's Novel Dark Holds No Terror **Mr. Nanasaheb Uddav Varkad**	218-219
58	Shashi Deshpande's Dark Holds No Terror: A Feminist Reading **Dr. Dhanaji Nagane**	220-222
59	A journey of Responsible tourism to Sustainable tourism – A case study **Asst. Prof. Dr. Gaikwad Archana**	223-225
60	Impact Of Irrigation On Chief Cash Crop Cropping Pattern In Kolhapur District **R.B. Kapare, Principal Dr. R. B. Bansode**	226-234
61	The Study of Cultivators And Cattles In Satara District **Dr. Arjun Shivaji Wagh, Dr. Lingade V. B.**	235-238
62	Comparison Between Traditional Banking And Online Banking **Mahalakshmi.N**	239-242
63	Social Structure Of Political System **Dr. Ashok Bheemasha**	243-245
64	Major Problems Of Women In Indian Society **Maheshwari Siddaram Channappagol**	246-249
65	Determinants of Voting Behaviour of People in Indian Political System- A Literature Review **K. V. Manjunatha**	250-258
66	Challenges And Problems Faced By Rural Sportsman. **Dr. Deepak S. Patil-Dange**	259-260
67	Agro-Tourism : A Geographical Study In Maharashtra **Dr. Gaikwad D. S.**	261-263
68	Pomegranate Cultivation In Jath Tahasil: A Geographical Analysis **Ms. Chavan Swati Namdev, Dr. R. V. Hajare**	264-267

Pomegranate Cultivation In Jath Tahasil: A Geographical Analysis

Ms. Chavan Swati Namdev1 Dr. R. V. Hajare[2]
[1]Research Student Dept. of Geography, Shivaji University Kolhapur
[2]Assistant Professor, Department of Geography, Elphinstone College, Mumbai

Introduction:

In India agriculture is back-bone of Indian economy which accounts one fourth of the national income and provides lot of employment near about 60 per cent of working population, and still Indian agriculture gamble with the monsoon as inadequate water resources irrigate about 40 per cent area. The Indian agriculture is depending upon the south-west monsoon, which is erratic behavior, causes high fluctuation in agricultural pattern and production.

Horticulture is the branch of agricultural geography in which fruits, vegetables, flowers and ornaments are grown. Today horticulture sector provided highest income to Indian economy i.e. it generate employment opportunities, and rises the standard of living, bring higher income to the rural life. These crops are more profitable than many other crops, and they helps in maintaining the ecological balance. Hence fruit growing is of special value in the process of industrialization in the country. Horticulture sector contributes over 24.5 percent of agriculture (GDP) over 10 per cent of the total agriculture export and is supporting more than 19 per cent of the labor force of the country. India is the second largest producer of fruits in the world after china. In India, 3.73million hectors area grown over fruits and its annual production of 46.6 million tons. (National Horticulture Board, 2008) Fruit farming means cultivation of fruit crops.

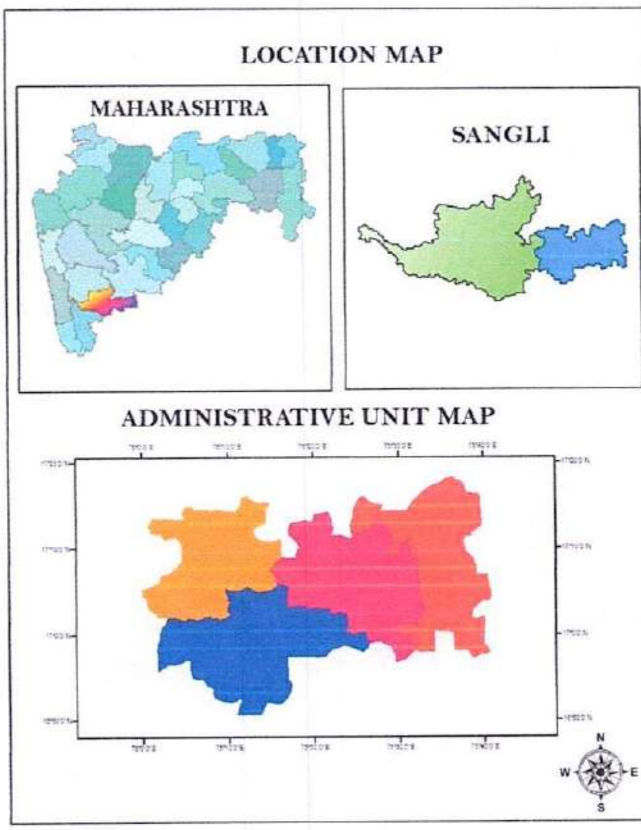

Study Region:

The study region selected for present investigation is Jath tehsil in Sangli district of south Maharashtra plateau. The region is known as core of the drought prone area. Jath is located between 16^0 52' N to 17^0 19' N latitudes and 75^0 E to 75^0 41' E longitudes. The study region occupying an area of 2258.28 sq.km. (871.93 sq. mile) and supporting 239000 population and 29 persons/square kilometer (75 / sq. mile) density.

Pomegranate cultivation has emerged as a successful enterprise and best possible alternative for the utilization of available land and water resources in drought prone area.

Objective:

The main objective of the paper is to find out and analyze the pomegranate cultivation in study region.

Research Methodology:

The primary and secondary data have been collected from different sources. The primary data collected through interviews, observation techniques and discussion method. Secondary data collected from published and unpublished reports of government and nongovernment organization. The thasil is considered as a real unit of investigation. Agricultural land use information on cadastral map, land record and field notes are also used for the study.

Analysis:

The study region is core of drought prone area where average annual rainfall is 449.5mm presently. Physiography is the gift from god for the cultivation of pomegranate. Hilly and undulating topography, hot and dry climate, poor loamy soil, limited irrigation facilities are suitable conditions for pomegranate cultivation although it thrives well on comparatively diverse condition where other fruits fail to flourish. Many supportive measures have been take on government level to boost the morale of the farmers in order to increase production to the maximum level of its benefits. At present drought prone area of Sangli district especially in Jath tehsil has attained significant position in respect of fruit production.

Area Under Fruit Cultivation in Jath Tehsil (2012-2013)

Sr. No.	Fruit Name	Area (In Hector)	Percentage
1	Grapes	4085.39	45.34
2	Pomegranate	3548.41	39.38
3	Coconut	300.07	03.33
4	Sapota	254.84	02.83
5	Lemon	214.07	02.38
6	Custard Apple	137.43	01.52
7	Guava	128.01	01.42
8	Beer	104.36	01.16
9	Tamarind	88.88	00.99
10	Banana	64.24	00.71
11	Other Fruits	84.65	00.94
	Total	9010.35	100.00

Source: Agriculture Department of Sangli District

According the statistical data in the year 2012-13 (as shown in the table) the largest area is acquired under grape cultivation (4085.39 hector) and it is 45.34 percent. In the year 2012-13 in Jath *tehsil* the total area under fruit cultivation is of 9010.35 hector. The area under banana fruit cultivation is of 64.24 hector. This is smallest (0.71 percent) compare to another fruits. Maximum area is acquired for grape fruit and then under pomegranate fruit cultivation. Out of total area under fruit cultivation in Jath tehsil 3548.41 hector area i.e. 39.38 percent area is comes under pomegranate cultivation. After that chronologically the crops are: coconut = 300.37 hector (3.33 percent) sapota = 254.84 hector (2.83 percent), lemon = 214.07 hectors (2.38 percent) custered apple = 137.43 hector (1.52 percent), guava = 128.0 hector, beer = 104.37 hector (1.16 percent), tamarind = 88.88 hector (0.99 percent) and banana = 64.24 hector (0.71 percent). The other fruits has area as 84.65 hectare and is acquired 0.94 percent out of total area. All this shows that Jath tehsil has largely produces the fruits of grape and pomegranate. The tabular data shows that the growing area under grapes and pomegranates is larger than other fruits.

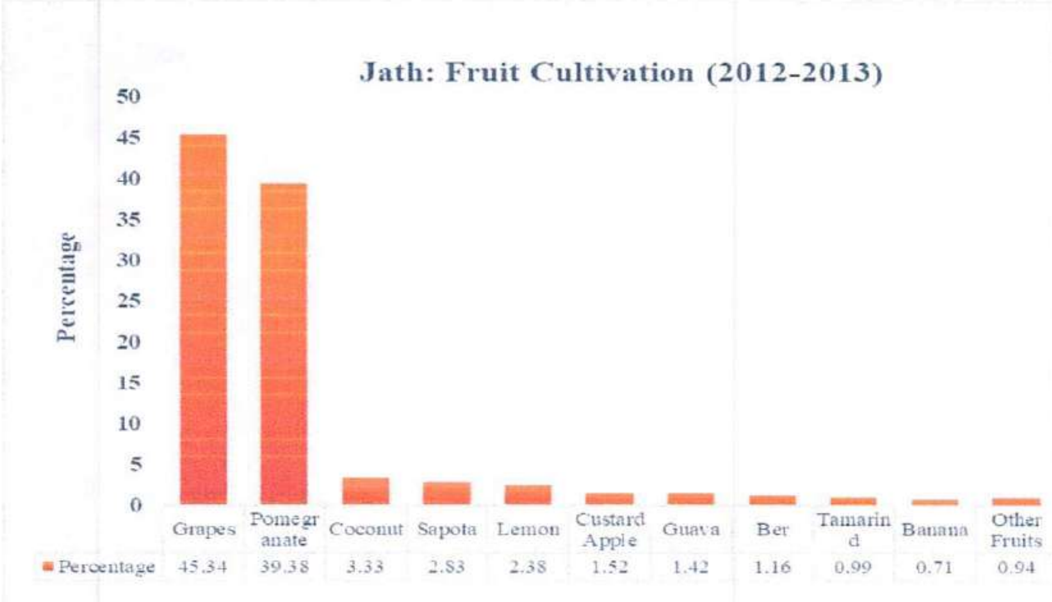

Conclision:

- Socio-economic and technological factors affect the cropping pattern of any area but natural factor is dominant.
- Most part of Jath tahsil falls in drought prone area which affects the pomegranate cultivation.
- Generally the Grapes are the major fruit crops in study region but pomegranate cultivation increases day to day.
- Pomegranate cultivation are impact on socioeconomic status in study region.

- Available potentials for pomegranate cultivation in study region.
- High per cent of the cultivated land is under irrigation by means of canal, wells and tube wells. Specifically jowar is a dominant crop.

References:

1. Aher, M. B. (1989): Economics of Grape Cultivation in Niphad Taluka, Unpublished Ph. D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
2. Bhatia S.S. (1965); pattern of crop concentration and diversification of India, economic Geography, Vol.41, No 1.
3. Bose and Mitra (Ed.) (1990): Fruits:Tropical and Subtropical, Naya Prakashan, 206, Bidhansarani, Calcutta, P. 619.
4. Changole, V. B. (1984): Geonomics of orange cultivation in vidarbha Region, unpublished Ph.D. thesis, submitted to Nagpur University, Nagpur.
5. Hajare, R. V. (2007): A study of Fruit Farming in Maharashtra Plateau unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
6. Jugale, V. B. (2004): Horticulture Economy of Maharashtra, Shruti Publication Jaipur 302005.
7. Patil, S. L. (1988): A Study of changing cropping pattern with special reference to horticulture in Sangola taluka, M.Phill dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.
8. Pawar, C. T. and Phule, B. R. (2000): Growth of Pomegranate Cultivation in drought prone area of Maharashtra: A Micro Level Analysis, India Geographical Journal, Chennai, Vol. 72(2), Pp. 147-151.
9. Phule B. R. (2002): Pomegranate Cultivation in Solapur District: A Geographical Analysis Unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
10. Pujari, A. G. (1993): Progress and Prospects for Development of Pomegranate and Ber in Solapur district, Unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
11. Rajmane, K. D. (1966): Economics of Introduction of Grape Cultivation in Sangli District unpublished Ph.D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur, Pp. 93, 120, 137, 167, and 168.

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Prof. Dr. D. S. Tikate
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol
(Solapur), Maharashtra

Co-Editor
Prof. Dr. S. M. Mulani
Prof. Dr. N. J. Patil
Dr. D. G. Shinde
Shri. A. B. Banate

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

FOUNDER	PRESIDENT	EXECUTIVE PRESIDENT	SECRETARY	I/C PRINCIPAL
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Dalitmitra, D.Litt.	Hon. Chandrakant (Dada) Patil Minister of Higher & Tech. Education Govt. of Maharashtra	Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.	Prin. Mrs. Shubhangi Gawade M.Sc., B.Ed.	Mr. Bapurao B. Paw M.A., B.Ed., SET

Number of research papers published in the Journals notified on UGC care list 2020-2021

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
1	वराडी लोकगीते : संस्कृती आणि लोकशिक्षण (Varadi Folk Songs : Culture and Folklore)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Shivam Sanshodhan Patrika	2319-6025
2	A Study of awareness and attitude of college students towards environmental studies	Mrs. S.N. Chavan	Geography	Akshar Wangmay	2229-4919
3	संत साहित्यातील सामाजिक विचार (Social Thought in Saint Literature)	Shri B.B.Pawar	Marathi	AJANTA	2277-5730
4	क्रांतीविरांगाना हौसाताई यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य (Krantivirangana Hausatai's work for farmers)	Smt.S.B.Ingavale	History	Vision Research Review	2250-169x

UGC Care list No-64175

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष दहावे : अंक पंचवीस – सव्वीसावा

जानेवारी–फेब्रुवारी–मार्च, एप्रिल–मे–जून २०२१

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार" -
शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित

पद्मभूषण डॉ.वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव

● Accredited B++ with CGPA 2.76 by NAAC ● ISO मानांकन 9001:2015 ●

ता. तासगाव, जि. सांगली

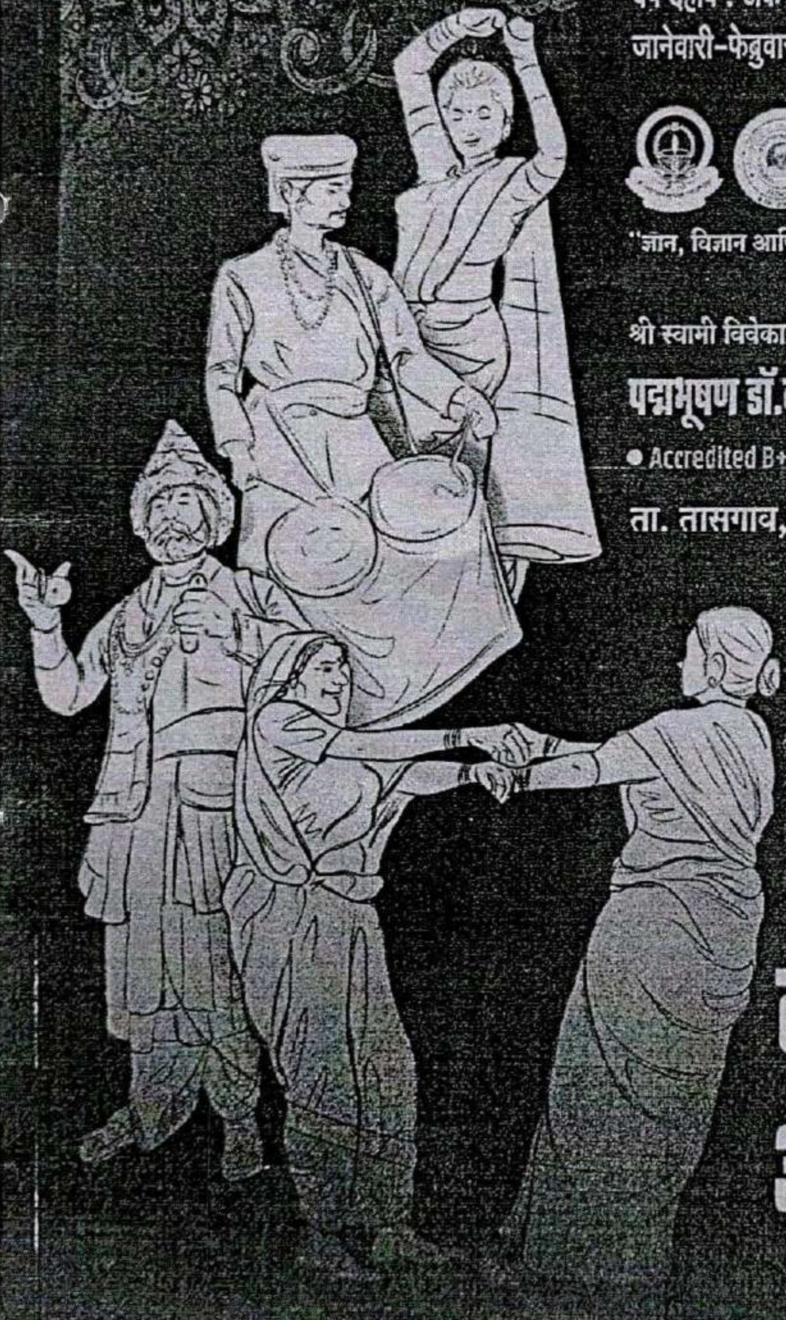

लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे

.६	वऱ्हाडी लोकगीते: संस्कृती आणि लोकशिक्षण	डॉ. विजया प्रशांत पवार	३५०
	लोकसाहित्याचा मौखिक आविष्कार : जात्यावरील ओवी	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	३५४
.९	लोकजीवनातील म्हणींचे स्थान	वैशाली श्रीकांत गुंजेकर	३५७
:३	लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	डॉ.सुभाष गणपती जाधव	३६०
.७	खरसुंडीचे लोकदैवत – श्री सिद्धनाथ	विजय शिंदे	३६४
.१	लोकगीतातील भावविश्व	डॉ. विजय मे. जाधव	३६८
.६	ज्ञानदेवांच्या गौळणीतील अध्यात्म विचार	डॉ. महेश नारायण गायकवाड	३७१
.९	लीळाचरित्रातील लोककथा	डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	३७५
३	लोकसंस्कृतीची अविष्कार रूपे – लोकनाट्य दशावतार	डॉ. प्रतिभा शंकर घाग–सोनी	३७९
६	लोकसंस्कृतीचे उपासक	दीपक हरिदास कांबळे	३८१
.१	लोकसाहित्य, माध्यमांतर व चित्रपट यांचा संबंध	डॉ. अजित यल्लाप्पा कांबळे	३८५
५	प्रयोगरुप लोककला – 'जागरण '	डॉ. नंदिनी गणपती काळे	३८८
.९	मध्ययुगीन मराठीतील जैन परंपरेतील लोकगीते	डॉ. गोमटेश्वर पाटील	३९२
.२	'कळसूत्री बाहुली' : लोककलेचा आविष्कार	रेखा काशिनाथ पसाले	३९६
७	लोकदैवताचे सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान	डॉ. भरत भिमराव जाधव	३९९
.१	लोकशाहीर पुंडलिक फरांदे यांचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	डॉ.संग्राम गोपीनाथ थोरात	४०२
५	लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	स्मिता शिवराज पाटील	४०६

ISSN No. 2319-6025

वऱ्हाडी लोकगीते: संस्कृती आणि लोकशिक्षण

डॉ. विजया प्रशांत पवार
आर्ट्स अँन्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर

महाराष्ट्रातील वऱ्हाड हा प्रांतमुख्यत्वेकरून 'विदर्भ' या नावाने ओळखला जातो. यामध्ये अकोला, अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा आणि आताचा वाशीम असे पाच जिल्हे येतात आणि हेच जिल्हे खऱ्या अर्थाने वऱ्हाडमधील संस्कृती चे दर्शन घडवितात,

विदर्भाला सरस्वतीची जन्मभूमी म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रागैतिहासिक काळापासून विदर्भात मातृसत्ताक पध्दती अस्तित्वात होती असे बोलले जाते. त्यामुळेच की काय तेथे दुर्गा, अंबा, रेणुका याची शक्तिपीठे आहेत. या कर्तृत्ववान स्त्रियांची पार्श्वभूमी असलेल्या वऱ्हाड प्रांतातील स्त्रियांची लोकगीते देखील उल्लेखनीय आहेत.

वऱ्हाडी भाषा-

वऱ्हाडी भाषेचाही बराच अभ्यास झालेला आहे. या भाषेची काही वैशिष्ट्ये आहेत.वऱ्हाडी ही अंगभूत सौन्दर्य लाभलेली भाषा आहे. या भाषेत कोवळीक आहे,नादमधुरता आणि लय आहे. तशेच वऱ्हाडी म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणेवजा रचना यामुळे वऱ्हाडी भाषेचे सौन्दर्य अधिकच उठून दिसते.यामधून तेथील लोकपरंपरेचेही दर्शन घडते.

वैशिष्ट्ये-

१) वऱ्हाडीत 'ण' चा अभाव आहे.
२) 'ओ' च्या जागी 'व' वापरला जातो. उदा.- वटी – ओटी
३) 'वे' च्या जागी 'ये'. उदा. येळ- वेळ
४) नपुसकलंगी अनेक वचनी रूपे पुल्लिंगीरूपाप्रमाणेच असणे.
५) 'ला' विभक्ती प्रत्यया ऐवजी 'ले' बोलतात.
६) स्त्रिया प्रथम पुरुषी बोलतात.उदा. मी येतो, मी जातो वगैरे.
७) 'ळ' च्या जागी 'य' बोलतात.उदा.शाया- शाळा
८) येथे देजो, करजो अशी रूपे वापरतात.

अशी वऱ्हाडी भाषेची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. ही वऱ्हाडी लवचिक असल्याने तिचा आशय थेट दुसर्यापर्यंत पोहोचतो. त्यामुळेच संत गाडगेमहाराज, संत तुकडोजी महाराज यांनी वऱ्हाडी भाषेचा वापर महाराष्ट्रमध्ये मुक्तपणे केला. यावरून वऱ्हाडी भाषेला आणि तेथील संस्कृती ला मोठी परंपरा आहे.

वऱ्हाडी लोकगीते -

वऱ्हाडी लोकगीतांमध्ये विविध विषयांवरील लोकगीते पहायला मिळतात. त्यामध्ये सण-उत्सव गीते, लग्न गीते, डहाका गीते,अंगाई गीते,पाळणा गीते,भोंडला गीते, कृषी विषयक गीते, गण-गौळण गीते, गोंधळ गीते, सासर-माहेरविषयक गीते,

ISSN No. 2319-6025

संतगौरव गीते, ऐतिहासिक गीते, सामाजिक आशय गीते, कौटुंबिक – नातेसंबंध वरील गीते.. अशी अनेक गीते संकलित झाली आहेत. विशेष म्हणजे या गीतांमधील अधिकाधिक गीते ही स्त्रियांनी निर्माण केलेली आहेत. यामध्ये स्त्रियांचे भावविश्व तर प्रतिबिंबित झालेच आहे पण त्याच बरोबर सामाजिक घडामोडीवरील भाष्य करणारी, लोकशिक्षण देणारी, लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणारी, जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी अशी अनेक प्रकारची गीते पाहायला मिळतात.

या विविधांगी गीतांमुळे वऱ्हाडी लोकजीवन, तेथील संस्कृती, रीतिरिवाज, रूढी–परंपरा, नातेसंबंध, विचारशैली अशा सर्वच गोष्टींवर प्रकाश पडतो. तसे पाहिले तर ही सर्वच गीते वेगळी आणि वैशिष्टयपूर्ण आहेत पण त्यामधील अधिक लक्ष वेधून घेणारी गीते म्हणजे जीवनविषयक तत्वज्ञान सांगणारी गीते होय. त्यामुळे या गीतांतून दिसणारी संस्कृती आणि स्त्रीमनाचा वेगळा आविष्कार येथे प्रस्तुत केला आहे.

जीवनाचे तत्वज्ञान सांगणारी स्त्रियांची गीते–

स्त्रीमनाचा आविष्कार तसा अनेक गीतांतून झालेला आहे पण येथे स्त्रियांनी आपला जीवनविषयक दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे. समाजात भलेही स्त्रियांना तयावेळी दुय्यम स्थान असेल पण त्यांच्याकडे जीवनविषयक अनुभवांची शिदोरी मोठी होती. त्यांच्या या अनुभवाच्या बोला बरोबर स्त्रियांचे संस्कारित मनही येथे प्रकट होते.

गुरू हे ज्ञानाचे भांडार असतो. त्याच्याकडून आपल्याला ज्ञानप्राप्ती होते म्हणूनच गुरुची महती सांगताना ती म्हणते,

गुरू गुरू करता करता गुरू के देतो
'मांडीवर घेऊन सर्व ग्यान शिकवत

पुढे स्त्री म्हणते की,'माणसानं संपत्तीचा कधीही गर्व करू नये. संपत्ती कमवण्यापेक्षा माणुसकीची संपत्ती कमवावी तीच आयुष्यभर उपयोगी पडते.

संसारी येऊन नको करू आपलं आपलं
आलं देवाचं बलावन जानं पळल ऐकलं

तसेच

कोनचि घरदार कोनाचे हयली माडी
आली देवाची चिट्ठी जानं आलं तातडी

यासाठी पुढे पाण्यातील माश्याच उदाहरण ती देते,

पान्यातील मासोयी पान्याचं गुमान
पानी आठल्यावर पाहा तिचा परिनाम

स्त्रियांनी आपल्या घर कुटुंबा बरोबर समाजाला ही शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. माणसाच्या प्रवृत्ती वर ती भाष्य करताना दिसते.

गरव गुमान करू नको मानसा
पांडवा सारके देव गेले वनवासा

समाजात मैत्री करताना चांगल्याची सोबत करावी यासाठी स्त्री आपल्या गीतात म्हणते की,

कारल्याच येल लिंबावरी गेला

कळू कसा झाला संगयी गुन आला
जीवनामध्ये सुखाबरोबर दुःख ही असतेच हे सांगताना ती म्हणते,

थोड्या दिसाच चांदन बहु दिसाची अंधारी
डोळ्यावर पट्टी आंधयी झाली गांधारी

प्रत्येक माणसाला काम हवे, हाताला काम असेल तरच शरीर आणि मन निरोगी राहील, शिवाय माणूस जन्माच सार्थक ही होईल. स्त्री ला तर सतत हाताला काम असे त्यामुळे ही पुढील गीतात ती आपली भावना व्यक्त करत असावी.ती म्हणते,

चंदन उगाळलं तशी उगळावी देही
मातीची होईन माती सार्थिक होईन कायी

स्त्रीला मनुष्य जीवन सर्वात थोर वाटते म्हणून ती सांगते,

जन्मामधी जन्म मनुष्य जन्म थोर
पक्षात मोर आणि तिरथात रामेश्वर

वऱ्हाडी स्त्रियांच्या या गीतांतून त्यांनी आपला जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन च विशद केला आहे. अर्थात हेही त्यांच्या भावविश्वाच एक भाग आहे आई वाटते.

समाजातील बदलांविषयी स्त्रियांचे विचार -

वऱ्हाड प्रांत आज काहीसा बदललेला असला तरी इंग्रज राजवटीत नव्याने होत असलेल्या बदलांची दखल स्त्रियांनी आपली गीतांतून घेतल्याचे दिसते.शिक्षणातील बदल टिपत त्या म्हणतात,

शिक्षन शिक बाळा हाती दऊत लेखणी
होशील बैरिष्टर बाबासाहेबाच्यावानी

पुढे मुलाला इंग्रजी च ज्ञान झालं त्याचा आंनद ती व्यक्त करताना म्हणते की,

शाळेच्या मास्तराले तूप लोन्याचं जेवन
राघोबाला आले माया इंग्रजी लेहन

तसेच दळनासाठी लागणार जात मग पडून गिरण्यांच्या शोध लागला तेव्हा सून आपक्या सासू ला म्हणते,

सासू आत्याबाई तुम्ही दळू दळू मेल्या
आमच्या राज्यांमधी गिरन्या घरोघरी आल्या

इतकंच काय तर आगगाडीचा शोध जेव्हा लागला तेव्हा रचल्या गेलेल्या ओव्यांमधून त्याचा उल्लेख येतो. आपला कोणी सखा यातून येईल अशी आशा व्यक्त करताना ती म्हणते,

आगनगाळीचा धूर निंगते भकाभका
कुन्या डब्यात माया सखा

त्याचबरोबर आपल्या तत्कालीन नेत्यांविषयी, आपल्या देशाविषयी ही ती आपली भावना व्यक्त करते,

बुलढान्याले लागो काळी, मुंबईले लागो दिवा
इंदिराबाईची सभा अकोल्याला घेवा

तसेच

ISSN No. 2319-6025

आला आला रनगाडा रनगाडयाले कुलूप
बोलली भारतमाता स्वतंत्र झाला मुलुख

अशा विविध गीतांतून वऱ्हाडी स्त्रियांनी विविध विषयावर लोकगीते लिहिली आहेत. वऱ्हाडमधील लोकजीवन यामधून दिसून येतेच पण स्त्रियांची लोकशिक्षणाची भूमिका ही यातून दिसते. अशी अनेक लोकगीतांनी वऱ्हाडी लोकसंस्कृती ला सर्वांसमोर आणले आहे.एकूणच तेथील कौटुंबिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक जीवन प्रतिबिंबित करतात.

निष्कर्ष–

१) वऱ्हाडी बोलीमध्ये एक विशिष्ट लयबद्धता आहे जी वऱ्हाडी भाषा अधिक मनमोहक करते.

२) त्या काळी वऱ्हाड प्रांत जरी मागासलेला असला तरी तेथील स्त्रियांच्या गीतांत आधुनिकतेच्या खुणा दिसतात.

३) वऱ्हाडी लोकगीतांतही स्त्रियांच्या गीतांचे प्रमाण अधिक आहे.

४) वऱ्हाडी स्त्रियांची लोकशिक्षणाची भूमिका त्यांच्या गीतांतून दिसते.

५) सामाजिक जीवनातील बदलांविषयी या स्त्रिया जागरूक असलेल्या दिसल्या.

६) वऱ्हाड मधील सांस्कृतिक परंपरा मोठी आहे असे दिसते.

७) वऱ्हाडचा इतिहास पाहता या प्रांताचे महत्व एकूण महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृती च्या दृष्टीने अधिक आहे.

संदर्भ–

१) इंगोले,प्रतिमा,'वऱ्हाडी लोकगाथा', गोदावरी प्रकाशन.
२) इंगोले,प्रतिमा,'वऱ्हाडी लोकगीतांचा चिकित्सक अभ्यास', सोनल प्रकाशन.
३) इंगोले,प्रतिमा,'वऱ्हाडी लोकभाषा',
४) मांडे,प्रभाकर,'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन.
५) शिंदे,विश्वनाथ,'लोकसाहित्य मीमांसा भाग –२',स्नेहवर्धन प्रकाशन.

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume-I

Sustainable Development and Environmental Issues

October 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College,
Kurundwad

Co-Editor:
Prof. R. S. Kadam

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October 2021

Special Issue,Volume-I

On

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL ISSUES

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Dr. Y. M. Chavan
I/C Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor
Prof. R. S. Kadam
Head Dept. of Geography
Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board
Assi. Prof. S. B. Dongle
Assi. Prof. Y. B. Badame
Assi. Prof. P. A. Hulwan
Assi. Prof. D. T. Hujare
Assi. Prof. A. V. Patole

Published by- Dr. Y. M. Chavan, I/C Principal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

23	Spatial Distribution of Market Centres in Solapur District, Maharashtra **S. A. Bansode, Dr. T. N. Lokhande**	79-83
24	The Impact of Covid-19 on Economics Activity: Evidence from Agriculture Sector **Dr. Chandrakant P. Kamble.**	84-86
25	Morphometric Analysis of Sinuosity Indexof Panchganga River, Maharashtra, India **M. V. Managave, Dr. M. V. Suryawanshi**	87-90
26	Geographical study of population Characteristics of Jalgaon District **Dr. Rahul D. Ingale**	91-93
27	Role of Public Distribution System to Ensure Food Security among the Tribal Population in Satpuda Region of Jalgaon district **Dr. Prakash D. Patil, Dr. Arvind A. Badgujar**	94-96
28	Child labor in India - Challenges and Opportunities **Dr. Sharath A M, Prof. S.N Yogish**	97-101
29	Study of Year Wise Dam Construction and its Catchment area"- Vidharbh Region **Dr Jayendra . C. Wasnik**	102-104
30	Disinvestment a need of Banking Sector **Arjun S Chaudhary, Prof. Dr. S V Shinde**	105-107
31	A study of Perception about cleanliness among citizens of Solapur City **Dr. Amol Haridas Bobade**	108-111
32	A Study of Physical Fitness Level of Handball Players in Solapur City **Dr. Samarth D. Manukar**	112-114
33	Impact of Income-tax Reforms **Mr. Kapil Rangdal , Prof. Shivaji Shinde**	115-118
34	Exploring Agritourism as Sustainable Development for Rural Maharashtra **Mr. Mallinath Shivanand Sakhare, Prof. Dr. Shinde Shivaji Vishwas**	119-122
35	The Impact of the State's Budget Deficit on Inflation: A Case Study of the Yemeni Economy **Mr. Mohammed Qasem Mohammed Ahmed Al-Maflehi, Prof. Dileep Arjune**	123-132
36	India's Economic Development and Social Representation: A Political Economy Perspective **Bir Singh**	133-138
37	e-RUPI: India's Digital Payment Solution for Welfare Services **Amol Dayanand Sutar**	139-144
38	A Geographical Study of Changing Worker to Total Population in Nandurbar District. **Dr. Prafulla Sudhakar Thakare**	145-148
39	MOOC: An Emerging Mechanism for Strengthening Indian Higher Education **Dr. Pramod Prabhakar Kamble**	149-155
40	Growth and Degradation of Natural Vegetation in Aurangabad District **Dr. Sachin Himmatrao More**	156-159
41	A Study of Awareness and Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra) **Mr. Gurav Dipak Uddhav , Mrs. Chavan Swati Namdev**	160-162
42	Geographical Study Of Fruit Farming In Sangola Tahsil Of Solapur District. **Dr. Ankush Shankar Shinde**	163-166
43	Institutional Credit to Agriculture Sector In India **Dr. Chandra Borah**	167-170
44	Impact of Liquid Waste Management under the Swachh Bharat Mission: A Geographical Study of Varanasi (Banaras) City **Dr. Seema Tiwari, Dr. Vijay R. Baviskar**	171-180
45	Impact of Yoga on the Technic of Male College Level Soccer Players. **SK Rasid Mahammad**	181-185
46	A Study on Correlation between Literacy Rate and Sex Ratio in Western Khandesh Region of Maharashtra, India **Arvind Amrut Badgujar, Ramesh C. Ahire**	186-190

A Study of Awareness and Attitude of College Students towards Environmental Studies (A Case Study of Arts and Commerce College Nagthane Tal. & Dist. Satara Maharashtra)

Mr. Gurav Dipak Uddhav[1] Mrs. Chavan Swati Namdev[2]
[1]Assistant Professor, Department of Geography, Arts and Commerce College, Nagthane Tal. & Dist. Satara (Maharashtra)
Mail ID – dipakgeography@gmail.com
[2]Research Student, Department of Geography, Shivaji University Kolhapur (Maharashtra)
Mail ID – swatigeography@gmail.com

Abstract

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment.

In this paper study the awareness and attitude of college students towards environmental studies. The major objective of this paper is find out and analyze the level of environmental awareness of students after complication degree course. Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara (Maharashtra). Some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Keywords: Environment, Students, and Awareness.

Introduction

The environmental education is the study of nature, natural resources, the interrelationship with man, human activities, disturbances of the environment and the attempts to improve the environment. It is an application of knowledge from different disciplines to study and manage the environment. It is also study of the conditions, circumstances and influences that affect life and how life in turn responds. Life requires the correct balance of environment condition to survive. Environmental study is based upon comprehensive views of various environmental systems. It aims to make the citizens competent to do scientific work and to find out practical solution to current environmental problem.

This study finds out the awareness and implementation of environmental education in society through graduate students.

Importance Of Study

Environment is main base of human growth and living life. Human being is direct and indirect depending on a environment because environment plays vital role in every activity of human. Hence the environmental education is a need to young generation of India. The University Grant Commission has formed a committee of expert on environmental studies. This was followed by framing of the core module syllabus of environmental studies for all undergraduate courses. The University Grant Commission has made it compulsory to all universities and colleges in India as per the directives of the Hon'ble Supreme Court of India.

Hon'ble vice-chancellor has endorsed the scheme to the Dean of social science faculty for designing the course curricula. According it has been studied thoroughly and the scheme of its implementation has been prepared and forwarded to the college.

The course vision is the importance of environmental studies cannot be disputed. The need of sustainable development is a key to the future of mankind, continuing the problem of pollution, loss of forest, solid waste disposal, degradation of environment, issues like economic productivity and national security, global warming, the depletion of ozone layer and loss of biodiversity have made everyone aware of environmental issues. The united nation conference on world summit on sustainable development at Johannesburg in 2002 have draw the attention of people around the globe to the deteriorating condition of our environment. It is clear that no citizen of the earth can afford to be ignorant of environmental issues. Environmental management has captured the attention of health can managers, managing environmental hazards has become very important. For the development of environment awareness among student.

Stataement of The Problem

Assessment of environmental awareness among students in graduate level in colleges.

Objectives

To find the level of attendance and participation in extension activates of student in class and college.
To find the level of environmental awareness of students after complication degree course.

To study the level of environmental awareness of the students after degree course in college and its dimension.

Research Methodology

Data Collection:

Data are collected through questionnaire in sample college Arts and Commerce college, Nagthane Tal & Dist: Satara. (Maharashtra)

Research Methodology:

The present study adopted 'survey method' and sampling technique to collect data. The College student forms the population for the study. The sample is 600. The investigator has planned to take of around 80 percent of the population about the sample.

The investigator perused the tools available in the market. Since there is no standard tool available for assessing the environmental awareness. The investigators worked out strategy to prepare and validate his own research tools studying the environmental awareness. To establish item validity of the tool, a pilot study was done. The data collected were astatically analyzed and conclusions were drawn. For establishing the validity for the prepared draft tool the investigator made use of content validity and item validity.

Delimitations:

The study is restricted to only 600 students from single college in Nagthane Tal & Dist. Satara (Maharashtra) area, with limited variables and dimensions.

Stratification:

The data has been collected randomly based on the stratification given below.

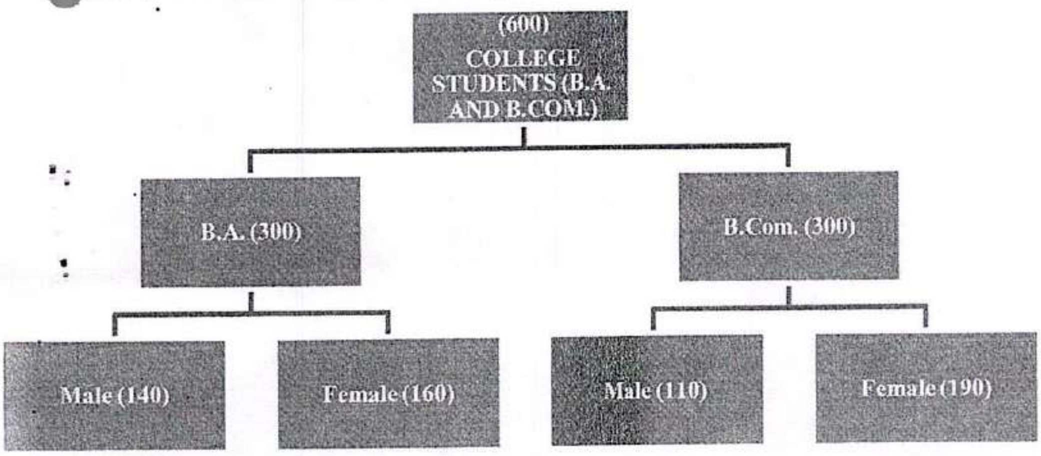

Analysis

Environment is an important factor of human life. Day by day population increases and environment decreases. In 21th century awareness and environmental education are must to living life of hu[illegible] Then some educational institute, government and NGO'S are trying to providing the best knowledge of environment and there conservation. But is this knowledge really going to every human? Are students getting this knowledge? Are students applying the rules are environmental awareness? These questions are arising today hence present study and analysis trying to solve and answer of these questions.

Following tables are describing the level of environmental awareness.

Dimensions	N	Low		Average		High	
		N	%	N	%	N	%
Pollution	600	192	32.00	268	**44.60**	140	23.33
Biodiversity	600	220	**36.60**	180	30.00	200	33.33
Natural Resources	600	164	27.33	196	32.60	240	**40.00**
Energy Resources	600	268	**44.60**	172	28.60	160	26.60
Sustainable Development	600	332	**55.30**	152	25.30	116	19.30
Environmental Conservation	600	152	25.30	164	27.30	284	**47.33**
Population	600	120	20.00	160	26.60	320	**53.33**
Total	600	128	21.33	332	**55.30**	140	23.33

The level of environmental awareness of students in Arts and Commerce College, Nagthane and its dimension is average. Only awareness about natural resources, Environmental Conservation and Population are high percentage in college students. Most important is awareness about

Pollution, Biodiversity, Energy Resources and Sustainable Development are low percentage in college student.

Variable	N	Average		High	
		N	%	N	%
Extension Activities	600	402	**67.00**	198	33.00

The level of participation in extension activities of college student in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts average.

Dimensions	Male				Female			
	N	Percentage (%)			N	Percentage (%)		
		Low	Average	High		Low	Average	High
Pollution	250	49	37	14	350	18	61	21
Biodiversity	250	21	49	30	350	20	40	40
Natural Resources	250	55	30	15	350	36	49	15
Energy Resources	250	59	28	13	350	18	52	30
Sustainable Development	250	61	31	08	350	49	27	24
Environmental Conservation	250	38	40	22	350	27	49	24
Population	250	43	25	32	350	09	41	50
Total /Average	250	**51.55**	33.45	15.00	350	14.78	**59.89**	25.33

The level of environmental awareness of college students in Arts and Commerce College, Nagthane in Satara districts with regards to their female student average, but level of environmental awareness in male students is low.

Recommendations:

1. Most important is environmental education is included in a main syllabus or there is need to increase its value like other regular subject.
2. Seminar, workshop, booster programs and interactive programs organizing may be conduct about environmental awareness of the students.
3. Camps activity like cleaning, plantation trees, making awareness to urban, rural and illiterate people through students will increase aptitude and attitude towards environment.
4. World earth day, world population day, world wild life day, world ozone day may be conducted in student.
5. Government are included the college student for various activity of forest and animal conservation camps.

Reference:

1. J. Arunkumar (2012): Study of Environmental Awareness, Pudukkottai, Tamilnadu.
2. R. A. Sharma (2006): Philosophical Problems of Education, International Publishing House, Meerut.
3. Shivaji University Kolhapur (2005): Environmental Studies.
4. K. Kumaraswamy, A. Algappamoses and M. Vasanthy (2009): Environmental Studies.
5. C. R. Kothari and Gaurav Garg (2014): Research Methodology.
6. *htt*://www.aiuer.net/ejournal/vol19207.
7. Arts And Commerce college Nagthane Student Registers.

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.

Co-Editor

Prof. R. S. Kadam

Head Dept. of Geography

Vice Principal / IQAC Coordinator

Editorial Board

Assi. Prof. S. B. Dongle

Assi. Prof. Y. B. Badame

Assi. Prof. P. A. Hulwan

Assi. Prof. D. T. Hujare

Assi. Prof. A. V. Patole

Address

'Pranav', Rukmenagar,

Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2021
Marathi Part - II

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	संत तुकारामांचे अभंग : स्वरूप आणि विचार प्रा. डॉ. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे प्रा. संजय नामदेवराव आठवले	१-९
२	संत साहित्यातील विद्रोही विचार प्रा. डॉ. गणेश मारेवाड	१०-१४
३	शालेय स्तरावरील पाठ्यपुस्तकात अंतर्भूत संत - काव्यांचे मूल्यांच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण प्राचार्य डॉ. सौ. जोशी आर. आर. श्रीमती. घोडके पूनम राहुल	१५-२१
४	संत तुकाराम : एक चिंतन प्रा. डॉ. मदकुंटे पी. एम.	२२-२५
५	संत चोखामेळा यांचे परिवर्तनवादी विचार प्रा. डॉ. सरवदे एम. पी.	२६-३०
६	संत तुकारामांचे पुरोगामित्व डॉ. रवींद्र बेम्बरे	३१-३५
७	संतांनी मराठी साहित्यातून समता, शांतता व समाज जागरण केले संतोष रघुनाथ कांबळे	३६-४१
८	संत चोखामेळा व सामाजिक समता प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	४२-४५
९	संत रविदासांचा सामाजिक विद्रोह डॉ. अर्चना काटकर	४६-४९
१०	संत तुकारामांच्या अभंगातील विद्रोह प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	५०-५४
११	संत साहित्यातील भक्ती विचार प्रा. डॉ. आहेर डी. के.	५५-६२
१२	संत साहित्यातील जीवनमूल्यविषयक विचार प्रा. डॉ. मंदाकिनी मेश्राम	६३-६५
१३	संत तुकाराम यांचे विद्रोही विचार प्रा. विजयश्री गवळी	६६-७१

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	जगद्‌गुरु संत तुकाराम महाराजांच्या साहित्यातील विद्रोही विचार **डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे**	७२-७६
१५	संत साहित्यातील संत चोखामेळा यांचे विद्रोही विचार **प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे**	७७-८१
१६	संत साहित्यातील सामाजिक विचार **श्री. बापूराव भगवानराव पवार**	८२-८६
१७	संत गाडगेबाबाचे धार्मिक विचार **डॉ. श्रीहरी चव्हाण**	८७-८९
१८	संत साहित्य : संत नामदेवांच्या अभंगातील समता, मानवता आणि भक्ती विषयक विचार **डॉ. गजानन आनंता देवकर**	९०-९३
१९	संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक विचार **प्रा. सुधीर गरड**	९४-१०१
२०	संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन **डॉ. जयदेवी पवार**	१०२-१०५
२१	संत सावता महाराजांचे कृषिचिंतन **डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे**	१०६-१०९
२२	संत तुकारामांच्या अभंगवाणीतील वैविध्यता **प्रा. डॉ. आर. डी कांबळे**	११०-११३
२३	संत साहित्यातील मानवता विचार **प्रा. पसरकल्ले समाधान**	११४-११६
२४	श्री संत योगीराज निवृत्ती महाराज यांचे चरित्र आणि कार्य **डॉ. मोरताटे आय. बी.**	११७-१२२
२५	संत तुकाराम - संत तुकडोजी यांचे स्त्रीविषयक तुलनात्मक दर्शन **प्रा. डॉ. शिवाजी परळे**	१२३-१२८
२६	मराठी आंबेडकरवादी काव्यकार **प्रा. डॉ. गोविंद नामदेव रावळेकर**	१२९-१३४

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-4

१६. संत साहित्यातील सामाजिक विचार

श्री. बापूराव भगवानराव पवार
सहाय्यक प्राध्यापक, आर्ट्स अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, जि. सांगली.

प्रस्तावना

मराठी वांङ्मयाचा इतिहासात जेवढे संत साहित्याचे महत्त्व आहे, तेवढेच महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या संदर्भातही संत साहित्याचे महत्त्व आहे. सर्वसाधारणपणे संत साहित्य म्हणजे मुख्यतः तेराव्या शतकापासून अस्तित्वात असलेल्या महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाच्या निर्मितीपासून म्हणजेच संत ज्ञानेश्वरांपासून ते सोळाव्या शतकातील समर्थ रामदासांच्या पर्यंतच्या काळत निर्माण झालेल्या साहित्याला संत साहित्य म्हणून ओळखले जाते.

संत ज्ञानदेवांनी महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला आणि या संप्रदायाच्या अंतर्गत जातीभेदातीत असे तत्वज्ञान त्यांनी मांडले. संत ज्ञानेश्वर पासून सुरू झालेली ही संत परंपरा पुढे संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, समर्थ रामदास, संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत सेना न्हावी, संत गोरा कुंभार, संत विसोबा खेचर, संत जनाबाई, संत कान्होपात्रा, संत सोयराबाई, संत निर्मळा, शेख महंमद यांच्या पर्यंत जाऊन पोहोचते.

सामाजिक परिस्थिती

बाराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात यादवांची सत्ता होती. या काळातील समाज चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आधारित होता. त्याचबरोबर कर्मकांडाचे प्रभुत्व मोठ्या प्रमाणामध्ये असलेला होता. त्यामुळे समाज वेगवेगळ्या जातीमध्ये विभागला गेला होता. या व्यवस्थेमध्ये अन्यायकारक असे जीवन जगावे लागत होते. त्याचबरोबर स्त्रियांचे जीवनही हलकीचे होते. तसेच समाजात अनेक वेगळ्या प्रकारच्या चालीरीती आणि रूढी परंपरा अमानुषपणे सुरू होत्या. त्या काळच्या समाजाची धार्मिक स्थिती पाहिली तर असे लक्षात येते वृत्त-वैकल्य, तीर्थयात्रा, नवस-सायास, श्राद्धविधी, दानधर्म यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात लोक गुंतून गेले होते. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारच्या उपासना त्याकाळी प्रचलित होत्या, त्यातूनही अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा निर्माण होत होत्या, वेगवेगळ्या प्रकारची दैवते पुजली जात होती, तसेच मंत्रतंत्र, भुत-खेत या कल्पनांचा पगडासुद्धा समाज मनावर असलेला. दिसून येतो. त्यातूनच पुढे शकुन-अपशकून, जादूटोणा, शुभ-अशुभ यांचाही प्रभाव समाजमनावर वाढू लागलेला होता. आपल्यावर दैवी कृपा व्हावी म्हणून कोणत्याही प्रकारचे यज्ञयाग, जप-तप, अंधश्रद्धा लोक जपत होते. एकूणच समाजांमध्ये नैतिक मूल्यांचा आभाव असलेला दिसून येत होता. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला जीवन जगणे अशक्य झाले होते. अशा प्रकारची सामाजिक परिस्थिती या कालखंडामध्ये होती. ही परिस्थिती ओळखूनच पुढे संतांनी

समाजाला या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी म्हणून भक्तिमार्गाचा अवलंब करून सामाजिक सुधारणा करण्याचा पहिला प्रयत्न खऱ्या अर्थाने संत साहित्याने केलेला आहे. त्यामुळे संतांना आद्य समाज सुधारक म्हणणे योग्य होईल.

संत साहित्याचे समाजभान

संत साहित्याच्या निर्मितीच्या प्रेरणा पाहिल्या तर असे लक्षात येते की, या संत साहित्याच्या निर्मिती मागे कोणत्याही प्रकारची वांड्मय निर्मितीची प्रेरणा नसून ती प्रामुख्याने सामाजिक सुधारणेची प्रेरणाच एकमेव असल्याचे दिसते. तसेच यात कुठेही वैयक्तिक महत्वकांक्षा सुद्धा संतांची नव्हती. भागवत धर्माचे सर्वसाधारण स्वरूप जरी आपण पाहिले तरी आपल्याला असे लक्षात येते की, या भागात संप्रदायामध्ये समाजातील सर्व जाती धर्माचे लोक सहभागी झाले होते. आणि त्यांना माणूस म्हणून जगण्याची प्रेरणा या संप्रदायाने दिली म्हणूनच संत साहित्याच्या प्रेरणा संतांच्या वैयक्तिक जीवनात नव्हे तर व्यापक अशा समाजजीवनात शोधाव्या लागतात. असे अनेक अभ्यासकांचे मते आहेत. संतांचे सामाजिक कार्य हे भक्तीच्या माध्यमातून असले तरी ते समाजसुधारणेचेच आहे.

यादव काळातील समाजजीवन नेमके कशा पद्धतीचे होते याचा आपणास थोडक्यात आढावा घेता येईल. या कालखंडात वर्णाश्रमाची घट्ट पकड समाजमनावर होती आणि दुसरे म्हणजे शूद्रांना उच्चवर्णीयकडून अन्याय सहन करावा लागत होता. त्याचबरोबर त्या काळातील न्यायव्यवस्थाही विस्कळीत झालेली होती. तसेच सामाजिक चारित्र्यांचा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास झालेला होता. एकंदरच हालाखीचे जीवन सर्वसामान्य माणूस जगत होता. त्यामुळे सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती ही अत्यंत वाईट झालेली होती. अशा परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी म्हणून संतांनी आपले साहित्य निर्माण केले.

संतानी जरी त्या काळामध्ये स्पष्टपणे सुधारणा करण्याचा हेतु ठेवकेलेला नसला तरी परंतु त्यांच्या लेखणीच्या माध्यमातून त्यांनी परमार्थाच्या क्षेत्रांमध्ये निश्चित पणाने परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. हे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांनी सर्व सामान्य माणसाला अगदी साधा सोपा आणि सहज असा भक्तीचा मार्ग दाखवला. त्यांनी कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड अमान्य केले. संतांनी जो भक्तिमार्ग सांगितला तर तो लोकांना त्यांच्या दैनंदिन कर्मापासून दूर नेणारा नव्हता तर कर्म करतकरतच भक्ति करता येते असे संतांनी लोकांना दाखवून दिले. एवढेच नाही तर भक्तीचा मार्ग हा सर्व जाती धर्मातील लोकांना समान असल्याचेही त्यांनी सांगितले. भागवत संप्रदायामध्ये वेगवेगळ्या जाती-धर्माचे संत होते यावरूनही सामाजिक एकता संतांनी कशा पद्धतीने निर्माण केली हे आपणास लक्षात येते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की संत साहित्यातील जवळपास सर्वच संतांना चांगल्या प्रकारचे समाजभान होते आणि या समाजभानातूनच त्यांनी आपले सामाजिक विचार साहित्यातून मांडले आणि ससमाजप्रबोधनाचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

संत ज्ञानेश्वर

महाराष्ट्रात भागवत संप्रदायाचा पाया घालण्याचे काम संत ज्ञानेश्वरांनी केले. त्यांनी आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून सर्वसामान्य माणसाला जगण्याचे सामर्थ्य मिळवून दिले. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाच्या माध्यमातून भगवद्गीतेतील संस्कृत भाषेतील तत्वज्ञान मराठी भाषेमधून आणण्याचा पहिला प्रयत्न केला. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला भगवद्गीतेतील तत्वज्ञान समजू लागले, जीवनाचा अर्थ समजू लागला. त्याचबरोबर त्यातील ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग यांचीही ओळख सर्वसामान्य माणसाला झाली. त्यानंतर त्यांनी अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी या ग्रंथांच्या माध्यमातून तसेच हरिपाठाचे अभंग रचून भागवत धर्माचे तत्वज्ञान सांगून सामान्य माणसासाठी धर्माचे दरवाजे त्यांनी खुले केले. धर्म हा एका कोणीही विशिष्ट समुदायासाठी नसून तो सर्वांसाठी असतो याची खात्री त्यांनी लोकांना दिली. तसेच संसारात राहूनही भक्ती करता येते असा सल्ला त्यांनी सर्वसामान्य माणसांना दिला. ही सर्व रचना त्यांनी मराठी भाषेमध्ये केली जेणेकरून तत्कालीन समाजातील सर्वसामान्य माणसाला सर्व प्रकारचे ज्ञान उपलब्ध व्हावे व जगण्याचा मार्ग सुकर व्हावा यासाठी प्रयत्न केले.

आता विश्वात्मके देवे। येणे वाग्यज्ञे तोषावे।
तोषोनि मज द्यावे। पसायदान हे ॥१॥
जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मी रती वाढो।
भूता परस्परे पडो। मैत्र जीवाचे ॥२॥
दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो।
जो जे वांछील तो ते लाहो। प्राणीजात ॥३॥

ज्ञानेश्वरांच्या या पसायदानातील विचारातून त्यांचे सर्व प्राणीमात्राविषयी असलेले प्रेम व समता किती उदात्त आहे हे स्पष्ट होते.

संत नामदेव

संत ज्ञानेश्वरांनी स्थापन केलेल्या भागवत धर्माची पताका महाराष्ट्र बाहेर पंजाबपर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचे महत्त्वाचे कार्य संत नामदेवांनी केले. संत नामदेवांनी आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी नामस्मरण आणि कीर्तन या दोन माध्यमांचा अत्यंत प्रभावीपणे उपयोग केलेला आहे. ज्ञानेश्वरांनी निर्माण केलेले तत्वज्ञान अत्यंत साध्या पद्धतीने सर्व सामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम संत नामदेवांनी केले. समता आणि मानवता या मूल्यांची जपणूक करून त्यांनी समाज प्रबोधन केले .

नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।

या त्यांच्या काव्य पंक्तीवरून त्यांचा अभंग रचनेचा हेतु व विचार आपणास लक्षात येतो. संत नामदेवांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक विचार सर्वसामान्य लोकापर्यंत अतिशय प्रभावीपणे व प्रामाणिकपणे पोचविले.

संत एकनाथ

संत एकनाथांनी विपुल प्रमाणात ग्रंथलेखन केले. त्यांनी भावार्थरामायण, रुक्मिणीस्वयंवर, अनेक लहान-मोठी अध्यात्मिक प्रकरणे, भारुडे, गवळणी, अभंग, आरत्या असे अनेक प्रकारच्या रचना निर्माण केल्या. या लेखनातून त्यांनी अध्यात्माबरोबरच समाजहित साधण्याचा प्रयत्न केला.

आम्हा सोवळे ओवळे नाही।
विटाळ न देखो कवणे ठाई॥
एकाजनार्दनी बोधु।
यतीकुळींचा फिटला संबंधु॥
एका जनार्दनी यातिकुळ।
अवघा व्यापक विठ्ठल॥
यातिकुळ न पाहे मनी।
एका शरण जनार्दनी॥

या त्यांच्या अभंगावरून त्यांचे सामाजिक समतेचे विचार किती प्रगल्भ आहेत याची कल्पना येते. त्यांना सामाजिक विषमता , उच्चनीच भेदभाव मान्य नव्हता. त्यामुळे त्यांनी वारकरी संप्रदायाचे सामाजिक समतेचे विचार आपल्या विविध रचनामधून सर्वसामान्यांनापर्यंत पोचविण्याचे कार्य केले .

संत तुकाराम

सोळाव्या शतकातील एक महाकवी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो ते म्हणजे संत तुकाराम होय. त्यांनी आपल्या अभंगवाणीच्या माध्यमातून समाजातील अनिष्ट प्रथांचा, घातक रूढींचा निषेध केला. त्याचबरोबर जातिभेद ही त्यांनी अमान्य केला. समाजात असणाऱ्या अनेक रूढी, परंपरा, वृत्ती-प्रवृत्ती या स[illegible]ना त्यांनी आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून स्थान दिले. आणि नेमकेपणाने समाजातील चुकीच्या वृत्तीवर त्यांनी बोट ठेवले. संत तुकाराम यांनी देव हा मंदिरात न पाहता सर्वसामान्य माणसांमध्ये पाहावा अशा प्रकारची शिकवणसमाजाला दिली.

बुडते हे जन न देखवे डोळा। येतो कळवळा म्हणवोनि॥

या संत तुकारामांच्या काव्यपंक्ती वरून असे लक्षात येते की, त्यांचा अभंग लेखनाचा जो शुद्ध हेतू होता तो समाज प्रबोधन करणे हाच होता.

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ।भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥

असा रोखठोक उपदेश करून संत तुकारामांनी सर्वसामान्य माणसाला भक्तीमार्गाच्या माध्यमातून प्रबोधन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. संत तुकारामांनी आपल्या अनेक अभंगातून समाजाला दिशा देण्याचे काम केले आहे.

संत साहित्याने त्या काळातील समाजाची जी दुरवस्था झालेली होती ती दुरावस्था दूर करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न सर्व संतांनी ग्रंथ, कीर्तन, ओवी, अभंगवाणी, भारुडे या माध्यमातून केलेली आहे. यावरून आपणास असे लक्षात येते की, संतांचे विचार हे सामाजिक सुधारणावादी होते.

निष्कर्ष

१. संतांनी जाती धर्म आणि संप्रदाय यांची भेद मानले नाहीत. तसेच निर्भेळ भक्तिभावाने आलेल्या समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना भक्तीच्या व्यासपीठावर एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

२. संत ज्ञानेश्वरांनी महाराष्ट्रात धार्मिक प्रबोधनाची मुहूर्तमेढ रोवली आणि सामाजिक प्रबोधनाला सुरुवात करून दिली.

३. संत नामदेवांनी मानवता आणि समानता यांची शिकवण कीर्तनाच्या माध्यमातून देऊन भक्तीचे तत्वज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविले.

४. संत एकनाथ यांनी आपल्या भारुडाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे कार्य केले.

५. संत तुकारामांनी बहुजन समाजाला भक्तीचा निर्भेळ दिलासा दिला आणि सामाजिक जीवनातील दांभिकता व अनाचार यावर प्रहार करून सर्वसामान्य माणसाला जगण्याचं नैतिक बळ दिले.

अशा पद्धतीने संतांनी त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्याचबरोबर भक्ती आणि तत्वज्ञान यांचा सुंदर संगम त्यांनी आपल्या साहित्यातून घडवला. संतांनी विविध प्रकारचे ग्रंथ, ओव्या, भारुडे, अभंग अशा अनेक प्रकारचे लेखन करून समाज प्रबोधन केले. त्यांनी केलेले समाजप्रबोधन हे केवळ त्यांच्या काळापुरतेच मर्यादित नव्हते तर आजही या संतांचे विचार तितकेच महत्त्वाचे वाटतात.

संधर्भ ग्रंथ

१. शं. दा. पंडसे - ज्ञानदेव आणि नामदेव

२. ल. रा. पांगारकर – मराठी वाङमयाचा इतिहास

३. स. ग. मालसे - मराठी वाङमयाचा इतिहास : खंड दुसरा

४. शं. गो. तुळपुळे – पाच संतकवी

५. ल. रा. नशिराबादकर – प्राचीन मराठी वाङमयाचा इतिहास

६. गं. बा. सरदार – संत वाङमयाची सामाजिक फलश्रुती

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XX, Vol. - II
Year-X, Bi-Annual(Half Yearly)
(Dec. 2020 To May 2021)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR
Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR
Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune.M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies,University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

Issue : XX, Vol. II
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
Dec. 2020 To May 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	E-Banking System in India : Changing with Time **Dr. D. K. Rathod**	1
2	A comparative study for the effect of Isotonic, Isometric Exercise and Eccentric exercise on physical Fitness **Dr. Seema Sabnis**	9
3	Physical Education Among Secondary School Children **Nishikant M. Sadaphule**	17
4	भक्तिकालीन काव्य में प्रगतिशिल तत्व **मीना भाऊसाहेब घुमे**	21
5	रिझर्व बँकेचे पत नियंत्रणचे धोरण **डॉ. बी. आर. कुंडगीर**	28
6	क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य **शीला बाळासाहेब इंगवले**	39
7	मराठी कवितेतील समतेचे तत्त्व **डॉ. एस. एम. नाईकवाडे**	46
8	समकालीन ग्रामीण कविता स्वरूप व संदर्भ **सुनिल विश्वनाथ कुबडे**	55
9	व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रे : स्वरूप आणि चिकित्सा **डॉ. रविन्द्रनाथ महादेवराव केवट**	60

6

क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांचे शेतकऱ्यांसाठी कार्य

शीला बाळासाहेब इंगवले
इतिहास विभाग
आर्ट्स अ‍ॅण्ड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपूर ता. कडेगाव, जि. सांगली

Research Paper - History

भारताच्या इतिहासामध्ये स्वयंभू नेतृत्व असणाऱ्या क्रांतिसिंह नाना पाटील यांची मुलगी क्रांतिवीरांना हौसाताई पाटील यांचे संपूर्ण जीवन अनेक अद्‌भुत घडामोडींनी भरलेले दिसून येते. त्यांनी स्वतंत्र्यलढात दिलेले योगदान तर मोठे आहेच परंतु, स्वातंत्र्यानंतर ही हैदराबाद मुक्तीसंग्राम, गोवा मुक्तीसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्राचे चळवळ यामध्ये त्यांनी सक्रिय योगदान दिले. तसेच ज्यावेळी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले, ज्यामुळे सर्वसामान्य जनतेची ससेहेलपट होत होते. असे प्रश्न शासनाने प्रकर्षाने सोडवावेत यासाठी जी आंदोलने झाली, त्या आंदोलनांच्यामध्ये क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्योत्तर काळात रोजगार, पाणी, चारा, महागाई, शेतकरी व कामगार यांचे प्रश्न या प्रश्नांसाठी त्या लढल्या. तुरुंगवासाचे अनेक प्रसंगही त्यांच्या नशिबी आले. या सर्व प्रसंगांमधून त्यांच्यातील शूरता, पराक्रम, लढाऊबाणा, हिम्मत, कणखरपणा, निर्भीडपणा दिसून येत.

हौसाताईंचे पूर्व आयुष्य

भारताच्या इतिहासामध्ये कर्तृत्ववान पित्याच्या पोटी कर्तृत्वान मुलगा जन्मल्याचे अनेक दाखले सापडतील. पण, आपल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये कर्तृत्ववान पित्याचा वारसा, तोही क्रांतिकार्याचा, इतक्याच समर्थपणे चालवणारी कर्तुत्ववान मुलगी असल्याचे उदाहरण कदाचित एकमेव असावे. ते बापलेक म्हणजेच क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांची मुलगी क्रांतिवीरांगना हौसाताई पाटील. क्रांतिसिंह नाना पाटील व आक्कुबाई पाटील या दांपत्याच्या पोटी हौसाताईंचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1927 ला त्यांच्या आजोळी 'दुधोंडी' येथे झाला. त्यांच्या जन्मानंतर काहीच काळात क्रांतिसिंहांनी तलाठ्याची नोकरी सोडून स्वतंत्रता आंदोलनामध्ये उडी घेतली. यामुळे इंग्रजांची वक्रदृष्टी त्यांच्या कुटुंबाकडे वळली आणि त्याचा अतोनात त्रास त्यांच्या कुटुंबियांना सोसावा लागला. हौसाताईंचे बालपण अत्यंत खडतर गेले. लहानपणापासूनच त्यांना दुसऱ्यांच्या शेतावरती कष्ट करून आपला उदरनिर्वाह करावा लागला. पण या सर्व प्रतिकूल परिस्थिती मधूनच त्यांच्यामध्ये आल्या परिस्थितीला तोंड देण्याची खंबीरता आली. सत्यशोधक चळवळीचे बाळकडू घेत हौसाताई मोठ्या झाल्या.[1]

देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तरीसुद्धा देशापुढे अनेक समस्या आवासून उभ्या होत्या. त्याच्यामध्ये हैदराबाद मुक्तीसंग्राम, गोवा मुक्तीसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यांचा समावेश होता. या समस्या सोडवण्यासाठी हौसाताईंनी सहभाग घेतलेला होता. ह्या वेळेस त्यांना अनेकदा तुरुंगवासही पत्करावा लागला होता. मात्र, तरीही त्या डगमगल्या नाहीत आणि सर्व प्रसंगांना धैर्याने सामोरे गेल्या.

हौसाताईंचे शेतकऱ्यांसाठी चे कार्य

देशात लोकशाही आली तरी प्रश्न सुटलेले नव्हते खास करून शेतकरी, कष्टकरी यांची स्थिती फारशी सुधारलेली नव्हती. त्यांच्या अनेक समस्या होत्या आणि त्या समस्या सोडवण्यासाठी अनेकदा चळवळी, आंदोलने झाली अशा चळवळी आंदोलने यामध्ये सक्रिय सहभाग प्रसंगी नेतृत्व हौसाताईंनी केलेले आपल्याला दिसून येते.

1. महागाई विरोधातील आंदोलनाचे नेतृत्व

1965 मध्ये वाढत्या महागाई विरोधात डाव्या पक्षाने लढा उभारला होता. राज्यभर निदर्शने करून वाढत्या महागाई विरोधात सरकारला जाब विचारण्याच्या या कार्यक्रमात समन्वय राखण्यासाठी 'महागाई विरोधी कृती समिती' स्थापन करण्यात आली होती. तिचे अध्यक्ष क्रांतिसिंह नाना पाटील हे होते.[2] यावेळी खानापूर तालुक्यातील आंदोलनाची जबाबदारी त्यांचे पती भगवानराव मोरे यांच्या वरती होते. समितीमार्फत विट्याला आंदोलन होणार होते मात्र त्यापूर्वीच त्यांचे पती आणि पिता यांना सरकारने अटक केली होती. अशावेळी हौसाताई पाटील यांनी या महागाई विरोधातील आंदोलनाचे यशस्वी नेतृत्व केले. याबद्दल त्यांचे कौतुक 'नाना पाटलाची लेक शोभतेच खरी' असे म्हणून नानापाटलांनी केले होते.[3]

2. 1972 च्या दुष्काळातील लढा

1972 मध्ये देशाला दुष्काळासारख्या नैसर्गिक संकटाला सामोरे जावे लागले. महाराष्ट्रात त्याची तीव्रता अधिक होती. पिण्याच्या पाण्याचा, शेतीच्या पाण्याचा, जनावरांच्या चाऱ्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला होता.[4] शेतकरी वर्ग हतबल झाला होता. याप्रसंगी सरकारने हात वर न करता या नैसर्गिक आपत्तीमध्ये योग्य धोरण आखून उपाययोजना कराव्यात म्हणून सरकार दरबारी आंदोलनाचे शस्त्र वडील क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि त्यांचे पती भगवानराव पाटील यांनी उभारले. याप्रसंगी सरकारने शेतकऱ्यांना जेथे चारा आहे तेथे जनावरे घेऊन जावे असे धोरण आखले होते. मात्र, ही बाब शेतकऱ्यांच्या अंगलट आली होती. कारण पूर्व भागातील शेतकरी आपले घरदार सोडून, जनावरे घेऊन पश्चिम भागात जिथे चारा उपलब्ध होता, तिथे कृष्णा वारणा नद्यांच्या खोऱ्यात विशेषता चांदोली, कोयना परिसर अशा ठिकाणी पाणी उपलब्ध असणाऱ्या डोंगराळ भागात गेला. पण तिथे त्यांच्या राहण्या आणि खाण्याची योग्य सोय झाली नाही. तसेच शेतकऱ्यांना आणि त्यांच्या गुराढोरांना तेथील हवामान मानवले नाही. यामुळे अनेक शेतकरी तिथे मृत्युमुखी पडले तर मोठ्या प्रमाणात गुरेढोरे सुद्धा मृत्युमुखी पडली. परिणामी

पुढार्यांनी या आंदोलनाची दखल घेतली होती. आणि आंदोलन स्थळाला भेट दिली होती. इकडे आंदोलन चालू असताना त्यांचा दुसरा मुलगा अजित दादा याला हृदयविकाराचा त्रास सुरु झाला होता आणि आणि त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला परंतु आंदोलनाचा सिलसिला हौसाताईंनी या वैयक्तिक दुःखानंतर ही सुरूच ठेवला होता.

2004 चे आंदोलन

दुष्काळी भागासाठी पाणी देण्यासाठी सुरु केलेल्या महत्त्वाकांक्षी ताकारी योजनेमध्ये घाणेरडे राजकारण सुरु झाले.[6] 23 फेब्रुवारी 2004 रोजी हौसाताईंचे नेतृत्वाखाली सांगली जिल्हाधिकारी कार्यालयावर समान पाणी वाटप व दुष्काळाच्या प्रश्नावर मोर्चा काढून ठिय्या आंदोलन करण्यात आले. 01 ते 07 मे 2004 रोजी 'देवराष्ट्रे' तालुका कडेगाव येथे ठिय्या आंदोलन करण्यात आले. ताकारी योजनेचे पाणी नियमाप्रमाणे सोडण्यात होणाऱ्या कुचराई विरोधात हे आंदोलन होते. कारण शेतकरी ज्या पाण्याच्या भरोवशावर पिकाची लागवड करत होता ते पाणीच शिवारेपर्यंत पोहोचत नव्हते. यामुळे शेतकरी हतबल झाले होते. यावेळी वयाच्या 78 व्या वर्षी सोबतच्या स्त्री–पुरुषांसह उघड्या माळावर ऊन, वारा, थंडीची तमा न बाळगता सात दिवस सात रात्री हौसाताई बसून राहिल्या. अखेर सरकारला त्यांच्या न्याय मागणीची दखल घेणे भाग पडले. मागणी मान्य झाल्यानंतरच त्यांनी आंदोलन मागे घेतले.

शेतमालाच्या किमान वैधानिक दरासाठीचे आंदोलन

शेतकरी शेतामध्ये राबतो, कष्ट करतो, परंतु त्याने घेतलेल्या पिकातून त्याला आर्थिक नफा मिळालेच याची कोणतीही शाश्वती नसते. कधीकधी शेतकऱ्यांनी गुंतवलेले भांडवल सुद्धा त्याच्या हाती पडत नाही. पिकाला दर नाही म्हणून बरेचदा उभे पिक शेतामध्येच सोडून द्यावे लागतात. यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय बनत असते. महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी आत्महत्येचे प्रकार हे यातूनच घडत असतात. कारण बऱ्याचदा शेतकरी भांडवलासाठी म्हणून कर्ज काढत असतो मात्र पिकाला योग्य दर न मिळाल्यामुळे ते कर्ज ते शकत नाही. आणि त्यामधूनच कर्जाचा डोंगर व्याजाच्या स्वरूपाने वाढत जातो आणि शेवटी शेतकऱ्याला आत्महत्येचे टोकाचे पाऊल उचलावे लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या मालाला किमान वैधानिक दर मिळणे ही शेतकऱ्यांची अनेक वर्षापासूनची रास्त मागणी आहे. सरकारचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधण्यासाठी हौसाताईंनी शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या मालाला किमान वैधानिक दर मिळावा म्हणून 26 मे 2008 रोजी विटा तहसील कचेरी समोर धरणे आंदोलन केले.

दुष्काळी परिस्थितीतील शासकीय उधळपट्टी थांबवावी. तालुक्याचे लोकप्रतिनिधी असलेल्या मंत्र्यांची दुष्काळी परिस्थिती संदर्भातील संवेदना जागी करावी. म्हणून 30 सप्टेंबर 2012 ला तत्कालीन महसूल मंत्री व वनमंत्री डॉक्टर पतंगराव कदम यांना काळी निशाने दाखवून निदर्शने केली.[7]

खर्डा भाकरी आंदोलन (१३ नोव्हेंबर २०१२)

संदर्भ सूची :-

1) दै.लोकसत्ता, 24 सप्टेंबर 2019
2) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 83
3) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 85
4) गायधनी संतोष यशवंत, क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 2017 पान नं. 20
5) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं. 103
6) गायधनी संतोष यशवंत, क्रांतीविरांगना हौसाताई पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्रथम आवृत्ती, 2017 पान नं. 22
7) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष (शब्दांकन), संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2020, पान नं.106
8) दैनिक लोकसत्ता, 24 सप्टेंबर 2021
9) ढेकळे प्राजक्ता, बीबीसी मराठी, 3 ऑगस्ट 2018

FOUNDER Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Dalitmitra, D.Litt.
PRESIDENT Hon. Chandrakant (Dada) Patil Minister of Higher & Tech. Education Govt. of Maharashtra
EXECUTIVE PRESIDENT Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
SECRETARY Prin. Mrs. Shubhangi Gawade M.Sc., B.Ed.
I/C PRINCIPAL Mr. Bapurao B. Paw M.A., B.Ed., SET

Number of research papers published in the Journals notified on UGC care list 2019-2020

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
1	फुले,शाहू,आंबेडकरांचे शै.योगदान:बहुजनांचे दीपस्तंभ (Educational Contribution of Phule, Shahu, Ambedkar: The Lighthouse of Bahujan)	Shri B.B.Pawar	Marathi	studies in Indian place names	2394-3114
2	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा (Feminist consciousness in Marathi poetry)	Smt.V.P.Pawar	Marathi	Akshar wangmay international research journal	2229-4929
3	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या (Rural Community Development and New Social Issues)	Smt.S.Y.Patil	Sociology	AJANTA	2277-5730

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114

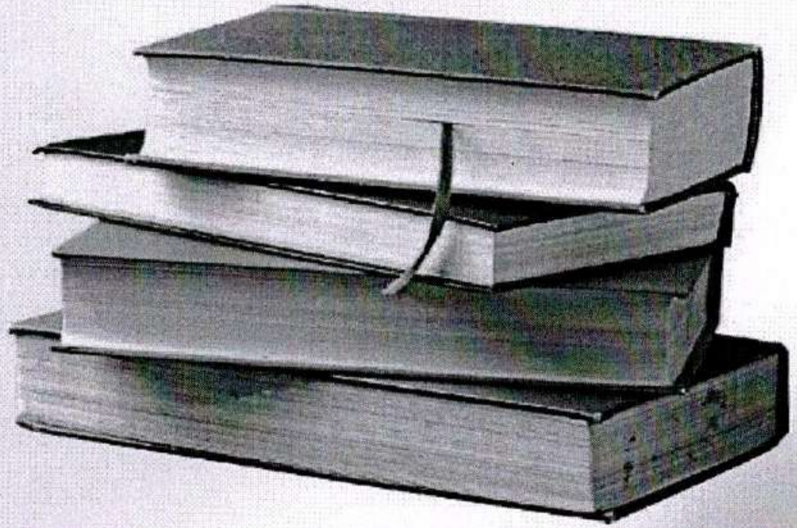

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114 is UGC Care listed journal for research publication. SIPN considers review and research articles related to Social Science and Humanities: Arts and Humanities, Physical Education, Library Science, History, Anthropology, Management, Commerce, Home Science, Sociology, Hotel Management, Tourism, Mass Communication, Accounting, Education, Economics, Law, Philosophy, Finance, Political Science, Visual Arts, Performing Arts, English. Science: Engineering (All Branches), Psychology, and Architecture, Geography and Geology, Agricultural, Biological Sciences, Environmental Science, Ecology, Archaeology, Biodiversity and Conservation, Entomology, Health Science: Medicine and Dentistry, Nursing and Allied Health Science, Ayurveda. On behalf of Studies in Indian Place Names, I would like to extend my regard to all fellow researchers and scholars and wish prosperity in their field. Published by: The Place Names Society of India, NPS India
Send papers for publication to editor@tpnsindia.org

ISSN 2394-3114

An International Registered & Refereed Monthly Research Journal

Studies in Indian Place Names

Impact Factor 6.3

UGC Approved Journal

UGC Care Journal

The Place Names Society of India
TPNS India

EDUINDEX

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

Prof. B. B. Pawar

For publication of research paper titled

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान : बहुजनांचे दीपस्तंभ

Published in

Studies in Indian Place Names with ISSN no. 2394-3114

Vol:*40* Issue: *38* Month: *March* Year: *2020*

Impact factor:*6.3*

The journal is indexed, peer reviewed and listed in UGC Care

Editor

Eduindex Journals

www.eduindex.org
editor@eduindex.org

Note: This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at the website under the network of EDUindex. For cross check you can contact at editor@eduindex.org

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

फुले, शाहू, आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान :बहुजनांचे दीपस्तंभ

प्रा. बी. बी. पवार
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,कडेपुर.
bapurao.pawar2010@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्राला महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी उपेक्षितांच्या 'शिक्षण हक्काच्या लढ्याची' मोठी परंपरा आहे. आज समाजामध्ये फक्त उपदेशाचे लोण असताना फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या कृतिशील विचारांचा आदर्श समोर ठेवल्याशिवाय आपले समाजातील सामाजिक सुधारणांचे उत्तरदायित्व पूर्ण होणार नाहीत. फुले, शाहू आंबेडकर या त्रयींचा नामोल्लेख केल्याशिवाय महाराष्ट्रातील समाजकारण-राजकारण पूर्ण होऊ शकत नाही.

स्पष्टीकरण :-

विद्याहीन, धनहीन, आणि सत्ताहीन बहुजन समाजाच्या दुःखाला वाचा फोडणारा पहिला वाली प्राप्त झाला तो महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या रूपाने. बहुजन समाजाच्या सर्व दुःखाचे, दारिद्र्याचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात व अंधश्रद्धेत आहे हे महात्मा फुले यांनी ओळखले. या सर्व दोषांचे निर्मूलन करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा उपाय नाही हेच जाणून ते म्हणतात,

विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली ||
नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले || वित्त विना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले||

ज्योतिराव फुले यांच्या या विचारातून समाजात उच्चवर्णीयांच्या शिक्षणाबरोबर मागास वर्गाच्या आणि स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष नाही दिले तर अज्ञान अशिक्षितपणा याद्वारे निर्माण होणाऱ्या अनर्थां कडे लक्ष देण्याचे सूचित केले आहे हेच स्पष्ट होते.

महात्मा फुलांनी बहुजन समाजाची दुरावस्था दूर करण्यासाठी शिक्षण हाच उपाय आहे हे ओळखले. त्यांनी शूद्रातिशूद्र समाजातील महार मांग जातीच्या मुला मुलींसाठी पुण्यामध्ये 1848 मध्ये पहिली शाळा स्थापन केली. या पहिल्या शाळेत 6 वर्षाखालील सहा मुली होत्या. त्यापैकी चार ब्राह्मण, एक धनगर आणि एक मराठा मुलगी होती. मुलींचे शाळेत स्त्री शिक्षिका पाहिजे म्हणून स्वतःच्या पत्नीस सुशिक्षित करून त्यांना मुलींच्या शाळेत शिक्षिका बनवले.

Copyright © 2020Authors

ISSN: 2394-3114

Vol-40-Issue-38-March-2020

ज्या काळामध्ये स्त्रियांनी घराचा उंबरठा ओलांडू नये अक्षरे वाचू नये वाचल्यास अक्षरांच्या आळ्या बनतात आणि त्यांच्या पतीच्या पानात पडतात असा गैरसमज स्त्रियांनी शिक्षण घेऊ नये म्हणून पसरविण्यात येत होता अशा प्रतिकूल काळात ज्योतीबांनी शिक्षणाची ज्योत पेटवली. सनातनी विचारांचा विरोध पत्करला पण बहुजन समाजासाठी आणिस्त्रियांसाठी शिक्षणाचे कार्य अखंडितपणे चालू ठेवले.

महात्मा फुले यांनी लोर्ड मेकॉलेचा 'झिरपणीचा' सिद्धांत नाकारला कारण त्यात शिक्षणाचे प्राधान्य प्रथमतः वरिष्ठ वर्गास द्यायचे व वरिष्ठ वर्ग सुशिक्षित झाला की, शिक्षण हळूहळू खालच्या वर्गात निसर्ग नियमाने झिरपत जाईल असे अपेक्षित होते . पण उलट महात्मा फुले यांनी शिक्षण खालून वर गेले पाहिजे हा सांगणारा विचार प्रत्यक्षात आणला. यातून त्यांची बहुजन समाजाप्रती न्याय आणि मानवतावादी नाते सांगणारा विचार स्पष्ट होतो. म्हणूनच भारतीय समाजक्रांतीचे जनक, भारतीय स्त्रीशिक्षणाचा प्रथम पुरस्कर्ता सामान्य जनतेच्या, शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणारे पहिले महात्मा म्हणजे महात्मा ज्योतिबा फुले आहेत. जोतीबांनी जाती व्यवस्थेवर कडाडून टीका केली. राजकीय गुलामगिरी पेक्षा सामाजिक गुलामगिरी अत्यंत वाईट आहे याची त्यांना तीव्रतेने जाणीव झाली. अस्पृश्य आणि बहुजन समाजासाठी त्यांनी केलेल्या शैक्षणिक क्रांतीची बीजे त्याचाच परिणाम. ज्योतिराव फुले हे कृतिशील समाजसेवक होते.त्यांचे

शिक्षण विषयक तत्वज्ञान:- 1.कोणतीही शिक्षण देताना त्या व्यक्तीचा जात, धर्म, पंथ व लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादी मूल्ये विकसित करणारे शिक्षण देण्यात यावे.

2. सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने व समाजाचे आत्यंतिक गरज या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी संपवून समाजातील अधिकाधिक व्यक्तींना शिक्षण देण्यात यावे.

3. शिक्षणात मेकॉले प्रणित झिरपण्याच्या तत्वाद्वारे एक्स व्हिडीओ शिक्षण ही तात्त्विक भूमिका सर्वसामान्य व उपेक्षित व्यक्तीच्या विकासाच्यादृष्टीने योग्य नसून अशा व्यक्तीवर लक्ष केंद्रित करून शिक्षण देण्यात यावे

4. काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करून अशा शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करण्यात यावे.

5. स्त्रिया व समाजातील उपेक्षित व अनेक वर्षापासून शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या बहुजन समाजाला अग्रक्रमाने शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा.

6. शिक्षण हे विषमतेवर आधारित न ठेवता समतेवर आधारित असावे कारण हे शिक्षण समाजाला एकत्र ठेवते. समाजाला दुभंगू देत नाही व पर्यायाने हे देश हिताचे असते.

7. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व ही चिरस्थायी मुल्ये शिक्षणातून निर्माण झाली तरच व्यक्तीमत्वाचा चांगला विकास होऊन सामाजिक समता प्रस्थापित होते.

8. ज्ञानसंवर्धनाबरोबर राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना, प्रखर राष्ट्रप्रेम आत्माभिमान, विश्वबंधुत्व व मानवा बद्दलची सहृदयता या मूल्य निर्मितीला शिक्षणात महत्त्व देण्यात यावे.

Copyright © 2020Authors

हाच दृष्टीकोन डोळयासमोर ठेवून महात्मा फुले यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले.

ते कृतिशील समाजसेवक होते काशीबाई या विधवेला आत्महत्येपासून परावृत्त करून फुले दाम्पत्यांनी तिचे अत्यंत मायेने बाळंतपण करून तिच्या यशवंत या मुलाला दत्तक घेण्याचे कार्य केले. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा ही शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात सिंहाचा वाटा आहे.

याच विचारांचा वसा आणि वारसा पुढे छत्रपती शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चालवला. राजर्षी शाहू महाराजांची इ. स. 1894 ते 1922 पर्यंतचा अवधी अठ्ठावीस वर्षांची कारकीर्द साऱ्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाला दिशादर्शक ठरली. त्यांनी उद्योगधंदे, शेती, आरोग्य व विशेषत: शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदलांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या अंतकरणात लोककल्याणाची तळमळ होती. राजर्षी शाहू महाराज महाराज हे उक्तीप्रमाणे कृती करणारा राजा होता. अतिशय दूरदृष्टीच्या शाहूमहाराज या प्रबोधनकाराने जन्मभर बहुजन समाजाच्या सर्वांगिन उन्नतीचे स्वप्न पाहिले. या महाराजांचे राजवाड्यात वास्तव्य असले तरी सर्वसाधारणांची, बहुजनांची वर्दळ शाहू महाराजां भोवती असे. गरीब शेतकऱ्यांच्या वा दलितांच्या झोपडीत जाऊन चटणी भाकरीची न्याहारी घेणारा राजा होता. ते ऐष आरामी महाराज नव्हते तर मराठी मातीशी एकरूप झालेले, तिच्या व्यथा वेदनांची, अपेक्षांची जाणीव असलेले ते एक लोकनेते होते. जातीयतेला आणि जातीय वर्चस्वाला त्यांचा प्रखर विरोध होता. जुन्या रूढी परंपरेत रुजलेली मानसिकता व यातून होणाऱ्या सामाजिक अन्यायांचं निर्मूलना साठी सर्वाधिक गरज शिक्षण प्रसाराची होती हे समाज क्रांतिकारक, पुरोगामी दृष्टिकोन असणाऱ्या शाहूमहाराजांनी ओळखले.

शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. गावोगावी प्राथमिक शाळा व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची कोल्हापुरात सोय करणारी वसतिगृहे स्थापन केली. बहुजन समाजाला शिक्षणाची द्वारे खुले करून दिली. जातीजातीतील विषमता दूर करून समाजात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर टीका केली. त्याकाळी उच्चवर्णीयांनी कडून बहुजन समाजाला अस्पृश्यतेची वागणूक पुण्यात होते पण शाहू महाराजांनी समाजातील सर्व तळागळातील लोकांना मदतीचा हात दिला. शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातील पन्नास टक्के शासकीय जागा या सर्वांसाठी राखीव केल्या हा अतिशय क्रांतिकारी आणि दूरदृष्टीने निर्णय घेणारे शाहू महाराज सर्वसामान्यांसाठी एक दीपस्तंभ ठरले.

सक्तीचे व मोफत शिक्षण ही त्यांची शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्वाची योजना होती. 1912 मध्ये तर त्यांनी फर्मान काढले :

' शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून 30 दिवसाच्या आत मुलांच्या आई-बाबांनी आपली मुले शाळेत पाठवावीत. अशा यादी विरुद्ध कोणास अपील करावयाचे असल्यास त्याने 30 दिवसांच्या आत करावे. शाळेत येण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून सात दिवसांच्या आत ती मुले जर शाळेत आली नाही तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकांची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तर आने मामलेदार यांना कळवावीत. मामलेदारांनी पालकांना अशा मुलांचे समन्स काढावे. त्यांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे, म्हणणे संयुक्तिक न दिसल्यास प्रत्येक मुलाबद्दल एक रुपये दंड करावा' .

यावरून शाहू महाराजांचे शिक्षण हे जनतेच्या सर्वांगीण प्रगतीचा पाया आहे यावर विश्वास दिसून येतो. बहुजन समाजाच्या गरीब घरातल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्या, पारितोपिके, नादाऱ्या अशा स्वरूपात शैक्षणिक सवलती जाहीर केल्या होत्या.

Copyright © 2020Authors

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

अस्पृश्य मुलांसाठीच्या स्वतंत्र शाळा बंद करून समाजात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अनेक वसतीगृह निर्माण केली. वसतिगृहे या केवळ राहण्याच्या जागा नसून त्या शिक्षण देणाऱ्या व संस्कार करणाऱ्या संस्था देखील असल्याने त्यांच्या शैक्षणिक कार्यात समानता येऊन शैक्षणिक वातावरण कायम राहण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी खास हुकुम काढून सर्व व बोर्डिंगानी आपल्या कार्यकारी मंडळावर राजाराम कॉलेजचा प्रतिनिधी घेतला पाहिजे अशी सक्ती केली. मागासलेल्या विद्यार्थिनींच्या राहण्याची जेवणाची मोफत सोय केली.शाहू महाराजांनी हुशार विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी व स्पर्धात्मक परीक्षा देण्यासाठी परदेशी पाठविण्यासाठी सहकार्य केले. शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणण्यास अग्रक्रम दिला. सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण ही त्यांची शिक्षण क्षेत्रातील मोठी लक्षणीय कामगिरी होय. म्हणूनच शाहू महाराज यांना 'सामाजिक क्रांतीचे उद्गाते' 'महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते' म्हटले जाते.

पुढे शाहू महाराजांच्या संकल्पनेतील सामाजिक समतेची चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गतिमान केली.

25 डिसेंबर 1927 रोजी जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व विषमतेचा पुरस्कर्ता असलेला धर्मग्रंथ "मनुस्मृती'चे दहन केले. गुलामगिरीला महत्व देणाऱ्या व उच्च नीच गौरवीकरण करणाऱ्या या ग्रंथाचे दहन खरे तर सर्व दलितांच्या आणि बहुजनांचे मनोबल वाढवणारी घटना झाली. आपल्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज असल्याचे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. अनंत अडचणी समोर असताना सुद्धा त्यांनी त्यांचा शैक्षणिक वसा चालूच ठेवला.गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या समाजासाठी त्यांच्या उद्धारासाठी त्यांच्या बौद्धिक, आर्थिक व मानसिक विकासासाठी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण प्रसाराचे कार्य करीत होते. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते जो तो पिल तो माणूस गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे ते आपल्या समाजबांधवांना सांगत. प्रज्ञा शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे यावर त्यांचा विश्वास होता.

प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी यावर ते ठाम होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले न्याय मंत्री होते. भारतरत्न हा सर्वोच्च नागरी सन्मान देऊन त्यांना गौरवण्यात आले होते.

निष्कर्ष :-

फुले, शाहू, आंबेडकर खरे तर कुठल्या एका जातीच्या विरोधात नव्हते तर विषमतेवर, शोषण मुल्यावर उभी असलेली जातीव्यवस्था व धर्मव्यवस्था ही संपवून त्यांना स्वातंत्र्य समता बंधुभाव विज्ञानवाद बुद्धिवाद विवेकवाद या मूल्यावर आधारित नव समाजाची निर्मिती करावयाची होती म्हणूनच त्यांचे कार्य हे दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक आहे.

संदर्भसूची:

1.http:mr.m.wikiepedia.org,

Copyright © 2020Authors

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38-March-2020

2.https:// www.loksatta.com

3.maharashtratimes.Indiatimes.com.

4.प्रा. ना.ग. पवार, उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण तज्ञ , 2007, नित्य नूतन प्रकाशन,पुणे.

5. डॉ.जयसिंगराव पवार राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, 2007, डॉ जयसिंगराव पवार, कोल्हापूर.

6. धनंजय कीर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई

लोकसत्ता, ऑगस्ट 30, 2015.

Copyright © 2020Authors

ISSN - 2229 - 4929

अक्षर वाड्.मय

४ मार्च २०२०

स्त्रीवादी साहित्य विशेषांक

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

अ.क्र.	संशोधन पत्रिकेचा विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
१८.	स्त्रीयादी साहित्य	डॉ.मनीषा आझाद नायकवडी	८६
१९.	'अंधारवाटा' या महानगरीय कादंबरीतील स्त्रीवादाचे चित्रण	डॉ. शीला धम्मपाल रत्नाकर	९२
२०.	सानिया यांच्या कथासाहित्यातून उमटलेला स्त्रीवाद- एक दृष्टिक्षेप	सुवर्णा रामचंद्र शिंगाडे	९८
२१.	नाशिक जिल्ह्यातील लोकोत्सवातील स्त्रीधन	प्रा. पंकज पवार	१०६
२२.	स्त्रीवादी साहित्य-समीक्षा	डॉ. सागर अशोक लटके	११३
२३.	मेघना पेठे यांच्या कथात्म साहित्यातील स्त्री जाणीवा	डॉ. राजश्री बंडोपंत पोवार	११७
२४.	स्त्रीवादी साहित्य : भूमिका आणि स्वरूप	जयश्री शिंदे-गायकवाड	१२२
२५.	'आयदान' : स्त्रीवादी आकलन	डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	१२९
२६.	स्त्रीवादाचे स्वरुप आणि स्त्री सबलीकरणाची आजची स्थिती	डॉ. आनंद वारके	१३४
२७.	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा	डॉ. विजया प्रशांत पवार	१३९
२८.	भारतीय लोकसाहित्यातून प्रकट होणारे 'स्त्री' जीवन	निवृत्ती मारोतराव टार्फे	१४७
२९.	पौराणिक कादंबरीतून उमटलेला स्त्रीवाद	डॉ. सुवर्णा तानाजीराव जाधव	१५३
३०.	स्त्रीयादी संकल्पना आणि सिद्धांत	डॉ. प्रताप गायकवाड	१५९
३१.	कष्टकरी स्त्री जीवनाची कैफियत : डोंगरमाथा	सचिन माधवराव कोतकर	१६४
३२.	'समाज, स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी साहित्य'	श्रीरंग अरविंद तराळ	१६८
३३.	'आयदान' मधील स्त्रीयादी जाणिवा	भारती श्रीधर कोळेकर	१७७
३४.	ओवी : 'स्त्री' जीवनातील विविधांगी अनुभव दर्शन'	संजय चव्हाण	१८४
३५.	एकविसाव्या शतकातील जबाबदार स्त्रीचे स्थान	अजितकुमार भिमराव पाटील	१९०

अक्षर वाङ्मय : ISSN : 2229-4929

मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा

डॉ. विजया प्रशांत पवार

मराठी विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर, जिल्हा.सांगली

प्रास्ताविक :

१९६० नंतर जे साहित्यप्रवाह अस्तित्वात आले, त्यामध्ये ग्रामीण व दलित साहित्य प्रवाहाबरोबर आणखी एक महत्त्वाचा साहित्यप्रवाह उदयास आला तो म्हणजे स्त्रीवाद होय. तसे पाहिले तर आपल्याकडील काही साहित्यप्रकार पाश्चात्यांकडून आयात झाले आहेत असे म्हंटले जाते. स्त्रीवादी साहित्य प्रकार (पाश्चात्यांच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीतून आणि स्त्री स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेतून निर्माण झालेला आहे. 'स्त्रीवाद' हा शब्द किंवा ही संकल्पना आज अपरिचित राहिलेली नाही. १९६० पासून स्त्रीवाद एकूणच मराठी साहित्यामध्ये बराच स्थिरावला आहे. स्त्रीवादाची समीक्षा करणारी बरीच नावे या प्रांतात आहेत. साधारणतः १९७५ नंतर स्त्रीवादाला अधिक उर्जितावस्था प्राप्त झालेली दिसते. याच कालखंडात बऱ्याच कवयित्रींना स्वतःच्या अस्तित्वाविषयी आत्मभान आलेले दिसते, त्यांची स्वअस्तित्वाची जाणीव अधिक ठळक होऊ लागलेली दिसते. त्यामुळे या कवयित्रींच्या लेखनात स्वाभाविकपणे, तर काहींच्या लेखनात जाणीवपूर्वक स्त्रीवादी लेखन येऊ लागल्याचे दिसते.

स्त्रीवाद-संकल्पना :

स्त्रीवाद ही संकल्पना १९६० नंतर वेगाने पुढे आली असली तरी स्त्रीवादात अभिप्रेत असलेला स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार गेल्या तीनशे वर्षात प्रगत होत गेला आहे. इ स. १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीतून मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला व स्त्रीवादी विचारांना तो प्रेरक ठरला. इंग्लंडमध्ये १७९२ साली मेरी उलस्टोन क्राफ्ट यांनी 'The Vindication of Women' या ग्रंथात स्त्रियांच्या हक्कांचे समर्थन करणारी वैचारिक मांडणी केली. तसेच १८४८ मध्ये अमेरिकेतील गुलामगिरीविरुद्धच्या लढ्यात सहभागी झालेल्या स्त्रियांनी स्त्रियांच्या हक्काचा राजीनामा घोषित करून मालमतेत समान वाटा व रोजगारांच्या समान संधी यांची मागणी केली. १९२० मध्ये घटना दुरुस्ती करून स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला. अशाच प्रकारच्या १८ व्या व १९ व्या शतकातील काही विचारप्रवाहांनी स्त्रीवादाची बैठक तयार होऊ लागली होती. याच पाश्चात्य विचारसरणीतून स्त्रियांच्या हक्काची, माणूसपणाची ओळख जागतिक स्तरावर झाली.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वत्रयीचा संदेश जगाला देण्याचे काम रुसोने केले. पण स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेवर स्त्रियांचाही तेवढाच अधिकार असतो हे समाज विसरला होता. कदाचित त्यांनाही स्वातंत्र्य, समता हवी आहे याची जाणीवच त्या समाजाला राहिली नव्हती. म्हणूनच स्वातंत्र्य म्हणजे नुसते जगण्याचे नव्हे तर, एक माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना हवे आहे. समता केवळ एका राष्ट्रात वास्तव्य म्हणून नको आहे तर, ज्या लिंगभेदावर साऱ्या समाजाची विभागणी झाली आहे त्या स्त्री-पुरुष या दोघांना समतेच्या

पातळीवर समान वागणूक हवी आहे. हे विचार पुढे आले. म्हणजेच स्वातंत्र्य आणि समतेचा विचार स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या पातळीवर व्हायला हवा हे स्त्रीवादाचे मुख्य सूत्र ठरते.

हीच स्वातंत्र्याची मूल्ये भारतीय समाजसुधारकांनी त्या-त्या काळात मांडली होती. त्यामुळे हा लढा भारतीय समाजातील सुधारणावादी विचारवंतांना, स्त्रियांना आपलासा वाटला. भारतामध्येही या स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानातून आणि चळवळीतूनच स्त्रीवाद हळूहळू रुजला. आज त्याच स्त्रीवादाचे आविष्करण होताना दिसत आहे. थोडक्यात 'स्त्रीवाद म्हणजे खरेतर स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती सारखे वागू द्या, तिच्याकडे सन्मानाने बघा, तिलाही एक मन आहे, तिलाही काही भावना आहेत, तीही आदरास प्राप्त आहे, आणि तीही एक हाडामासाची व्यक्ती आहे, तिचेही काही अधिकार आहेत, हे अधिकार मान्य करायला हवेत असे वाटणे आणि त्याप्रमाणे आचरण करणे, हाच स्त्रीवाद आहे.' थोडक्यात स्त्री-पुरुषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी केलेली पुनर्रचना म्हणजे स्त्रीवाद होय.

भारतीय स्त्रीवादाचे स्वरूप व प्राचीनत्व :

'स्त्रीवाद' हा शब्द आज नवीन नसला तरी स्त्रीवादी साहित्याची जी विचार प्रणाली आहे त्याचा विचार करता भारतामध्ये स्त्रीवादाचे चित्र प्राचीन साहित्यामध्ये तसेच लोकसाहित्यामध्येही दिसून येते. याबद्दल मात्र कोणाचेही दुमत असणार नाही. 'प्राचीन स्त्रीवाद' या विषयाच्या अनुषंगाने झालेल्या संशोधनात, समीक्षेत यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासक तारा भवाळकर यांनी लोकसाहित्यातील स्त्रीवादाबद्दल सिद्धांत मांडला तो म्हणजे - "लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती ही स्त्रीवादाच्या अतिशय जवळची आहे. म्हणजे लोकसाहित्यातील स्त्रियांच्या लोकगीतातूनही स्त्रीवादाचे प्रतिबिंब पडल्याचे जाणवते उदा.

जोंधळ्यापरिस म्या वाढवते तुरी।
लेका परिस मला लेक प्यारी।
किंवा
लेका परीस लेक कशाने झाली उनी।
एका कुशीची रत्न दोन्ही।।

लोकसाहित्यातील राम सीता यांच्याबद्दलच्या पुढील ओळी विचार करायला लावणाऱ्या आणि धक्का देणाऱ्या वाटतात...

राम म्हणू राम नाही सीतेच्या तोलाचा,
हिरकणी सिताबाई राम हलक्या दीलाचा।

या व यासारख्या असंख्य ओवीगीतातून स्त्रीवादाची उदाहरणे सापडतात. याबरोबरच स्त्रीवादाची परंपरा आणखी तपासून पाहिली असता फुले-आंबेडकर-शाहू यांच्या विचारातही ती असल्याचे जाणवते. प्रकाश खरात 'आंबेडकरवादी स्त्रीवाद' नावाच्या लेखात त्याचे स्वरूप स्पष्ट करतात. तसेच भारतीय स्त्रीवादाचा इतिहास प्राचीन असून त्याचा उगम बुद्ध आणि त्यांच्या प्रगतिशील विचारात आहे असे मानले जाते. याचाच अर्थ म्हणजे भारतीय स्त्रीवाद हा प्राचीन काळापासून थोड्याफार प्रमाणात का होईना अस्तित्वात होता असे दिसते.

तरीही आजचा आधुनिक स्त्रीवाद आपल्या काही विचारधारा घेऊन आला आहे. स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे स्त्रीसाहित्य नाही हा मोठा गैरसमज आता दूर झाला आहे आणि स्त्रीवादाची भूमिका वेगळ्या रंगरूपात समोर येत आहे.

मराठी काव्यातील स्त्रीवाद व स्त्रीवादी कवयित्री :

मराठी काव्यातील स्त्रीवादाचा विचार करता इथे प्रामुख्याने कवयित्रींचा विचार केला आहे. आपण समाजात ज्या परिस्थितीमध्ये राहतो, जगतो त्याचे पडसाद काव्यात उमटतात. त्याचप्रमाणे १९६० नंतर उदयास आलेला स्त्रीवादी काव्यप्रवाह, त्याची विचारसरणी संवेदनशील कवयित्रींनी ओळखली व ही नव्या विचारांची, नव्या जाणीव-जागृतीची कविता कवयित्रींनी लिहिलेली दिसते.

१९७५ नंतर स्त्रीवादी कविता अधिक जाणीवपूर्वक वाचकांसमोर समोर आली. यामध्ये प्रामुख्याने नीरजा, प्रभा गणोरकर, आसावरी काकडे, सुलभा हेलेकर, ज्योती लांजेवार, सुमती लांडे, अनुराधा पोतदार, हिरा बनसोडे, अंजली कुलकर्णी , शैला सायनाकर, रजनी परुळेकर, अरुणा ढेरे, हेमा लेले, वासंती अभ्यंकर, अंजली पेंडसे, संजीवनी खोजे याशिवाय शांता गोखले , रोहिणी कुलकर्णी, शिल्पा म्हात्रे, लैला महाजन, उषा खंदारे, कुमुद करकरे, लता छत्रे यांचेही लेखन लक्षवेधक आहे. या कवयित्रींनी लिहिलेली नवी स्त्रीवादी कविता आशय,अभिव्यक्तीच्या वाटा शोधू लागली आहे. यातील काही कवयित्रींच्या कवितांचा येथे परामर्श घेतला आहे.

पद्मा गोळे :

यांच्या कवितांतून प्रामुख्याने स्त्रीविषयक व स्त्रीजीवनातील विविध अनुभव व्यक्त झाले आहेत. तत्कालीन कवयित्रींच्या काव्यामध्ये ते जाणवते. पती हा देव आहे पण राखणवाला नाही, स्त्री ही एक राष्ट्रशक्ती आहे ती दास्यत्वात राहणार नाही, ती मुक्त आहे, अशी विचारसरणी त्यांच्या कवितांमधून दिसते. त्यांच्या 'आकाशवेडी' या कवितासंग्रहात त्या म्हणतात –

तिच्या शिवाय घरचे पान सुद्धा हलत नाही,
तिच्या अस्तित्वाची जाण कुणाला होत नाही.

त्यांच्या मनामध्ये भारतीय स्त्रीची प्रतिमा घट्टपणे रुजली असल्याने त्यांच्या कवितेतील स्त्रीची दुःखे ही स्त्रीवरचा अन्याय म्हणून व्यक्त न होता तिच्या स्त्रीपणाचे भाग्योदय बनतात-

सीतेपुढे एकच ओढली रेषा लक्ष्मणाने,
तिने ती ओलांडली आणि झाले रामायण.
आमच्यापुढे दाही दिशा लक्ष्मण रेषा,
ओलांडाव्याच लागतात,
रावणांना सामोरे जावेच लागते.
एवढेच कमी असते,
कुशीत घेत नाही भुई दुभंगून.

तुम्ही हुकमाचे पत्ते हातात ठेवूनच
नेहमी खेळता.'

प्रभा गणोरकर मल्लिकाच्या वेगळ्या कवितेविषयी म्हणतात, "एकूणच मल्लिका अमरशेख यांची कविता इतर कवयित्रींप्रमाणे केवळ वेगवेगळ्या भावनावस्था व्यक्त करणारी कविता नाही. कवितेला अस्तित्व रूप देणारी भावोत्कटता न गमावता ही प्रखर असे जीवनविषयकचिंतन, विशिष्ट असा राजकीय पवित्रा ती व्यक्त करते. ही कविता स्त्रियांच्या कवितेतील सुबोधपणा,भावूकता, हळवेपणा यांना शासन देणारी अतिशय व्यामिश्र स्वरूपाची, आशयाची, अर्थाचे अनेक पदर दाखविणारी आणि तरीही खास 'स्त्री'च्या संवेदनशीलतेचा स्वभाव आरंभापासून अखेरपर्यंत टिकवून धरणारीआहे.'

रजनी परुळेकर :

१९७५ नंतरच्या महत्वाच्या कवयित्री मध्ये रजनी परुळेकर यांचे नाव घेतले जाते. त्यांचे 'दीर्घ कविता', 'स्वीकार', 'चित्र', 'पुन्हा दीर्घ कविता' हे त्यांचे कवितासंग्रह उल्लेखनीय आहेत. स्त्री- पुरुष, स्त्री-कुटुंब, स्त्री- समाज यांच्यामध्ये निर्माण होणारे ताण त्या प्रकर्षाने व्यक्त करतात.पण मल्लिका प्रमाणे त्यांची लेखणी उपरोधिक, आक्रमक नसून शांत प्रवृत्तीची आहे. तसेच त्यांच्या कवितेत समाजपुरुषाने केलेल्या स्त्रीच्या विटंबनेचे, तिच्या शोषणाचे, तिच्या मानहानीचे, तिच्या दुःखाचे आक्रोश व्यक्त होतात. स्त्री स्वातंत्र्याविषयी त्या म्हणतात –

'स्वतःचा श्रमाने कमावलेला पगार
तोही हातात द्यायचा पुरुषांच्या निमुटपणे...
हे आर्थिक स्वातंत्र्य.....'

रजनी परुळेकर यांच्या कवितेत एकटेपणाने जगणाऱ्या स्त्रीच्या वाट्याला येणारे अनुभवांचे दाहकपण व्यक्त होते. त्यांच्या कवितेतील स्त्रियांच्या दुःखाचा डोंगर फार मोठा आणि तितकाच भयानक वाटतो. त्यांची कविता विसाव्या शतकातील असून, प्रभावीपणे स्त्रीवादी जाणिवा प्रकट करणारी आहे.

अनुराधा पाटील

अनुराधा पाटील यांची कविताही याच काळातील आहे पण स्त्री दुःखाचे विशेषतः ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाचे दर्शन घडविण्यावरोवरच, त्याही स्त्री-पुरुष नात्याचा उभा आडवा छेद घेताना दिसतात. त्यांचे 'दिगंत', 'तरीही', 'दिवसेंदिवस' असे काव्यसंग्रह आहेत. ग्रामीण जीवनातील संघर्षाला समोरे जाणाऱ्या स्त्रीचं अनाम दुःख व्यक्त करताना त्या म्हणतात-

'माझ्या डोळ्यासमोरून सरकून जातात
दोन उदास झाडांनी वेढलेली गावं
आणि भर दुपार डोक्यावर घेत
पाणी वाहणाऱ्या बायांची रांग

त्यांच्या कवितेत भारतीय परंपरेतील प्रतिमा चपखलपणे येतात आणि स्त्रीत्याचे दु:ख व्यक्त करताना त्या हळुवारपणे स्त्रीचे अस्तित्व आणि स्त्रीत्वाचे सामर्थ्य व्यक्त करतात.

मल्लिका अमर शेख-

आधुनिक स्त्री वादामध्ये स्त्रीवादाचा पहिला हूंकार व्यक्त करणाऱ्या कवयित्री म्हणजे मल्लिका अमर शेख या होत. त्यांचा 'वाळूचा प्रियकर' हा काव्यसंग्रह १९७९ साली प्रसिद्ध झाला. त्यांनी प्रथमच स्त्रीचे अनाम दुःख समोर आणले. शहरीकरणाने बकाल झालेलं आयुष्य, दारिद्र्य, शारीर-माध्यमातून प्रकट होणारे हुंकार आणि स्त्रियांच्या आयुष्याची झालेली दैना दाखवणारी त्यांची कविता होती. त्याच बरोबर स्त्री शरीराच्या जाणिवा स्पष्ट शब्दात व्यक्त करणारे पहिले पुस्तक म्हणजे 'वाळूचा प्रियकर' हा कवितासंग्रह होय. या कवितासंग्रहात सुरुवातीच्या 'दोन शब्द' या प्रास्ताविकात त्यांनी लिहिलेल्या एका वाक्यावरून त्या काळातील इतर कवयित्रींपेक्षा त्यांचे वेगळेपण लक्षात येते, "वाळूचा प्रियकर या कवितेपासून मला माझं एक अस्तित्व सापडलं. पण म्हणून रोमॅण्टिक हळूवार कविता करणारी असा शिक्का नकोय मला." म्हणूनच आपला विचार त्या मुक्तपणे व्यक्त करतात. त्या अगदी स्त्री शरीराच्या जाणिवा देखील उघडपणे व्यक्त करतात-

'कोण जातंय त्या अभेद्य गुहेवरून
स्त्री स्वातंत्र्याची पिचकी तुतारी फुंकत
रजस्वाला, संभोग, बाळंतपण
शरीराभोवती फिरलेलं आयुष्यासकट
माणसांचं चक्र
मुक्या वेदनेचं वेटोळं'

त्यांनी पुरुषांच्या वासनांना बळी पडलेल्या, स्त्रियांचे जखमी शरीर आणि मन यांच्या विरुद्ध त्वेषाने केलेले बंड दिसते.

'आमच्या आयुष्याच्या नाक्यानाक्यावर
वासूगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द
इथल्या प्रत्येक आईचा पदर
असंख्य जळवांनी भरलेला'

पुरुषी वर्चस्वाला स्त्रियांना बळी पाडणाऱ्या या परिस्थितीला त्यांना संपवायचंय. उलथून टाकायचंय असा आवेग या शब्दातून, कवितेतून व्यक्त होतो. पुरुषी कावेबाजपणा वर प्रहार करताना त्या म्हणतात-

'संभावित सूर्यासारखे तुम्ही
नेहमीच निर्विकार असतात.
तुमचे विचार मुरलेल्या लोणच्यासारखे
सार पंचतंत्र तोंडपाठ असते तुम्हाला

सगळे ऋतू घेऊन येतात त्यांच्यासाठी
न संपणाऱ्या कष्टाची माळ..'

निरजा :

आधुनिक काळातील नव्या स्त्रीवादी कवितेचा वसा घेऊन आलेल्या कवयित्री म्हणजे निरजा होय. त्यांचा 'निरन्वय' हा काव्यसंग्रह या बाबतीत वेगळा आहे. प्रेम या विषयाकडे या दृष्टीने पाहता येते याची जाणीव दिसते म्हणूनच स्त्रीपुरुषांमधील स्पर्धा, स्त्रीचे मानसिक व शारीरिक शोषण, या समाजात असलेले दुय्यम स्थान, तिचा हरवत चाललेले आत्मभान याची जाणीव कवयित्रीला आहे. ती म्हणते-

'ती वयात येते
तेव्हाच संपून जाते
उंच उंच झोके अन सागरगोटे
मागील दारी
अन पुढ्यात भरजरी साडी
पुढील आयुष्यांच्या तकरांचे
आमंत्रण म्हणून......'

स्त्री चे स्त्रीत्व म्हणून जी गोष्ट तिला श्रेष्ठ ठरवते तीच गोष्ट तिच्या शारीरिक मर्यादा स्पष्ट करतात व बहुतांशी तिच्या दुःखाला ही कारणीभूत ठरतात असे नीरजा यांना वाटते. नीरजा ही पुरुषांच्या मायाजालात अडकून राहणाऱ्या स्त्रियांस काही सांगण्याचा प्रयत्न करते-

'या रूढीवद्ध परंपरेत
स्वतःला वागवता वागवता
फक्त एकदाच तोडून टाक तुझ्या भोवतीचे
हे प्रचंड तट, अन मग पहा
तुलाही येईल हिरवेपण
श्रावण सरींनी झोपडल्यानंतरचे...'

अश्विनी धोंगडे-

प्रसिद्ध स्त्रीवादी कवयित्री अश्विनी धोंगडे यांचा 'स्त्रीसूक्त' हा संग्रह १९८८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. शहरी जीवनातील, मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या जीवनातील अनेक प्रश्नांना त्यांनी समोर आणले आहे. गतीचा कायदा मिळवणारी स्त्री यंत्रवत झालेली स्त्री, गृहिणीच्या भूमिकेत स्वतःला वजा करून जपणारी स्त्री, कुटुंबाच्या गराड्यात राहूनही मानसिक एकाकीपण सहन करणारी स्त्री, जाहिरातीमधून स्वतःला विकणारी स्त्री अशा विविधांगांनी स्त्री जीवनाचा मागोवा त्यांनी आपल्या काव्यसंग्रहात घेतला आहे. अश्विनी धोंगडे यांचा एक मार्मिक आणि विलक्षण अर्थपूर्ण अभिप्राय उल्लेखनीय आहे त्या म्हणतात—

'तो आरशात जसा असतो तसा दिसतो
ती आरशात जशी नसते तशी दिसते...

पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या आरशात ती स्वतःचे खरे प्रतिबिंब पाहूच शकत नाही. किंबहुना त्या संस्कृतीला इष्ट वाटणारे, पण खरे नसणारे स्त्रीचे रूपच त्या आरशात प्रतिबिंबित होते. आणि हे सत्यच आहे.

सुलभा कोरे-

पुरुषावलंबी स्त्रीमनाची स्वीकार-नकाराची, हवीशी- नकोशी, आंबट -गोड अशी काहीशी मध्यममार्गी आंदोलने कवयित्री सुलभा कोरे यांच्या कवितांतून जाणवतात. त्यांच्या 'स्पर्शिका' या काव्यसंग्रहात त्या लिहितात..

'कशी मी सुखी आहे तुझ्याबरोबर
दिसण्यासाठी, दाखविण्यासाठी..'

तसेच

'कधीतरी या बंधाची
निरगाठ तोडायला हवी..'

शैला सायनाकर –

कवयित्री शैला सायनाकर यांच्या मते पुरुषी समाजव्यवस्थेत पुरुषांच्या दृष्टीने स्त्रियांचे अस्तित्वच फार शुल्लक आहे या जाणिवेमुळेच स्त्रीला दुय्यम तेची वागणूक मिळताना दिसते. त्या आपल्या रक्त कमळाचे रान या कवितासंग्रहात लिहितात-

'तुझ्या चित्रात माझं नसण
आता सवयीचं झालंय.."

त्यांच्या कवितेतील स्त्रीमनाची उलघाल अस्वस्थ करणारी आहे.

समारोप-

स्त्रीवादी कवितेने बऱ्याच अंशी आपले अस्तित्व दाखविले आहे तरीही डॉक्टर भगवान ठाकूर यांचे मत विचारात घेण्यासारखे आहे ते म्हणतात त्याप्रमाणे " पुस्तकी स्त्रीवाद काय कामाचा? स्त्रीच्या वास्तव जगण्याची त्याचे नाळेचे नाते हवे. स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्री मनातला लाव्हा, आक्रोश उमटला पाहिजे. बाह्य व्यवस्था आणि मी आंतरिक हलकल्लोळ उजागर व्हायला हवा. स्त्रीवादी कविता केवळ विधानात्मक पातळीवर राहिला नको. नरेटिव्ह, वर्णनात्मकताच फक्त नको, वाचकाला आतून-बाहेरून अस्वस्थ नव्हे उद्ध्वस्त करून टाकणारी खोलवरची अनुभवाभिव्यक्ती हवी." यादृष्टीने पाहता स्त्रीवादी कवितेला अजून फार मोठा पल्ला गाठायचा आहे. कारण स्त्रीवादी कवितेत ज्याप्रमाणे मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या साहित्याची चर्चा होते तसेच ग्रामीण, दलित, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतील स्त्रियांच्याही जगण्याची दखल स्त्रीवादी साहित्याने घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

1) स्त्री-पुरुष नात्यातील अशा विविध जाणिवा स्त्रीवादी कवयित्रींनी व्यक्त केलेल्या दिसतात.

2) १९८० च्या दशकातील या कवयित्रींनी आपल्या भावना, विचार परखडपणे, मुक्तपणे आपल्या कवितेतून मांडलेले दिसतात.

3) एकूणच स्त्रीवादी कवितेत प्राधान्याने व्यक्त होणारा आशय स्त्रीची वेगळी संवेदनशीलता, स्त्रीवादी जाणीव, 'स्व' विषयीचे आलेले आत्मभान या विषयांना धरून व्यक्त होताना दिसतो.

4) त्याच बरोबर स्त्रीवादी कवितेत स्त्री-पुरुष संबंध, परिघाबाहेरचे जग, चौकटी बाहेरील स्वतंत्रता यांना प्राधान्य दिलेले दिसते.

5) मराठी स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्य असे की इथे स्त्रीजन्मा पेक्षा स्त्रीजाणीव महत्त्वाची मानली जाते.

6) स्त्रीवादी साहित्याच्या वीस पंचवीस वर्षाच्या कालावधीत स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीपासून, स्त्रीवादाच्या जाणीव जागृती पर्यंतचा प्रवास अनेक स्त्रीवादी कवयित्रींनी केला असून स्त्री- सुधारणेचे वारे यामुळे वाहू लागले आहेत. त्यामुळे जितकी अधिक स्त्रीवादी कविता समाजासमोर येईल तितका स्त्री स्वातंर्त्याचा परिपोष होईल असे वाटते. यामध्ये स्त्रीवादी साहित्य नक्कीच महत्त्वपूर्ण ठरेल अशी आशा आहे.

7) ग्रामीण, दलित, आदिवासी भटक्या विमुक्त जातीतील स्त्रियांच्याही जगण्याची दखल स्त्रीवादी साहित्याने घेणे गरजेचे आहे.

8) आपल्या कवितेतून स्त्री-पुरुषांनी स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक समाज पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक स्त्रीवादी कवयित्रीने केलेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ :

1) सबाने अरुणा,' स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप' सुगावा प्रकाशन, पुणे

2) ढेरे, अरुणा; खांडगे, मंदा, 'साहित्याचा मागोवा, खंड – १' साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे

3) परुळेकर रजनी, 'काही दीर्घ कविता' पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे

4) जाधव रा. ग., 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी भागातील सामाजिक समस्या **प्रा. चिंतामण धिंदळे**	१-५
२	पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील आर्थिक जीवन **प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके**	६-९
३	उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने **श्री नेटके शिवाजी रावसाहेब** **डॉ. कदम संदिप मारुती** **श्री. अभंग संदिप बाबुराव**	१०-१५
४	स्त्रीशक्ती व सामाजिक वास्तव **डॉ. निकम आर. डी.**	१६-१८
५	इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची राजकीय प्रक्रियेतील भूमिका व सरकारचे नियंत्रण - एक अभ्यास **जिजाभाऊ सिताराम घुले** **डॉ. संजय गायकवाड**	१९-२४
६	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका **प्रा. डॉ. माने डी. एन.**	२५-३३
७	भारतीय शेतीसमोरील समस्या व उपाय **सहायक प्रा. श्री. खोचगे बी. एस.**	३४-३७
८	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या **सौ. प्रा. संगिता यशवंत पाटील** **प्रा. कुकडे बी. जे.**	३८-४२
९	समाजातील उद्योजकांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास **प्रा. श्री. करवर अनिल किसन**	४३-४८
१०	राष्ट्रीय एकात्मता **सौ. पोवार एस. इ.**	४९-५३
११	''भारतातील कुपोषण'' ज्वलंत सामाजिक समस्या - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील**	५४-६२
१२	उच्च शिक्षणाची - आव्हाने **डॉ. ज्ञानेश्वर शामराव आवाळे**	६३-६६

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

८. ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या

सौ. प्रा. संगिता यशवंत पाटील
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, आर्टस कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, ता. कडेगांव जि. सांगली.
प्रा. कुकडे बी. जे.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद.

भारतीय समाज हा प्राचीन व अत्यंत संकीर्ण असा आहे. भारताला सुमारे पाच हजार वर्षापेक्षा अधिक काळचा इतिहास आहे. या कालखंडात अनेक वंशाचे, धर्माचे व भाषांचे लोक भारतात आले. व येथील समाज जीवनाशी एकरूप झाले. त्यामुळे भारतीय समाजात सांस्कृतीक विविधता पाहावयास मिळते.

भारतीय समाज हा विविध मानवी समूहांनी ज्यांची वैशिष्टये भिन्न आहे अशा समूहांच्या मिश्रणाने बनलेला आहे. समुहाच्या आधारे भारतीय समाजाचे प्रामुख्याने आदिम समुदाय, ग्रामीण व शहरी समुदाय असे तीन प्रकार पडतात. डॉ.राधाकमल मुखर्जी म्हणतात. ष ग्रामीण सामुदाय म्हणजे असा मानवी समूह की ज्या तुलनात्मक दृष्टीने अनेक सामाजिक व सांस्कृतीक साम्ये आढळतात. या समूहातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती अथवा शेतीशी संबंधीत असणारे व्यवसाय असतो. या समूहात लोकसंख्येची घनता कमी असते. परस्पर सहकार्यावर आधारित परस्पर संबंधामुळे या समूहाचे स्वरूप प्राथमिक समूहासारखे असते.ष तर सिम्स यांच्या मते ष्शेतक—याचे वसतीस्थान म्हणजे खेडेगांव होय.ष

आजही भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. सन २०११ च्या जनगणेनुसार भारतात सहा लाख चाळीस हजार आठशे सदुसष्ट (६४०८६७) खेडी आहेत. तेव्हा एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या ६८.८४ टक्के लोक खेड्यत राहतात.

इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी भारतीय खेडी ही स्वायत्त होती. मार्क्स सारख्या विचारवंताने भारतीय खेड्यांना स्वायत्त गणराज्य असे म्हटले आहे.

इंग्रजांच्या दिडेश वर्षाच्या कालखंडात खेड्यांची दुरावस्था सुरू झाली. दारिद्र्य, उपासमार, अनारोग्य, शेतीचे मागासलेपण, बेरोजगारी, दुष्काळ, अज्ञान स्त्री दुय्यम स्थान अशा अनेक मानवी व नैसर्गिक समस्यांनी ग्रामीण समाज दुबळा बनला होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ग्रामीण समाजाचा मागसलेपणा दूर करण्यासाठी व विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी गांधीजींच्या विचारांनी प्रेरित होऊन विकास कार्यक्रम कार्यान्वित करून ग्रामीण परिवर्तनाला चालना देण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. ग्रामीण सामुदायिक विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण समस्या आणि सामुदायिक कार्यक्रम यांच्या परस्पर संबंधाचा आढावा घेणे.
३. सामुदायिक विकास संकल्पनेची प्रासंगिकता तपासणे.

संशोधन पध्दती

१. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच विविध राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय परिषदातील प्रकाशित लेख विविध वर्तमानपत्रातील लेख व संदर्भ ग्रंथाचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सर्वसाधारण विकास ही संज्ञा कोणत्याही आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी वापरली जाते. आर्थिक विकासात प्रामुख्याने आर्थिक उत्पादनात झालेली वाढ व समृध्दी यांचा अंतर्भाव होतो. तर सामाजिक विकासात नवीन आणि जटिल अशा सामाजिक संरचना व संघटना यांच्या विविध प्रकारांचा समावेश होतो. सामाजिक विकास या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करताना फेअरचाईल्ड म्हणतात ष सामाजिक किंवा सामाजिक असलेल्या संस्था व शक्ती ;ध्वतबमेद्धयांत झालेले परिवर्तन म्हणजे सामाजिक विकास होय.ष तेव्हा ग्रामीण सामुदायिक विकासाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. ग्रामीण सामुदायिक लोकांची सर्वांगिण सुधारण घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.
२. ग्रामीण विकास म्हणजे आहे त्या स्थितीत सुधारणा करणे म्हणजे नवीन बाबींचा समावेश करणे.
३. शेतमजूर शेतकरी, लघु उद्योग, जमिन सुधारणा, दळणवळण व संदेशवहनाच्या सोयी, वीजपुरवठा, पाणी पुरवठा, अस्पृष्यता निर्मुलना, दारिद्र्य व्यवसाधिनता अशा सामाजिक समस्यांचे उच्चाटन करणे.
४. ग्रामीण समुदयास स्वावलंबी व सामर्थ्यशाली बनविणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.
५. ग्रामीण लोकांच्या मानसिक व ध्येयवादी जीवनाची प्रगती म्हणजे ग्रामीण विकास होत.

तेव्हा ग्रामीण समुदायाच्या विकासाला चालना देणा—या सुधारणा म्हणजे

१. १९४८ पासूनचे जमीन सुधारणा विषयाचे कायदे.
२. १९५२ ची सामुदायिक विकास योजना—ग्रामीण जनतेने आपल्या स्वत:च्या बळावर आर्थिक व सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रयोग म्हणजे सामुदायिक विकास योजना होय.
३. बळवंतराय म्हेता समितीची पंचायतराज्य योजना.
४. १९७५ चा वीस कलमी कार्यक्रम
५. १९७८—१९७९ चा एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम
६. १५ ऑगस्ट १९७९ ची ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगार साठी प्रशिक्षण (ट्रायसेम) योजना
७. १९६७ ते १९६९ च्या दरम्यान राष्ट्रीय पातळीवर जे कृषी संदर्भात कार्यक्रम राबविले तेथून देशात शेती क्षेत्रात हरित क्रांतीला सुरूवात झाली. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा वापर करून शेतीतील धनधान्याचे उत्पादन वाढविण्यास सुरूवात झाली.
८. १ एप्रिल १९८९ मधील जवाहर रोजगार योजना
९. १९९३—९४ ची ७३ वी व ७४ वी घटना दुरूस्ती यातून ग्रामीण नेतृत्वाला नवीन संधी मिळण्यास सुरूवात झाली.

१०. १९९१ च्या जागतीकीकरणामुळे भारतातील शेतीमाल जगाच्या कानाकोप—यातील बाजारपेठेत पोहचला. शेतीत व्यापारीकरणाला सुरूवात झाली.

अशा विकास उपक्रमातून ग्रामीण विकासाला चालना देणार घटक निर्माण झाले ते असे.

१. कृषी विकासात जलसिंचनाच्या सोयी वाढल्या.
२. शिक्षणांच्या सुविधांमध्ये वाढ झाली.
३. स्त्री, बालक, वंचित घटकांच्या कल्याणाला सुरूवात झाली.
४. मनुष्यशक्ती व नैसर्गिक साधनांचा वापर सुरू झाला.
५. क्रियाशिल नेतृत्वाला संधी मिळू लागली.
६. जोडधंदा, बचतगटांची स्थापना, कर्जपुरवठ्यंच्या सुविधांमध्ये वाढ झाली. अशा विकासाला चालना देणा—या घटकांच्या निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली.

परंतु ग्रामीण सामुदायिक विकासाला आव्हान ठरणा—या अनेक नवीन समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

१. **कर्जबाजारीपणाची समस्या :—** "भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो. कर्ज काढून जीवन जगतो. व कर्जातच मरतो. असे म्हटले जाते." स्वातंत्रकाळात भारत सरकारने केलेल्या विविध उपाययोजनामुळे खाजगी सावकारांच्या पाशातून ग्रामीण शेतक—यांची सुटका सूरू झाली आहे. तसेच अलिकडच्या काळात शेतक—यांचे कर्जमुक्ती मेळावे, कर्जमाफीच्या मागण्या व शासनाने केलेल्या घोषणा करून देखील शेतकरी अद्यापही कर्जाच्या जाळ्यत अडकलेला दिसून येतो. कर्जामूळे तर आम्तहत्त्येला जवळ करत असलेली उदाहरणे महाराष्ट्रातील विदर्भ, यवतमाळ, उस्मानाबाद जिल्ह्यत जास्त दिसून येतात.

वेगवेगळी राजकीय पक्ष देखील कर्जमाफीच्या घोषणा करून निवडणूका लढवत आहेत. तथापी शेतक—यांचा कर्जबाजारीपणा व शेतीशी संबंधीत समस्या यात इतकी वाढ झाली आहे की भारतीय खेड्यमध्ये आंदोलने, चळवळ अशांतता, यांचे एक नवीन पर्व सुरू झाले आहे. असे म्हणावे लागते.

२. **दारिद्र्यची समस्या :—** "सामाजिक दृष्टीकोनातून दारिद्र्यची मीमांसा करताना प्रत्येक व्यक्तीस अनुरूप अशा किमान राहणीमानाच्या दर्जापेक्षा निम्न स्थितीत राहणे होय." शेतजमीनीची मालकी असणारा शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळे दरिद्री आहे. तर अर्धरोजगारी तुटपुंजे उत्पन्न असणारे, मजूरीचे दर कमी असल्यामुळे ग्रामीण क्षे;तील शेतमजूरही दारिद्र्यत आहे.

३. **ग्रामीण बेरोजगारी :—** "एखाद्या व्यक्तीला काम करण्याची इच्छा असताना व आहे त्या मोबदल्यात काम करण्याची इच्छा असताना काम मिळत नाही. तेव्हा त्याला बेरोजगारी म्हणतात." भारतीय ग्रामीण बेरोजगारी लोकसंख्या वाढ, शेतीचे हंगामी स्वरूप, शेतीचे वाढते विभाजन आधुनिकीकरणाचा वापर करण्याचे कौशल्य नसने, ग्रामीण उद्योगांचा अभाव, इ. कारणांमुळे ग्रामीण

बेरोजगारीत वाढ होत आहे. याचा परिणाम ग्रामीण समाज जीवनावर होत असून काम करण्याऐवजी फुकट, आळशी बनण्याकडे माणसांचा कल वाढत आहे. मद्यपानाच्या समस्यात वाढ होत आहे.

४. आरोग्याची समस्या, मद्यपान, मानसिक मागसलेपणा इत्यादी.

अशा अनेक समस्यातून ग्रामीण विकासाला एक प्रकारचे आव्हान ठरत आहे. तेव्हा ग्रामीण पुर्नरचनेचे कार्यक्रम नव्याने सुरू करणे आवश्यक वाटते.

सामाजिक पुनर्रचनेबाबतचे रॉसचे विचार

रॉस या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ यांनी पुनर्रचनेच्या संदर्भात काही मूलभूत आधारभूत सूत्रे आपल्या ष्व्तपदबपचंसमे वॅ॰वबपवसवहलष्‍ या ग्रंथात विशद केलेली आहेत.

१. सुधारणा करीत असताना हिंसा होणार नाही अशी दक्षता घेतली पाहिजे. मानवी स्वभाव हिंसामुक्त ठेवणे आवश्यक आहे.

२. सुधारणा वास्तवाशी सुसंगत असावयास पाहिजे. सुधारणेचा प्रारंभ करण्यापूर्वी सर्व परिस्थितीचा समाजशास्त्रीय दुष्टिकोनाचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळे कशात बदल करावयाचे आहे हे ठरवून योजना आखता येतात.

३. सुधारणा मोठ्य प्रमाणत आमलात आणण्यापूर्वी लहान प्रमाणात कार्यान्वित करून परिणाम पहावेत.

४. सामाजिक चळवळीतून सुधारणा होणे आवश्यक असते. सामाजिक चळवळ हा समाज सुधारणेचा पाया असला पाहिजे.

५. सनदशीर मार्गाने, संविधानात्मक पध्दतीचा उपयोग करून सुधारणा झाली पाहिजे. यासाठी सरकारचे नेतृत्व असावे. अशा शासकीय पाठिंब्यामुळे सुधारणा आमलात येऊ शकतात.

समारोप

भौतिक स्वरूपाची सुधारणा हा समाजाच्या पुनर्रचनेचाच एक आवश्यक भाग आहे. कारण काही विशिष्ट क्षेत्रात भौतिक स्वरूपाची सुधारणा झाल्याशिवाय समाजाची पुनर्रचना होऊ शकत नाही. ग्रामीण समुदाय हा भौतिक दृष्य स्थानिक स्वरूपाचा आहे. तेव्हा ग्रामीण सामुदायिक पुनर्रचनेच्या संदर्भात पुढील दृष्टीकोन सुचवित आहोत.

१. लोकशाहीवादी दृष्टीकोन

२. साम्यवादी दृष्टीकोन

३. गांधीवादी दृष्टीकोन

४. सर्वोदय विचारणसरणी

अशा पुनर्रचना कार्यक्रमातूनच ग्रामीण समस्यांची तीव्रता कमी होऊन ग्रामीण विकासाचे क्षेत्र विशाल होईल असे वाटते.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

संदर्भ पुस्तके

१. सामाजिक समस्या— रा.ज.लाटे

२. ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न— प्रा.जी.एन.मोरे

३. ग्रामीण समाजशास्त्र— डॉ.नारायण चौधरी

४. जातियव्यवस्था व अर्थव्यवस्था— डॉ.भा.कि.खडसे, डॉ.चौधरी

५. भारतीय समाज— प्रा.चंद्रकांत खंडागळे

६. सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोश

FOUNDER
Shikshanmaharshi
Dr. Bapuji Salunkhe
Dalitmitra, D.Litt.

PRESIDENT
Hon. Chandrakant (Dada) Patil
Minister of Higher & Tech. Education
Govt. of Maharashtra

EXECUTIVE PRESIDENT
Prin. Abhaykumar Salunkhe
M. A.

SECRETARY
Prin. Mrs. Shubhangi Gawade
M.Sc., B.Ed.

I/C PRINCIPAL
Mr. Bapurao B. Paw
M.A., B.Ed., SET

Number of research papers published in the Journals notified on UGC care list

2018-2019

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
1	Role of District credit plan in India an analysis	Smt.A.V.Sawant	Commerce	Research journey	2348-7143
2	मानवी अधिकारासाठी शिक्षण (Education for Human Rights)	Shri B.B.Pawar	Marathi	Research journey	2348-7143
3	महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण (Women and changing government policies)	Smt.S.Y.Patil	Sociology	Research journey	2348-7143
4	संत गाडगेबाबांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान -एक चिकित्सा (Sant Gadge Baba's philosophy of education - a therapy)	Shri R.P.Mahanwar	History	Research Journey	2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue - 114 (A)

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- **Dr. Anil Dongre** - Head. Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head. Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 114 (A)- Recent Trends in Research | January-2019
UGC Approved Journal

INDEX

No.	Title of the Paper / Author's Name	Page No.
1	Risk Management in Indian Commercial Banks **Ravisha Kapdia**	5
2	Indian Aversion To Britons in Ruth Prawer Jhabvala's New Dominion **Dr. Dilip Jena**	16
3	A Study of Saul Bellow's Collected Short Stories **Seema G. Jagatap, Dr. S. D. Sindkhedkar**	19
4	Spirituality, Mental Health and Stress **Dr. Dumnar P.T.**	23
5	Effective Methods of Teaching English in Rural Area **Prof. Minakshi A. Ingole**	33
6	Role of District Credit Plan in India : An Anasysis **Asha V. Sawant Dr. G. Haresh**	36
7	Awareness and Steps to Improve Emotional Intelligence : An Analysis **Dr C. S. Kale & Pooja Kabadge**	39
8	Role of Women Entrepreneurship in Foundry and Hotel Industry in Kolhapur **Dr. C. S. Kale & Mrs.Renuka . S.Turambekar**	44
9	A Review of Literature on The Evaluation of District Credit Plan in India **Asha V. Sawant Dr. G. Haresh**	51
	Effect of Modern Retail Stores on Small Shops **Dr. C. S. Dalvi-**	59
10	Gender Mainstreaming in E-Commerce Sector of India **Dr. Satinder Kaur**	68
11	Social Networking Services **Balasaheb Murkute**	73
12	Socio-Economic and Health Status of Tribal Women in Maharashtra **Dr. Prakash M. Masram**	77
13	Slave Narratives in American Literature **Dr. Ajay Patalbansi**	83
14	The Salient Features of The Indian Constitution **Prof. Kendre Pradeep**	88
15	A Geographical Study of Changes in Cropping Pattern in Parola Tehsil of Jalgaon District (Ms) **Prof. C. Netkar & Dr. L..Sandanshiv & Dr. Y. Patil**	91
16	Study of Self-Confidence and Optimistic-Pessimistic Attitude Among Profetional and Non -Profetional College Students **Prof. Amit H. Raut**	97
17	Productivity Patterns of Female Information Scientists (Librarians) in Rural Areas of Nagpur District: A Bibliometric Approach **Dr. Sudhakar S. Thool**	102
18	Free Rises of Applications in Libraries **Dr. B.V. Chalukya**	109
19	Dr. Babasaheb Ambedkar's View's on the State of Vidarbha **Dr. Arun Ahirrao**	119
20	The Physical Fitness Analysis of Jr. College Students of 16-19 Years of Rural Area Nanded District **Dr. D. D. Bhadke**	123
21	Urbanisation and Human Development: A Study of Jalgaon District. Maharashtra State India **Dr. Namdev. A. Patil & Dr. Suresh. C. Ahire**	127
22	Micro Perspective of Gold Demand: A Study of Underlying Factors **Mukesh Ahirrao & Dr. Saroj Patil & Dr. Vishal Rana**	134
23	Analysis of Surface Water Quality Using Physico-Chemical Parameters of Dham River Dist. Wardha (Ms) **Dr. Prashant R. Kadwe**	141
24	Agriculture Productivity Calculate Based on M.G. Kendall's Method in **Malshiras Tahsil & Mr. Santosh P. Mane & Mr. Somnath B. Gaikwad**	145
25	Spatio-Temporal Variations of Rural and Urban Sex Ratio in Chandrapur	152

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 114 (A)- Recent Trends in Research
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

A Review of Literature on The Evaluation of District Credit Plan in India

Asha V. Sawant
Research Scholar,
Dept. of Commerce and Management,
Shivaji University, Kolhapur.
Dr. G. Haresh
Associate Professor of Economics,
CSIBER, Kolhapur.

Introduction:

Essentially, review of literatures gives guidelines from the past researchers and provides foundation to theoretical framework for the present investigation. In addition to this, the review of the past literature makes the investigator to get an insight into the methods and procedures to be followed. In this chapter an attempt has been made by the researcher to review past and present studies relating to District Credit Plan.

Articles

Bhatt V. V. (1970) in his study stated that the lead bank scheme is intended to promote agricultural cooperation and small scale business in each district. The study suggested that the lead bank should provide guidance to farmers and small scale industries in the purchase of machinery such as power tillers, pump-sets, agricultural implements, machine tools etc. It should also provide medium term loans to the farmers to purchase such machinery. Finance and guidance are also required in the purchase of seeds, fertilizers and pesticides. In order to perform this activity, banks need to gather information from dealers and this can be made easier by creating and supporting and set up of approved dealers. Moreover, the banks also help farmers ensure recovery of loans with interest from the farmers.

The study by Mahajan K. M. (1998) stated that the priority sector lending was an active instrument of financial policy with an aim to distribute bank credit equally to all the sections of the society. However, because of introduction of financial sector reforms in 1990's as a part of liberalization programme, the priority sector lending policy come to a halt. Further, the position of the poorer states with regard to bank credit to priority sector seems to have worsened due to linking the priority sector targets to total ban credit than to bank deposits.

Narayana D. (2000) in his study examined the trends in credit deployment in Industry, by bank group, by rural and urban areas, in different states over a period of time. The study stated that in equalities is developing deployment of bank credit in the country. Which lead to regional imbalances, which are against the objective of nationalization of banks?

Shete N. B. (2002) in his study observed that, performance of public sector banks and private sector banks disbursing credit to agriculture, small scale industries and other priority sector from the period between 1990-91 to 2000-01. The study stated that only a few public sector banks achieved the targets of priority sector advances inspire of financial sector reforms. The study pointed out that the private sector banks performance was also not encouraging during the study period.

Deepali P. Joshi (2003) in her study observed that, agriculture is the most important sector of Indian economy. The economic policy has three main objectives, namely, output growth, price

Suraj Chatrath and G. Vallabh (2006) in their study observed that agriculture sector and rural financial institutions need to be developed to achieve very high GDP growth rate. The authors felt that the target of 40 percent sector is not effective since most of the commercial banks are achieving thia target by subscribing to other eligible instruments. The study observed that banks can achieve commercial success and help in the societal improvement if they visualize the products and services. Keeping these segments in mind. The study also suggested that the banks must also strengthen their credit delivery mechanism in rural areas.

Sunil Kumar and Neetu Bala (2007) in their study entitled the impact of economic reforms on the growth and productivity of Indian small scale sector. They observed that economic reforms initiated in the early nineties has has a less impact on the growth and productivity 06 small scale sector.

Shanmukha Rao P. (2007) in his study observed that women entrepreneurship development is an essential part of human resource development. The study stated that the scheme of self help groups has given lot of opportunities in women to create self employment during his study, he found that India has great entrepreneurial potential.

Atteri et.al (2007) made a study on institutional credit flow and regional variation in outstanding loan in farm business in India. They observed that among institutional credit agencies the share of credit from co-operatives has declined from 63 percent to 28 percent while that of commercial banks have increased from 30 percent to 62 percent. The total institutional credit has increased at the rate of 14.6 percent perineum. Now a day, farmers take more loans from banks as compared to any other agencies, depicting a fundamental change in the attitude among borrowing farmers.

Ramesh Golait (2007) in his study assessed that credit to agriculture continues to be inadequate and banks are reluctant to give credit to small and marginal farmers on different grounds. At present, commercial banks are looking at profitable all ensue coupled with riskless lending. The study suggested that banks should enhance the flow of credit to agriculture and consent rate on delivering new products, methods of delivery by using appropriate technology.

Usha Thorat (2007) in her key note address discussed the rural urban divide in banking. mentioned the changes happening in the rural sector and suggested some strategies for the banking in the hinterland. She observed that the rural consumers represent more than fifty percent of the country's consuming class, therefore the banks have to design the appropriate delivery channels and use IT models to meet the banking and remittance needs of the rural population.

Ram Pratap Sinha (2008) in his study made a comparison between select public and private sector commercial banks in respect of priority sector lending for the period 2000-01 to 2004-05. The study indicated that there are high fluctuations in mean efficiency scores for the study period. All the observed commercial banks registered a positive total factor productivity growth during the study period.

Uppal (2009) in his study evaluated the performance of public-private and foreign banks in India and analysed the targets achieved by them during 2006-07. The study found that public sector banks have not achieved the target of 40 percent during the study period. Though private sector banks have not met the target 06.10 percent with regard to weaker section advances they have achieved the overall target of 40 percent to priority sector. Moreover, foreign banks could achieve the targets in this segment. The study indicated that the major issues that arise due to

ISSN : 2348-7143
January-2019

and staff constraints at branch level. The concept of credit planning as it appears shows that it still not properly implemented by the lead bank in true spirit and content of credit planning.

Chaudary C. M. (2004) in his study observed that economic reform, globalization and liberelisation have affected the Indian economy and subsequently different sections of the society. The main contribution of the Indian Banking system is to cater to the credit requirements of the economy to attain the basic objectives of economic development, generation of employment opportunities and eradication of rural and urban poverty in India.

Vasant Desai (1988) in his book stated that the objective of making the District Credit Plan as an adjunct to the District Development Plan and the national priorities are most acceptable provided that the credit- deposit ratio norm fixed by the Reserve Bank of India at 60 percent is not only fulfilled but also exceeded for the development benefit of the district.

Report:

A Report of Credit Planning and Policy (1974) Government of India Bombay, stated that preparation of district credit plan is a third step in implementation of lead bank scheme. Normally, a lead bank prepares a systematic, credit plan for the development of lead district, considering the credit gaps and potentially of district. A district credit plan is a plan of the bank for allocation of its existing resources among the various types of borrowers in conformity with the planning priorities of the bank.

Ph. D. Thesis:

Patel S. G. (1996) in his Ph. D. thesis entitled "Role of Commercial Banks Leading to Priority Sector in Gujarat an Evaluation" stated that there was positive creation between the amount of crop loan availed per borrower and size of operational land holding group. The study revealed that adequacy of farm loan and operational holding group of household were positively correlated. The study suggested that banks should increase the amount of loan and reduce the rate of interest of agricultural loans. The study observed that, with reference to weaker sections advances, banks were lagging behind in achieving the set targets.

Kanagasabai (1999) in his doctoral thesis proved that the banks have made adequate progress in the last five decades in Pondicherry. The study concluded that the banking system is suffering from many operational and functional deficiencies. Due to banking sector reforms, banks are losing their social orientation and as a result of this, priority sector lending has suffered a setback. The study suggested several measures to improve the lending to priority sectors.

Uma S. (2001) in her Ph. D. thesis, on the topic entitled, Problems and Prospects of Priority Sector Lending by Commercial Banks (A Case Study of Small Scale Industries in Bangalore District) stated that, the profitability of the majority of beneficiary industries was more than that of non-beneficiaries. In a few cases, non beneficiaries are earning higher profit. The study also found that the new economic policy has an adverse impact on small scale industries in terms of deregulation of interest rates, capital investment policy, trade policy etc.

Vimala P. (2002) in her Ph. D. thesis on the topic entitled " A Study on Priory Sector Lending in Commercial Banks in Kerala" stated that the state has achieved priority sector lending target throughout the study period and there is no significant difference between the growth rate of priority sector advances at the state and national levels. The study also stated that the different bank groups differ significantly in their performance in lending to agriculture and small scale industries.

15) Narayana D. (2000) Banking Sector Reforms and the Emerging Inequalities in Commercial Credit Deployment in India, Centre for Development Studies, Trivendrum March 2000.
16) Pawankumar Tiwari (2001), An Over View of State Initiatives in Agriculture, Kurukshtra December – 2011
17) Ram Pratap Sinha (2008), Cost Efficiency and Commercial Bank Lending Some Empirical Results, Indian Economics Journal 54(1).
18) Ramesh Golait (2007), Current Issues in Agriculture Credit in India: An Assessment, RBI Occasional Papers.
19) Shanmukha Rao P. (2007) Women Entrepreneurship Development : Problems and Challenges.
20) Shete N. B. (2002), Priority Sector Advances of Banks during the Post Reform Period Prajnan, Vol. XXXI, Issue No. 1, NIBM, Pune June 2002.
21) Sushmita Chatterjee (2011) commercial Banks and Agricultural Credit: A Study on Financial Sector Reforms and Rural Credit in India, Indian Journal of Agricultural Economics, 66(3).
22) Sunil Kumar and Neetu Bala (2007) An Evaluation of the Impact of Economic Reforms on The Growth and Productivity of Indian Small Scale Sector, Small Enterprises Development, Management and Extension Journal December- 2007, Global Journal 06, Management and Business Studies.
23) Suraj Chatarath and G. Vallabh (2006) Role of Bank in Agricultural and Rural Development The Chartered Accountant, February 2006, PP. 1122-1130.
24) Uppal R. K. (2009), Priority Sector Advances, Trends, Issues and Strategies, Journal of Accounting and Taxation Vol. 1 (5), December-2009, pp. 79-89.
25) Usha Thoral (2007), Financial Inclusion The Indian Experience, Text Speech at the HMT-DFID, Financial Conference 2007, While Hall Place, London, UK June 19,2007.
26) Tripathy K. K. (2001) India's Agriculture Growth and Stagnation: A Review Kurukshtra December – 2011.

Books

1) Chaudary C. M. (2004), Recent Trends in Indian Banking, Sublime Publications, Jaipur, Page 92.
2) Sahastrabuddhe S. S. (1993). evaluation of Working and Impact of Lead Bank Scheme in Kolhapur District, Banking in Mabharashtra, edited by Dr. Malati Anagol and Dr. b. d. Ghanoshi, Himalaya Publiching House, Mumbai, p. 145.
3) Seshaiah K. (1985), The Lead Bank Scheme – A Empirical Evaluation, Rain-bow Publications, Coimbatore.
4) Vasant Desai (1988) Development Banking Issues and Options, Himalaya Publishing House Bombay, Page 431.

Reports:

1) A Report of Credit Planning and Policy (1974) Government of India Bombay, Page. – 11.

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (II)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. Ahilya Barure
Dr. D.R. Tandale
Dr. D.B. Tanduljekar

54. मानवी हक्काचा जागतिक दृष्टीकोन 148
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी

55. मानवाधिकार: विकास व अंमलबजावणी 150
प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर

56. मानवाधिकार आणि महिला 152
खंडेराव हरिभाऊ काळे

57. मानवी अधिकारासाठी शिक्षण 154
पवार बापूराव भगवानराव

58. मानवी हक्क : संकल्पना आणि आवश्यकता 157
प्रा. पवार मनोरमा श्रीधर

59. मानवी हक्काच्या रेषा पुसट करणाऱ्या काही कथा 159
डॉ. दिलीप ज्ञा. भिसे

60. भारतीय महिलाएँ और मानवाधिकार 151
प्रा.सोनवणे राजेंद्र जगन्नाथ , प्रा. पोटकुले हिरा तुकाराम

61. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान 163
अजय श्रीधर फड

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 130 (II) | Feb. 2019 | UGC Approved No. 40705
The Role of Government to protect the Human Rights

मानवी अधिकारासाठी शिक्षण

पवार बापूराव भगवानराव
मराठी विभागप्रमुख,आर्टस & कॉमर्स कॉलेज,कडेपूर, जि. सांगली.

प्रास्ताविक :-

मानवी अधिकर आणि-शिक्षण हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहेत. कारण या दोन्ही गोष्टी मानसाच्या जन्मापासून मृत्युपर्यंत चालणाऱ्या आहेत मानवी अधिकारामुळे मानसाला त्याचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी आवश्यक असणारे अधिकार मिळतात. या अधिकारापैकीच एक शिक्षणाचा अधिकर आहे. असे असले तरी मानसाचे माणूसपण सिध्द होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवी अधिकाराची जाणीव होण्याची प्रक्रिया मुळात शिक्षणातून घडत असते. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास होतो. त्यामुळे सर्व मानवी अधिकारात शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी अधिकाराची अंमलवजावणी प्रभावीपणे होऊ शकते. आजची शिक्षणाची व मानवी अधिकाराची परिस्थिती पाहिली तर असे लक्षात येते की, ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण जास्त आहे अशाच देशात मानवी अधिकाराबाबत अधिक जागरूकता नागरीकांमध्ये आहे. याऊलट जे देश शिक्षणात मागासलेले आहेत त्या देशात मानवी अधिकाराची मुस्कटदावी मोठया प्रमाणात होत असते. म्हणून मानवी अधिकाराची योग्य अंमलबजावणी होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत अवश्यक आहे.

मानवी अधिकाराचे स्वरूप :-

मानवी अधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवित, स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान यांच्याशी संबंधित सर्व अधिकार जे अधिकार आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये आहेत व ज्यांची हमी आपल्या राज्यघटनेने दिली आहे अशा सर्व अधिकारांचा समावेश मानवी अधिकारात होतो. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या अधिकाराला मानवी अधिकार म्हणून संबोधले जाते. या मानवी अधिकारालाच नैसर्गिक अधिकार, प्राथमिक अधिकार, मूलभूत अधिकार अशा वेगवेगळ्या नावानेही ओळखले जाते.

मानवी अधिकाराचा इतिहास तसा प्राचीन आहे. ग्रीक परंपरा, रोमन परंपरा, ख्रिस्ती परंपरा यातून मानवी अधिकाराची जाणीव होत गेली. तसेच पुढे ह्युगो. ग्रॅशियस, हॉब्ज, लॉक, रूसो, कांट, जे.एस. मिल, जेरेमी बेन्थॅम, मॉन्टेस्क्यु इत्यादी विचारवंतांनी ही मानवी अधिकारासंबंधी अप्रत्यक्षपणे विचार मांडले. त्याचबरोबर 1215 मधिल मॅग्ना कार्टा, 1689 चे बील ऑफ राईटस्, 1776 चे हक्कांचे संयुक्त राष्ट्रांचे विधेयक, 1789 चा हक्कांचा फ्रेंच जाहीरनामा, गुलामगिरी व गुलाम व्यापार विरोधी चळवळी, मानवहितवादी कायद्याची उत्क्रांती, जिनेव्हा करार, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती अशा विविध करार, संघटना व चळवळी यांच्या परीणामातून संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1946 मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली तेव्हापासून जगात खऱ्या अर्थाने मानवी अधिकाराची अंमलवजावणी सुरू झाली.

मानवी अधिकार जाहीरनामा व शिक्षण :-

मानवी हक्क आयोगाची स्थापना 1946 मध्ये झाल्यानंतर मानवी अधिकारांचे वैश्वीक घोषणापत्र करण्याचे ठरते. त्यानूसार हे घोषणापत्र जॉन पीटर्स हंफ्रे या कॅनडीयन मसुदाकाराने तयार केले. आणि संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी पॅरिस येथे स्वीकारले सर्व मानावांच्या जन्मसिध्द मानवी अधिकाराची पहिली जागतिक अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पहाण्यात येते या घोषणापत्रात एकूण 30 कलमे आहेत. त्यातील कलम 26 मध्ये शिक्षण या मानवी अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. या कलमात शिक्षणाचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

1) प्रत्येकास शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. निदान प्राथमिक व मुल्यव्यवस्थेतील शिक्षण मोफत असले पाहिजे. माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षण सर्वसाधारणपणे उपलब्ध करून देण्यात आले पाहिजे.
2) ज्यायोगे मानवी व्यक्तीमत्वाचा विकास साधेल व मानवी अधिकार आणि मुलभुत स्वातंत्र्य या विषयी आदरभावना दृढ होईल अशी शिक्षणाची दिशा असली पाहिजे. तसेच शिक्षणाने सर्व राष्ट्रामध्ये आणि वांशिक किंवा धार्मिक गटामध्ये सलोखा, सहिष्णुता व मैत्री वृध्दिंगत झाली पाहिजे शिवाय त्यायोगे शांतता राखण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्राच्या कार्यास चालना मिळाली पाहिजे.
3) आपल्या आपत्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरविण्याचा अधिकार पालकांना आहे.

या घोषणापत्रावर आधारीत मानवी अधिकाराचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक 1966 साली संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेत मांडण्यात आले. व त्यानंतर 23 मार्च 1976 मध्ये बहुसंख्य देशांच्या पाठींब्यानंतर यास आंतरराष्ट्रीय कायदयाचे स्वरूप प्राप्त झाले. 1948 सालच्या सालच्या मानवी अधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्राचा ठसा जगभरातील विविध देशांच्या राज्यघटनांवर असलेला दिसतो.

भारतीय राज्यघटना व शिक्षण :-

साधारणपणे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्काचा जाहीरनामा यांच्या निर्मितीचा काळ सारखाच होता. त्यामुळे भारतीय घटनाकारांचे लक्षही या जाहीरनाम्याकडे होतेच त्यामुळे भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्कांचा जाहीरनामा यांच्यात बऱ्याच गोष्टीत साम्य आढळून येते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 41 मध्ये शिक्षणाच्या हक्काची तरतुद करण्यात आली आहे. तसेच कलम 45 मध्ये सहा वर्षाखालील बालकांचे संगोपन व शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली आहे.

यानंतर 2002 साली 86 वी घटना दुरूस्ती करून राज्यघटनेच्या 21 व्या कलमात 21 (अ) हे नवे कलम जोडण्यात आले. त्यानुसार सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा हक्क हा मुलभुत हक्क म्हणून समाविष्ट करण्यात आला त्यामुळे 6 ते 14 वयोगटातील

मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 केंद्रशासनाने पारित केला हा अधिनियम 1एप्रिल2010 पासून संपुर्ण भारतात लागू केला आहे

समता सामाजिक न्याय, लोकशही, आणि मानवी समाजामध्ये न्यायाची प्रस्थापना ही मूल्ये, सर्व मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साधली जाऊ शकतात. यादृष्टीने हा अधिनियम अमलात आणला आहे.

भारतीय राज्यघटनेमध्येही सुरूवातीपासून शिक्षणाला महत्व देऊन वेळोवेळी गरजेनुसार त्यात बदल करून सर्वांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

शिक्षण मानवी अधिकाराचे अविभाज्य अंग :-

मानसालामाणूसपण प्राप्त होण्यासाठी शिक्षण हे सर्वात महत्वाचे व प्रभावी माध्यम आहे. प्रथमिक अवस्थेत इतर प्राण्याप्रमाणे जगणाऱ्या माणसाने आपल्या बुध्दीच्या आधारे शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणले व आपले स्वतंत्र अस्तित्व सिध्द केले आजचा जो विकास झालेला दिसतो तो शिक्षणामूळेच साध्य झाला आहे.

शिक्षणाच्या माध्यमातूनच व्यक्तीचा सर्वागिण विकास होतो. मानवाच्या संपूर्ण विकासासाठी व आदर्श समाजनिर्मितीसाठी शिक्षण हेच एक महत्वपूर्ण साधन आहे. जगात ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आहेअसेच देश आज विकसित असलेले दिसतात. तर शिक्षणाचे प्रमाण कमी असलेले देश आजही अविकसित आहेत.

शिक्षाणाचे महत्व लक्षात घेऊनच मानवी अधिकार जाहीरनाम्यात शिक्षणाला विशेष महत्व देण्यात आले. मानवी अधिकार जाहीरनाम्यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आला हे शिक्षण मुल्यव्यवस्थेशी संबंधित असावे असेही म्हंटले आहे हे महत्वाचे आहे. त्याचबरोवर माध्यमिक शिक्षणही सक्तीचे असावे आणि तांत्रिक व व्यवसायीक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याविषयी सांगण्यात आले आहे. यावरून असे लक्षात येते की प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण देण्याविषयीची व्यवस्था अस्तित्वात यावी असा उद्देश आहे.

मानवी अधिकाराच्या जाहिरनाम्यानुसार शिक्षण तर सक्तीचे व मोफत केले आहेत. शिक्षणातून त्या व्यक्तीचा विकास होईल आणि मानवी अधिकार व मुलभुत स्वातंत्र्याविषयी सदरभावना निर्माण करणारे शिक्षण असावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. त्याचबरोवर सर्व जगामध्ये शांतता नांदावी असा उदात्त दृष्टीकोण शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

यावरून मानवी जीवनात शिक्षणाचे महत्व किती आहे हे लक्षात येते. शिक्षण हे केवळ साक्षर करण्यासाठी नसते तर चांगला नागरीक घडविण्यासाठी असते शिक्षण व्यक्तीला लोकशाही मूल्य प्रस्थापीत करण्यासाठी सक्षम बनवते.

शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे विचार महत्वाचे वाटतात त्याच्या मते शिक्षण हे समजापरिवर्तनाचे प्रभावी शास्त्र आहे शिक्षणामुळे माणसाला आपल्या कर्तव्याची व हक्काची जाणीव होते. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षणाचा पाया आहे. म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार असले पाहिजे. यातूनच व्यक्ती वैधध्दीक दृष्टया सशक्त होतो व व्यक्ती चांगले आणि वाईट यातील फरक करायला लागतो. हे त्यांचे शिक्षणविषयक विचार अतिशय मोलाचे आहेत. मानवी मूल्य रूजवून आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

थोडक्यात शिक्षणामुळे लोकशाही मूल्य प्रस्थापित करता येतात तसेच कोणतेही सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येते. मानवी अधिकाराची प्रभावीपणे अमलबजावणी करण्यासाठी शिक्षण हेच अत्यंत आवश्यक मध्यम आहे.

पण आज शिक्षणाची अवस्था म्हणावी तितकी चांगली दिसत नाही. भारतच्या बाबतीत पहायचे झाले तर आजही काही लोकांपर्यत शिक्षण गेलेले नाही. त्यामूळे लोकशाही असेल काय किंवा मानवी आधिकार असतील काय याची योग्य पध्दतीने अमलबजावणी करणे तितकेसे सोपे नाही म्हणून शिक्षण सर्वांपर्यत पोचले पाहीजे व तेही चांगल्या दर्जाचे असावयास हवे. म्हणूनच जॉन डयुई म्हणतात की. " शिक्षण म्हणजे जीवनासाठी तयार होणे नाही तर शिक्षण म्हणजेच जीवन आहे."

❖ **निष्कर्ष :-**

1) मानवी अधिकाराबाबतची जाणीव सर्व समाजघटकापर्यंत जाऊन पोचली नाही.
2) मानवी अधिकाराने दिलेला शिक्षणाचा अधिकार आजही सर्वांपर्यंत गेलेला नाही.
3) मानवी अधिकार जनमानसात रूजवायचा असेल तर त्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाशिवाय मानवाधिकाराची जाणीव व्यक्तीला होऊ शकत नाही म्हणून शिक्षण हेच मानवी अधिकार प्रसारीत करण्याचे मुख्य माध्यम आहे.
4) ज्या देशात शिक्षणाचे प्रमाण अधित तेथेच लोकामध्ये मानवी अधिकाराबाबत जागरूकता आहे. शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणाऱ्या देशात मानवी अधिकार असतात याची जाणीवही बऱ्याच लोकांना नसते.
5) मानवी अधिकाराचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी व लोकांना त्याची जाणीव करून देण्यासाठी शालेय शिक्षणापासून सुरूवात करणे गरजेचे आहे. जर शालेय अभ्यासक्रमातून मानवी अधिकाराची ओळख मुलांना होऊ लागली तर खऱ्या अर्थाने मानवी अधिकार सर्वापर्यत योग्य पध्दतीने पोचतील.

शिक्षणाचा अधिकार हा जरी एक मानवी अधिकार असला तरी सर्व प्रकारच्या मानवी अधिकाराची जाणीव होण्यासाठी व ते अधिकाराचा योग्य वापर करून घेण्यासाठी शिक्षण हे माध्यम सर्वात महत्वाचे आहे. सुशिक्षित मानुस हा स्वत:च्या मानवी अधिकराबाबत जागरूक राहील तसेच ततो दुसऱ्याचे मानवी अधिकारही नाकारणार नाही म्हणून शिक्षण हे मानवी अधिकारासाठी एकमेव माध्यम आहे असे वाटते.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 130 (II) | Feb. 2019 | UGC Approved No. 40705
The Role of Government to protect the Human Rights

संदर्भ-
१. मानवी हक्क :- डॉ. नागोराव कुंभार, प्रा. सुधाकर कुलकर्णी
२. मानवी विकास अहवाल २००७.
३. मानवी हक्क आणि भारतीय राजघटना- YCMOU
४. मानवी हक्कातील मूलभूत संकल्पना- YCMOU
५. मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन : यशदा प्रकाश, पुणे
६. दयोन्मुख भारतीय समाज आणिठि शिक्षण- सुप्रिया काळे.डॉ. कविता साळुंखे.
७. गुगल- विकिपीडिया.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 **Special Issue - 132**

'Women Empowerment and Sustainable Development : A Perspective'

Guest Editor :
Dr. Udaysingh Manepatil
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:
D. [illegible] Tiwade
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhangar

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

28	A Role of Government First Grade Colleges in Women Empowerment -A Survey Study of Rural Area GFGC's of Hassan District in Karnataka **Shiva H. B. & Pallavi Ilkal**	128
29	Leadership and Women Empowerment **Dr. Chetna Sonkamble & Miss. Viyanna Cabral**	132
30	Rejection of Female Chastity in Meena Kandaswamy's Ms. Militancy **Dr. Balkrishna Waghmare**	138
31	Breaking the Stereotype: Empowerment of Women **Tejaswita Aphale**	141
32	Reformation and Rehabilitation of Women Prisoners : A Step Towards Empowernment **Mrs. Manisha Kale**	143
33	Political Leadership and Women Empowerment in India **Mr. Sandip Patil**	147
34	Wonder Women: Quest for Perfection in Personal and Professional Life **Prof. Sharayu Patil**	150
35	Gender Differences in use of Banking Services **Dr. Sampada Tipkurle**	154
36	Women Power Redefined **Mrs. Shubhada Yadav & Mrs. Kavita Khade**	158
37	Breaking the Stereotype: Empowerment of Women **Tejaswita Aphale**	163
38	Cultural Commotion in the Mango Season by Amulya Malladi **Dr. Swaleha Attar**	166
39	Gender Sensitization and Women Empowerment **Dr. Kavita Tiwade**	169
40	Science Students' attitude towards women empowerment in India **Manisha Patil, Siddhant Gaikwad, Varsha Sawant, Deepali Kumbhar**	174
41	Charchaughi : Native Collage of Borrowed Feminism on Marathi Stage **Manisha Patil, Anjali Thakur**	185
42	An Role of Government toward Women Empowerment & SDG 5 **Sarita Patil**	191
43	स्त्री कामगार वस्तुस्थिती –समस्या आणि उपाय **श्रीभारत बंडगर**	160
44	महिला सक्षमीकरण प्रश्न आणि चर्चा **सौ.सुजाता देशमुख**	164
45	महिला सक्षमीकरणातील अडथळे आणि उपाय **डॉ.सौ.नयना गायकवाड**	168
46	वंचितता ते आत्मभान : भारतीय स्त्रियांचा प्रवास **हेमा गाभणे**	172
47	मराठीतील निवडक लेखिकांच्या कथेतील स्त्रीवादी दृष्टीकोन **नवनाथ गुंड**	177
48	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण **चैतन्य कांबळे**	182
49	भारतीय संविधानात अंतर्भूत स्त्रियांचे अधिकार वं सद्यस्थिती **नितिन खांडेकर**	187
50	भारतातील स्त्रीवादी चळवळीपुढील आव्हाने **प्रा.सचिन ओवाळ**	190
51	महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण **सौ.संगीता पाटील**	195
52	व्यक्तिमत्वातील लिंगभेद **प्रा.चैत्रा राजाज्ञा**	199
53	मराठी चित्रपटातील स्त्रीवादी जाणिवेचे स्वरूप **प्रा.बालाजी वाघमोडे**	204
54	महिला सबलीकरण – अडथळे व उपाय **डॉ. सुवर्णा पाटील**	212
55	स्त्रियांच्या समग्र विकासाचे अध्वर्यू : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. श्रीधर शिंदे, प्रा. मिलिंद गुरव**	251
56	स्त्री सक्षमीकरण : वास्तव आणि आभास **डॉ. रुपाली सांभारे**	256

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261
Special Issue 132 : 'Women Empowerment and Sustainable Development: A Perspective' February-2019
UGC Approved Journal

महिला आणि सरकारचे बदलते धोरण

सौ. संगिता यशवंत पाटील
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर
ता.कडेगांव जि. सांगली
मो. नं. ८८०५९९५५९८

प्रस्ताविक :

मानवी इतिहासाच्या वाटचाली स्त्री म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व न मानता तिच्याकडे पुरूषकेंद्रित दृष्टीकोनातून पाहिले गेले. त्यामुळे संस्कृतीच्या प्रगतीमध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान मिळाले कारण स्त्री ही कोणातरी पुरूषाची मुलगी, बहिन, पत्नी, माता, आजी म्हणून जीवन जगत आली. वंशनिर्मिती व वंशसातत्य यातील स्त्रीयांची भूमिका नेहमीच 'मादी' म्हणून राहिली कारण मुलांना जन्म देण्याची व संगोपनाची जवाबदारी तीच्यावर पण पीता म्हणून पुरूषांचे नांव लागले जवळ जवळ सर्व समाज्यात पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रीचे स्थान भिन्न व दुय्यम असल्यामुळे पुढेपुढे सवय होवून सर्वांनाच ते नैसर्गीक व योग्य वाटू लागले.

शोध निबंधाची उदिष्टये :

१. स्त्री जीवनाला सरकारी धोरणांची परस्परपूरकता समजून घेणे.
२. स्त्री जीवनाची पाश्वीभूमी समजून घेणे.
३. स्त्री धोरणांची प्रासांगितता.

गृहितक

स्त्री विषयक सरकारी धोरणातून स्त्री सक्षिमीकरणाला चालना मिळाली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला असून स्त्री विषयक पुस्तके व ग्रंथ आणि वृत्तपत्रे यांचा आधार घेतला आहे.

आशय विश्लेषण :

मानवी जीवनाच्या प्रत्यक कालखंडात स्त्री आणि पुरूष यांची तुलना करतातना पुरूषा पेक्षा स्त्रीला गौण स्थान असलेले दिसून येते (वैदिक कालखंड सोडून) जसे उदा. 'नाव सानुबाई, हाथी कथळाचा वाळा', बायकांची अक्क्ल गुडग्यातच, बायको पळून गेली तर पाठीवरचा गोंडा गेला, बहिन गेली तर नाकाचा शेंडा गेला अशा अनेक म्हणीतून स्त्रीयांचे गौणत्व दिसून येते.

इतिहास लेखनात अनेक युध्दांची वर्णने सापडतात त्यामध्ये स्त्रीयांचा उल्लेख राणी, दासी इतपतच राहतो. पुरूषा बरोबर वेगवेगळया उल्लेखांची गरज मानली जात नाही. दशरथाकडून कैकयीने तीन वर मागीतल्याने रामायण घडले हा उल्लेख वारंवार होतो. पण कैकयीने स्वकर्तृत्वाने रथ उभा केला व युध्द जिंकण्यास मदत केली म्हणून दशरथाने युध्द जिंकले म्हणून तीला वर दिला याचा उल्लेख बऱ्याचदा हेतूपूरस्करपणे टाळला जातो. ज्ञान निर्मिती ही पुरूष करतात. मनुस्मृतिकारणे हा अधिकार स्त्री व शुद्राला दिलाच नव्हता शिकणे, शिकवणे या सर्व पुरूषी मक्तेदारीच्या बाबी मानल्या गेल्या म्हणून मध्य युगीन काळात सामान्य स्त्रीया या पासून वंचीत राहिल्या ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर पाश्चात्य विचारसरणीच्या प्रभावाने या बदल सुरू झाला.

महिला धोरणांची पार्श्वभूमी :

Woman हा इंग्रजी शब्द Wifman या शब्दापासून बनला आहे. याचा अर्थ 'स्त्री व्यक्ती' असा आहे. पूढे ˇomanism हा शब्द Theory of Sexual equality the Movement for women's right म्हणजेच 'लैंगिक समानतेचा सिध्दांत आणि स्त्रीयांच्या हक्कांची चळवळ' या अर्थाने वापरला जाऊ लागला. एलिस रॉसी हिने २७ एप्रिल १८९५ ला The athenaeum या नियतकालीकात ग्रंथ परीक्षण लिहतांना प्रथम हा शब्द व नंतर तो सगळीकडे प्रसारित जाला. इतराने वौयक्तिक व्याख्या मांडल्या पण लिंगभेद न मानता स्त्री–पुरूष समानतेवर विश्वासू ठेवणारा अशा अर्थाने हा शब्द वापरा जाऊ लागला.

स्त्रीवादाची सुरूवात १५व्या शतकात सुरू झाली मात्र त्याकाळी स्त्रीयांचा प्रतिकार हा केवळ निषेधापुरताच होता. मात्र या मधून स्त्री चळवळीला प्रेरणा मिळाली. अधुनिक स्त्रीवादाचीमूळे १८ व्या शतकात आढळतात. 'मेरी वोलस्टोन काप्टच्या' लिखानातून या विचारांचे दर्शन होते. १९ व्या शतकात स्त्रीयांच्या चळवळीला व आंदोलनाला गती मिळाली. स्त्रीवादाची पहिली लाट १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आढळते. स्त्रीयांच्या त्यांच्या बाईपणामुळे दुयमत्व व अन्याय सहन करावा लागतो स्त्रीचे हे दुयमत्व व्यवस्थात्मक म्हणजेच कुंटुंब व समाजव्यवस्थेत याचे मुळे आहेत. यावरच स्त्रीवादयांच्या विचारांची वाटचाल चालू आहे. १९६० नंतर महिलांच्या चळवळीने हे सिध्द केले की, पुरूषां पेक्षा स्त्रीयांना समाजात जो गौण दर्जा दिला जातो. याचे सामाजिक व सांस्कृतिक आहे. जैविक नाही या बाबत एक वाक्यता आढळते. युनोने तर '१९७५ ते १९८५ हे दशक महिला उत्कर्षाचे दशक म्हणून मानले'

खऱ्या अर्थाने २० व्या शतकापासून महिला चळवळी जगामध्ये मुळ धरू लागल्या यातूनच प्रत्येक राष्ट्रातील सरकारांना महिला विषयक धोरणांची अमलबजावनी आणि कायदे यांची निर्मिती करून महिलांच्या वर होणाऱ्या अत्याचार अन्यायला प्रतिबंध घालण्याचे धोरण सुरू झाले. भारताने स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा व्हाव्यात म्हणून आनेक उपक्रम राबविण्यास सुरूवात केली. त्यापैकी महिला विषयक धोरणे एक भाग आहे. याची पाळेमुळे अशी आहे.

१९२० साली 'विमेन्स इंडियन असोसिएशन आणि ऑल इंडिया कॉन्फन्स हया संस्था आस्थित्वात आल्या या संस्थांनी स्त्रीयांच्या संदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित केले. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर स्त्री कल्याणाच्या योजना भारत सरकारणे हाती घेतल्या.

इंडियन कौन्सील ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (ICSSR) ने लिंगावर आधारीत अभ्यासांना एकूण कार्यक्रमामध्ये विशेष प्राधान्य दिले. म्हणूनतर ' सेंटर फॉर विमेन्स डेव्हलमेंट स्टडीज' १९८० साली या शोध संस्थेची (ICSSR) च्या मदतीने स्थापना करण्यात आली. म्हणून तर स्त्री विषयक धोरणांची निर्मिती प्रक्रिया सुरू झाली

सरकारी धोरणांचे उदेश्यः

१. स्त्रीयांची पारंपारिक भूमिका सूधारण्यासाठी
२. लिंगावर आधारीत केला जाणारा भेद भाव नाहीसा करणे.
३. रानडी भुतकाळातून स्त्रीयांची मुक्तता झाली पाहिले म्हणून काही विशिष्ट जुलमि रूढी नाहीशा करणे
४. स्त्रीयांची तथाकथित निष्क्रियता नष्ट करणे

पुरूष जातिच्या यशस्वीतेसाठी पिढयांनपिढया, शतकानूशतके राहून त्रास सहन करून महिला कुंटुंब आणि समाजव्यवस्था टिकवून ठेवत आल्या आहेत. तथापि या त्यागाची कदर झालीच नाही. मात्र त्यांच्या

असहाय्यतेचा गैरफादा घेताला गेला. कुंटुंब,समाज, राष्ट्र, अर्थव्यवस्था यांचा विकास घडविण्यात आणि त्यांचे अस्थित्व टिकवून ठेवण्यात महिलांचा मोठा सहभाग राहिला आहे. हे निर्विवाद आहे. महिलांना सक्षम करूनच आपण समाज आणि राष्ट्रला बलवान करू शकतो. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची अर्थिक उन्नती, त्यांच्या सक्षमतेचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती अशा सर्वांचा समावेश माहिला धोरणात आहे.

१९९४ मध्ये माहिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य आहे. तपुर्वी भारत सरकारणे १९९२–९३ मध्ये ७३वी, ७४वी घटना दुरूस्ती करून नागरी आणि ग्रमिण संस्थामध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय घेतला. तर १९७९ मध्ये महिला बाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दुरकरण्याच्या संबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने ठराव समत केला.

➢ २०मार्च २००१ रोजी महिला विकास धोरण जाहिर केले त्यामध्ये पुढील प्रकारची उदिष्टये होती.

१. कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव दूर करण्यासाठी योग्यअशी कायदा प्रणाली व समोदयीक प्रक्रिया निर्माण करणे.
२. देशातील महिलांचा शिक्षण आरोग्य, रोजगार, व सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्राती सहभाग निश्चित करणे.
३. मानवी अधिकारांचा कामला उपयोग करून घेण्यासाठी महिलांना कार्यक्षम बनवणे.
४. महिलांना पुरूषांच्या इतकेच महत्व देणे.
५. अर्थिक आणि सामाजिक धोरण निर्मितीत महिलांना सहभागी करून घेणे.

➢ वरील उदिष्टये साध्य करण्यासाठी ठरविण्यात आलेली मर्यादा ही १० वर्षाची होती. **भारताने २००१ हे वर्ष महिला सशक्तीकरण वर्ष म्हणून साजरे केले.**

➢ २०११ च्या राष्ट्रीय महिला धोरणात आरोग्य, कुपोषण, घरागुती हिंसाचार या सारख्या मुदयांचा विचार होता.

➢ पंखाना आणखी बळ देण्यासाठी २०१६ साली नवे राष्ट्रीय धोरण जाहिर झाले ते असे.

१. महिलांचे आरोग्य व पोषक आहार
२. शिक्षण
३. आर्थिक सहभाग
४. प्रशासन आणि निर्णय प्रक्रियतील महिलांचा सहभाग
५. महिला हिंसाचाराला प्रतिबंध
६. सर्व क्षेत्रात महिलांसाठी अनुकूल वातवरण निर्मिती
७. महिलांच्या सुरक्षेत वाढकरणे.
८. शेतकरी आत्महात्य ग्रहस्थ कुंटुंबातील महिलांच्या हक्काची जपवूनुक अशा नव्या धोरणात अनेक बाबीवर लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. हे धोरण पुढील १५ ते २० वर्षासाठी असेल.

महिला धोरणांच्या मुळे महिलांच्या विकासाला गति प्राप्त झाली ऐवढेच नव्हेतर महिलांच्या संदर्भातील नवनव्या कायदयांचा जन्म झाला याचा उपयोग माहिलांचे हक्क, स्वातंत्र्य आबाधित राखण्यास मदत झाली. त्याव्हा महिलांच्या बदलत्या सरकारी धोरणाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे.

निष्कर्ष :

१. महिलांने प्रशासकिय कौशल्य सिध्द केले आहे.

२. स्त्रीयांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्याचा पाया भक्कम होत आहे.

३. महिलांच्या कार्यांची क्षितिजे वृंदावत आहेत.

४. शिक्षणांच्या प्रक्रियेत महिला सामिल होत आहेत.

५. कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीयांचे महत्त्व वाढत आहेत.

६. स्त्रीयांना हक्कांची जाणीव झाली.

७. समाजात स्त्री पुरूष समानतेला पोषक वातावरण निर्माण होत आहे.

एकीकडे सरकाच्या बदलत्या धोरणातून तीला बळ प्राप्त होत आहे. परंतू दुसऱ्या बाजूला कौटुबिक हिंसाचाराला तोंड दयावे लागत आहे. सार्वाजनिक ठिकाणी, कामकाजाचया ठिकाणी स्त्रीयांच्या शोषणात वाढ होत आहे. महिलांना लक्ष्य करणारे सायबर गुन्हे वाढत आहेत. ऐवढेच नव्हेतर बलात्कार, आत्याचार, पिळवणूक, छळवाद अशा अनेक समस्यांना स्त्रीयांना समोरे जावे लागत आहे. ही अधुनिक समाजाची शोकांतिका आहे.

संदर्भ सूची :

१. भारतीय इतिहासातील स्त्रीया– डॉ. सौ. पद्मजा पाटील, डॉ.सौ. शोभना जाधव

२. महिला व बालविकास धोरण आणि निर्णय – यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधनी

३. समाजिकशास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोष – डॉ. बी.आर. जोशी

४. सकाळ न्यूज पेपर – १८/०२/२०१७

5- Women Empowerment issues and challenges – Editor. Dr. Jyoti Nade.

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 Special Issue - 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow

भारत : काल, आज आणि उद्या

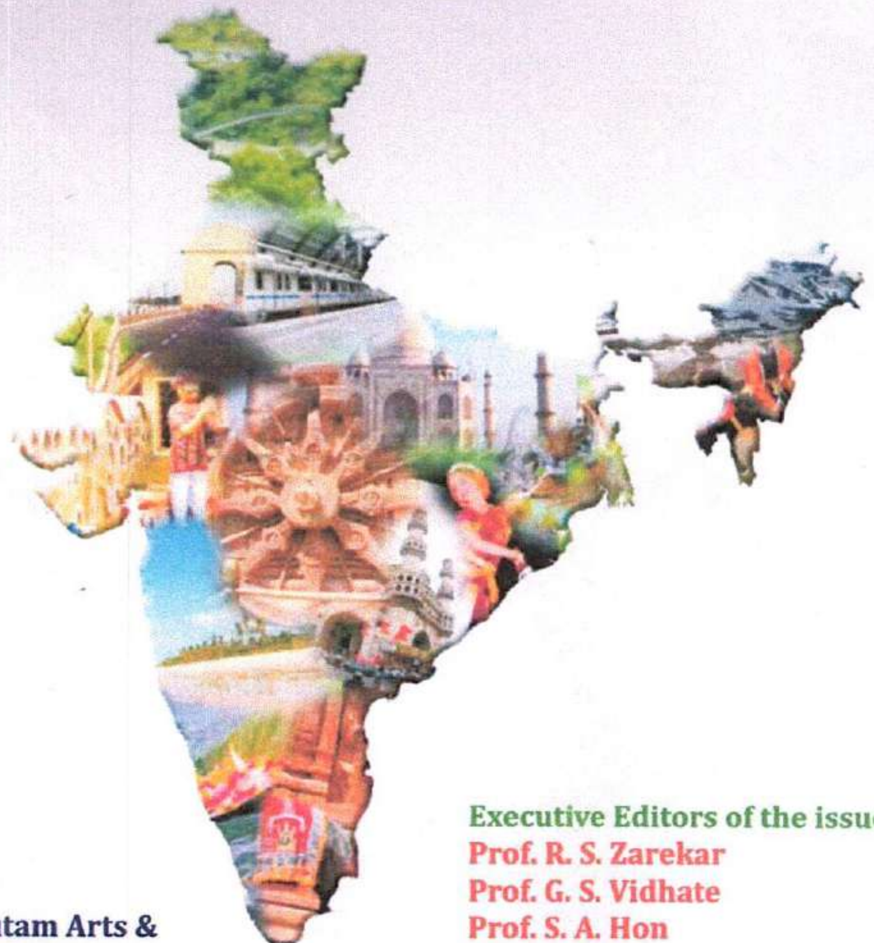

Guest Editor :
Dr. A. B. Nikumbh
I/C Principal,
S.S.G.M. Science, Gautam Arts &
Sanjivani Commerce College,
Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors of the issue :
Prof. R. S. Zarekar
Prof. G. S. Vidhate
Prof. S. A. Hon
Dr. M. E. Auti

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal

ISSN : 2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow
भारत : काल, आज आणि उद्या

Guest Editor:
Dr. A. B. Nikumbh,
I/C Principal,
S.S.G.M. Science, Gautam arts & Sanjivani Commerce College,
Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editor of the issue:
Prof. R. S. Zarekar
Prof. G. S. Vidhate
Prof. S. A. Hon
Dr. M. E. Auti

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhnagar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

7

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February - 2019 Special Issue - 115 (A)

India : Yesterday, Today & Tomorrow

भारत : काल, आज आणि उद्या

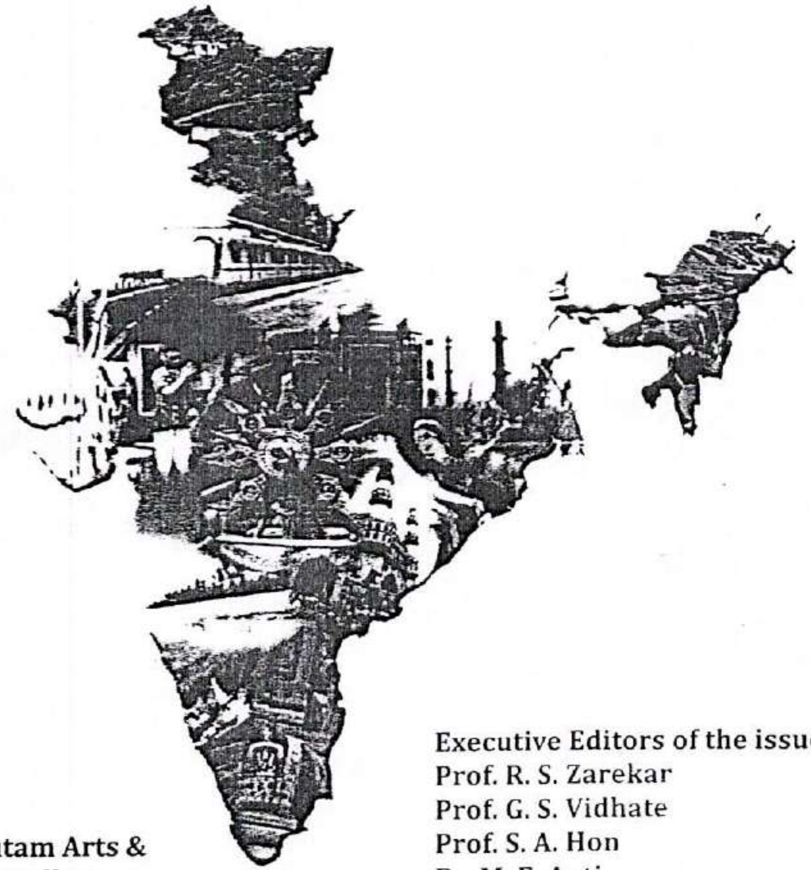

Guest Editor :
Dr. A. B. Nikumbh
I/C Principal,
S.S.G.M. Science, Gautam Arts &
Sanjivani Commerce College,
Kopargaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors of the issue :
Prof. R. S. Zarekar
Prof. G. S. Vidhate
Prof. S. A. Hon
Dr. M. E. Auti

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Tilak's Kesari : Past, Present and Future Perspectives	Dr. Nalini Waghmare	05
2	Higher Education in India in the Era of Globalization : Challenges and Opportunities	Dr. Ahmad Shamshad	10
3	Indian Economy - Achievements and Failures	Dr. G. D. Kharat	21
4	Region wise Disparity of Micro, Small and Medium Enterprises in Maharashtra	Mr. Uddhav Ghodake & Mr. Mari G.	27
5	Recent Trends in India's Balance of Payments	Dr. Yogita Kopate	32
6	Media and Development of India	Prof. Nirmal Ekanath Sitaram	35
7	Opportunities and Challenges of Skill Development in India	Dr. Vinod Bairagi	39
8	Analyzing The Demonetization Impact in India	Dr. Yogita Bhilore	42
9	Impact of Liberalization on Life Insurance Sector	Mrs. Priyanka Patil & Mr. Nileshkumar Gurav	45
10	Globalization and Its Impact on Indian Industrial Sector	Dr. S. R. Jawale	50
11	Feminism in Indian English Poetry	Mr. Jitendra Patil	54
12	Past, Present and Future of Public Debt of India	Prof. Maharudra Khose & Dr. Shivaji Ambhore	59
13	An Appraisal of Work Participation in Agricultural and Non-Agricultural Sector in Ahmednagar District of Maharashtra	Dr. Sachin Pawar	62
14	Social Status of Women and Their Importance in Tribal Communities of Konkan Region	Dr Dilip Telang & Dr Namdev Dhale	69
15	Challenges before India in 21st Century	Mr. Vijay Patole	72
16	Challenges before Indian Democracy in 21st Century	Shri. Shivaji Dhokane.	77
17	Reinterpretation of Political and Economic Life of Central India under Minor Dynasties in C6th- C7tha. A.D.	Dr. Amitabh Kumar	81
18	Origin of Social Violence in Indian Society	Dr. S. D.Varpe, Prof. P.B. Sawant	85
19	Time: A Great Transformer of Theme in Indian Writing in English	Mrs. Shruti Tiwari	88
20	Hurdles in The Growth of Indian Economy	Dr. Swati Sharma	91
21	Importance of Vedic Mathematics in Today's Education System	Prof. Bhakti Tambe	94
22	Feminist Rebeliion in Tarabai Shinde's Exellent Essay, 'A Comparison Between Women and Men'	Prof. Hemant Pawar	99
23	भारत : कल, आज और कल	डॉ.संतोष कुमार चतुर्वेदी	101
24	वैश्विकरण, निजीकरण एवं उदारीकरण का भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव	डॉ. अर्चना मोडक	108
25	छत्तीसगढ मे नगरीकरण की प्रवृत्ती	डॉ. पुष्पा श्रीवास	111
26	अष्टछाप के कृष्ण कवि नंददास	डॉ. योगेश दाणे	114
27	इदिरा आवास योजनांच्या माहितीचा आभ्यास	दत्तात्रय छत्रे	119
28	कृषी विकास अहमदनगर जिल्यातील शेतीक्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	ज्योती गायकवाड व डॉ.राजेंद्र भोसले	122
29	आदिवासी समाजाच्या समस्या	रविंद्र मोरे	128

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

30	भारतातील शिक्षण काल, आज आणि उद्या	श्री. प्रवीण साळुंके व डॉ. चांगदेव बंडगर	131
31	भारतातील विडी कामगार चळवळीचा उदय	कु. सोनाली माळवदे, कु. वृषाली वहाडणे, श्री. विजय पगारे	136
32	विकसनशील भारतातील सामाजिक माध्यमे आणि सद्यस्थिती	सागर बोटकर	140
33	भारताच्या विकास प्रक्रियेत प्रसारमध्यमाचे योगदान	प्रा.महेश कुलकर्णी	144
34	दादाभाई नौरोजी : भारतीय अर्थशास्त्रातील विचारांचा उगम	डॉ. योगिता भिलोरे व शिवाजीराव होन	147
35	संत गाडगेबाबाचे धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञान : एक चिकित्सा	श्री.राजेंद्र महानवर	151
36	समाजातील वंचित वर्ग आणि सर्वसमावेशक लोकशाही पुढील आव्हाने	कुणाल झाल्टे	156
37	लोकशाहीत निर्माण होत चाललेले दोष	आम्रपाली भडांगे	160
38	भारतातील पक्ष पद्धतीतील स्थित्यतरे	प्रा. लक्ष्मण घोटेकर	162
39	धर्म आणि राजसत्ता काल आणि आज	डॉ. दिगंबर सोनवणे	165
40	आर्थिक सुधारणानंतरचे कृषी व इतर क्षेत्रावरील परिणाम	डॉ. बी. एम.वाघमोडे	168
41	राममनोहर लोहिया याचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे	173
42	भारताच्या लोकशाहीच्या वाटचालीचे यश-अपयश	कु. भाग्यश्री साळवे, कु. भारती पावळे, कु. मेघा मोरे	176
43	भारताच्या व महाराष्ट्राच्या राजकारणातील शिवसेनेची भूमिका	डॉ. अजय पाटील	180
44	मोहनराव पतंगराव पाटील यांच्या जीवनकार्याचे विविध पैलू	डॉ. चंपाताई बोधले	184
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक व सामजिक चळवळीत दलितेतर सहकाऱ्यांचे योगदान : एक अभ्यास	प्रा. डी. के. रसाळ	187

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

16

संत गाडगेबाबांचे धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञान: एक चिकित्सा

श्री. राजेंद्र पांडुरंग महानवर
सहा. प्राध्यापक
आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर, ता. कडेगांव, जि. सांगली.
rajendramahanawar@gmail.com

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात समाजपरिवर्तनाचे व समाजसुधारणेचे तत्वज्ञान सांगणारे अनेक संत व विचारवंत होऊन गेले त्यापैकी एक म्हणजे संत गाडगेबाबा हे होते. त्यांचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासातील एकूण कालखंड इ.स. 1976 ते 1956 असा आहे. इ.स. 1905 मध्ये त्यांनी गृहत्याग केला आणि समाजकार्याला सुरूवात केली. समाजप्रबोधन व समाजसेवा कार्य करत असताना त्यांच्या धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञानाचा उदय झाला. संत गाडगेबाबा समाजात वावरताना त्यांचे विचार व कृती व्यवहारातल्या प्रश्नांची सोडवणूक करणारी होती. त्यांचे बोलणे, वागणे व्यवहारातल्या प्रश्नांना भिडणारे होते. पध्दतशीरपणे विचार करून वेगवेगळ्या मत-मतांतराचा आढावा घेऊन काही तरी युक्तीवाद जटिलतेने सांगणे हे त्यांच्या विचारात सापडत नाही. गाडगेबाबांनी जे सांगितले ते त्यांनी आचरून दाखविले. त्यातून त्यांचे तत्वज्ञान म्हणून सांगण्यासारखे काय आहे असे वाटेल पण त्यांनी आपल्या समाजप्रबोधनात्मक कीर्तनाच्या माध्यमातून जे विचार मांडले ते तत्वज्ञान विशेषता धर्म व शिक्षणविषयक तत्वज्ञानात ज्या प्रश्नांचा विचार केला जातो त्याच प्रश्नांशी संबधित होते. त्यामुळे या प्रश्नावरील गाडगेबाबांचा एकूण वैचारिक दृष्टीकोन हेच आपणास त्यांचे तत्वज्ञान म्हणून उल्लेखता येईल. तत्वज्ञान हे जेव्हा परिवर्तनाचे साधन होते त्यावेळी त्याचे मुख्य कार्य लोकांच्या जाणिवा जागृत करणे, ख-या ज्ञानाविषयी व त्या ज्ञानाशी संबंधित कृतीविषयी आवड त्यांच्यात उत्पन्न करणे हे असते हे ही गाडगेबांबाच्या कार्यातून व तत्वज्ञानातून दिसून येते. प्रत्तुत शोधनिवंधात संत गाडगेबाबांचे धर्म व शिक्षण विषयक विचार व तत्वज्ञान मांडण्यात आले आहेत.

उद्दीष्टये :-

१. संत गाडगेबाबांच्या धर्मविषयक ततवज्ञानाच्या अभ्यास करणे.
२. संत गाडगेबाबांच्या शिक्षणविषयक तत्वाज्ञान, विचार कार्याचा अभ्यास करणे.
३. संत गाडगेबाबांच्या धर्म व शिक्षण विषयक तत्वज्ञनाचा समाजावरील प्रभावाचा थोडक्यात आढावा घेणे.

संशोधनपध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. तसेच संशोधनासाठी उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम संदर्भासाधनांचा वापर केला आहे. त्याचबरोबर थोडक्यात निष्कर्ष मांडून शेवटी संदर्भ साधने देण्यात आली आहेत.

धर्मविषयक तत्वज्ञान :-

संत गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्व धर्मसंहिष्णुवृत्तीचे होते. त्यांच्यावर धार्मिक बाबतीत संत तुकाराम व संत कबीर यांच्या लिखाणाचा व एकूण व्यक्तिमत्वाचा विशेष प्रभाव होता, या दोन्ही संताच्या वचनाचा ते आपल्या

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

अनेक ट्रस्टस् स्थापना केल्या परंतू त्यामध्ये कसलाही स्वार्थ दाखविला नाही. मृत्यूप्रसंगा अगोदर स्वत:कडे असणारी संपत्ती कुणाच्याही नावे केली नाही, ते त्यांनी स्वता:चे वारसदार (कौटुंबिक अर्थाने) किंवा गुरू शिष्य संप्रदायाच्या आर्थाने किंवा गुरू-शिष्य संप्रदायाच्या अर्थाने कुणालाही बनविले नाही. ते आपल्या मृत्यूपत्रात म्हणतात "या मिळकतीवर माझे वारस, आप्त, शिष्य म्हणवणारे (मी कोणाला शिष्य केले नाही) अगर इतर कोणाचाही कोणत्याही प्रकारचा हक्कसंबध नाही."[5] थोडक्यात जे माझ्यानंतर आहे ते सर्व समाजाच्या मालकीचे आहे असे त्यांना सांगायाचे होते. वरीलप्रमाणे गाडेगांबाबांचे धर्मविषयक तत्वज्ञान असलयाचे दिसून येते.

शिक्षणविषयक तत्वज्ञान :-

गाडगेबाबा स्वत: निरक्षर होते, त्यांचे कसल्याही प्रकारचे शालेय शिक्षण झाले नव्हते. परंतू समाजात वावरताना अलेल्या जीवनानुभवातून ते एक हाडाचे शिक्षक व शिक्षणप्रसारक बनले होते हा एक विरोधाभास म्हटला पाहिजे. पण तो त्यांच्याबाबतीत खरा होता. त्यांनी आपल्या कीर्तनाच्या माध्यमातून मोठया प्रमाणात लोकशिक्षण केले. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यातून प्रेरणा घेऊन त्यांनी आपले शैक्षणिक विचार कृतीत आणण्यासाठी दि, ८ फेब्रूवारी १९५२ रोजी मुंबई या ठिकाणी श्री गाडगे महाराज मिशन या शैक्षणिक व सेवाभावी संस्थेची स्थापना केली, त्याद्वारे शैक्षणिक व सामाजिक केंद्रे उभारली. आज महाराष्टात श्री गाडगे महाराज मिशन संचलित १०० पेक्षा अधिक शैक्षणिक व सामाजिक शाखा उपशाख कार्यरत आहेत.[६]

शिक्षण हे समाजातील वंचित स्तरातील सर्व लोकांपर्यत गेले पाहिजे असा त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन होता. व्यवहारात यशस्वी होण्यासाठी, हिशोबीपणा, काटकसर यांची आवश्यकता असते. गरीब माणूस गरीबच राहतो, कारण तो हिशोब ठेवत नाही, काटकसर करत नाही, अज्ञानी माणूस सद्सदविवेक बुध्दी वापरत नाही त्यामुळे गरीबी, आडाणीपणा दूर करण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. गरिबी व निरक्षरता यांचा संबंध आहे हे त्यांनी जाणले होते. ते कीर्तनातून नेहमी सांगत- विद्या मोठं धन आहे, जेवणाचे ताट मोडा, बायकोला फाटलेले लुगडे घ्या, मोडक्या घरात रहा. पण मुलाला शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका असा मोलाचा सल्ला ते मुलांच्या पालकांना देत.[7]

महाराष्ट्रात कर्मवीर भाऊराव पाटील बहुजन समाजात शिक्षण प्रसाराचे काम हिरीरीने करत असल्याने त्यांच्या बद्दल गाडगेबाबांच्या मनात नितांत आदर होता. कर्मवीर आण्णांच्या कार्यगौरवपर कीर्तनात गाडगेबाबांनी शिक्षणाचे महत्व असे विशद केले आहे. " ते अज्ञानी मुलांना हाताशी धरतात, त्यांना सांभाळतात, शिक्षण देतात, शहाणे करतात. त्यांच्यामुळे त्यांचे कुटुंब शहाणे होते. एका दिव्याने दुसरा दिवा लागतो अशी हजारो मुले भाऊरांवानी हाती धरली. "[8]

स्वत:चे व गावचे आरोग्यरक्षण करण्यासाठी स्वच्छतेचे शिक्षण ते स्वत: आपल्या कीर्तनातून व कृतीतून देत. त्याचबरोबर रोगराई दूर करायची असेल तर गंडेदोरे, ताईत, अंगात येणारे देवऋषी यांच्या नादी न लागता डॉक्टरांकडे जावे असा ही सल्ला ते नेहमी देत. आरोग्यविषयक शिक्षण हा त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्वज्ञानाचा अपरिहार्य भाग होता. शिक्षणाद्वारे माणसांतील अंधश्रध्दा दूर होतील अशी ही अपेक्षा गाडगे बाबांनी बाळगलेली होती. शिक्षणाने जसा आर्थिक फायदा होतो, शहाणपण येते तसा समाजात एक अधिकार प्राप्त होतो. या समाजाचे नियमन करणे, धार्मिक व सांस्कृतिक नियंत्रण करणे ही गोष्ट विशिष्ट वर्गाच्या हाती होती, वेद:वाङमय, धार्मिक वाङमय यांच्या ज्ञानाची मिरासदारी व त्यातून मिळणारा सांस्कृतिक अधिकार उच्चवर्णियांकडे होता. गाडगेबाबांना हे मान्य नव्हते. कोणत्याही सामाजिक स्तरातील माणूस असो. त्याने शास्त्रे

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 115 (A)- India : Yesterday, Today & Tomorrow
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

6) खांडवे तु.धो (संपा.), श्री गाडगे महाराज मिशन, मुंबई सुवर्णमहोत्सव विशेषांक- 1952-2002, पृष्ठ- 11
7) जोशी ओंकारनाथ (संपा.), श्री गाडगेबाबा त्रैमासिक, (ऑक्टोंबर, नोव्हेंबर, डिसेंबर) 1991, पृष्ठ. 7
8) प्राचार्य नलावडे व्ही. एन, प्रा.डॉ. पारेकर नंदा. (संपा.), निवडक शोधनिबंध संग्रह, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद कोल्हापूर. फेब्रुवारी - 2012 पृष्ठ. 229
9) भगत रा.तु. (संपा.), श्री गाडगे महाराज स्मारकग्रंथ, उपरोक्त. पृष्ठ- 119-120

Number of research papers published in the Journals notified on UGC care list 2017-2018

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department	Name of journal	ISSN number
1	काळासुर्य आणि हॅट घालणारी बाई ,प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती (Lady in Black Sun and Hat, a work of art that gives a new feminist meaning to an ancient myth)	Shri B.B.Pawar	Marathi	Hi-Teah research journal Analysis	2231-6671
2	शिरवळचा किल्ले शुभानमंगल इतिहास व सध्य स्थिती (Shubhanmangal history and current status of Shirwal fort)	Smt.S.B.Ingavale	History	Printing Area international multilingual research journal	2394-5303
3	लक्ष्मिकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य (Social work of Laxmikant Deshmukh)	Shri kumar Ingale	Marathi	Research journey	2348-7143
4	शिक्षणाचा मुलभूत हक्क, धोरणे आणि सद्यस्थिती (Fundamental Right to Education, Policies and Current Status)	Shri.D.A.Honmane	Economics	EIIRJ	2277-8721
5	जागतिकी करणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाय योजना (Effects of Globalization on Indian Agriculture and Remedial Plan)	Shri.D.A.Honmane	Economics	विद्यावार्ता	2319-9318
6	A study of Measure crop productivity in Maharashtra	Shri .I. H. Ahire	Economics	विद्यावार्ता	2319-9318

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research Analysis

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 3.22

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. - IV
Year - VII, (Half Yearly)
Aug. 2017 To Jan. 2018

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Balaji K. Shinde
Member of Academic Council,
S.R.T.M.U. Nanded. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. K. K. Patil
Professor & Head, Dept. of Economics
Kamalbai Jamkar Mahila College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. R. M. Salunke
Head, Dept. of History
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur. Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XIV, Vol. IV
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Need of Women Empowerment in Informal Sector **Dr. Baljit Kaur R. Oberoi**	1
2	Effectiveness of Specific Training Programme for Athletes of 100 M. Sprint Event **Dr. Umesh J. Rathi**	6
3	पारंपारिक हातमाग विणकाम करणाऱ्या कामगारांची स्थिती **कैलाश लक्ष्मण शामकुवर**	11
4	महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना **प्रा. दिनेश बी. खेरडे**	19
5	महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व त्यामधील आदिवासी लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास (जनगणना - २०११) **डॉ. गजानन एस. कुबडे**	23
6	'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई': प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ कलाकृती **बापूराव भगवानराव पवार**	34
7	चित्रपट संगीत आणि उपशास्त्रीय संगीत **डॉ. राम बोरगांवकर**	39
8	३५ ते ४५ वयोगटातील निवडलेल्या पुरूषांच्या आरोग्याधिष्टीत घटकावर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम **डॉ. दिवाकर रुईकर**	42
9	स्त्रियांच्या विकासात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान **प्रा. आर. टी. कुलसिंगे**	47
10	खाजकीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि सेझ यांची सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका **डॉ. बळीराम अवचार**	52

86

Issue - XIV, Vol. IV
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

6

'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई': प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देणारी कलाकृती

बापूराव भगवानराव पवार
मराठी विभाग प्रमुख,
आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
कडेपूर, जि. सांगली

Research Paper - Marathi

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात सर्वसाधारण १९६०नंतर जे विविध वांड्मय प्रवाह निर्माण झाले, त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण, दलित,आदिवासी, स्त्रीवादी या साहित्य प्रवाहाचा समावेशहोतो.या साहित्य प्रवाहापैकी स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह हा एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह म्हणून ओळखला जातो. स्त्रियांच्या स्वत:च्या वेगळे पणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. १९६० नंतरच्या काळामध्ये स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहामध्ये कथा, कादंबरी,कविता हे वांड्मय प्रकार विपुल प्रमाणात निर्माण झाले.स्त्रीवादी साहित्यात प्रामुख्याने गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, सानिया, मेघना पेठे, नीरजा, कमल देसाई यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे .सामान्य स्त्रियांच्या अस्तित्वाचे अथ'लावणारे आणि चिंतन करण्यास लावणारे स्त्रीवादी लेखन कमल देसाई यांनी न केले.त्यांच्या या लेखनातून विद्रोही आणि स्त्रीवादी सूर प्रगट होतो. देव, धर्म, विश्व, लैंगिकता आणि पुरुषी दृष्टिकोनाचे वर्चस्व अशा विषयावर त्यांनी स्वतंत्र विचार मांडले आहेत.

कमल देसाई यांच्या साहित्याचा परिचय

स्त्रीवादी साहित्यामध्ये प्रामुख्याने कमल देसाई यांचे' रंग—१ ' आणि'रंग— २'हे कथासंग्रह,'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' ही कादंबरी १९५९ मध्ये प्रकाशित झाली.

त्यानंतर त्यांच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या दोन लघु कादंबर् यांचा संग्रह १९७५ला मौज प्रकाशनानेप्रकाशितकेला.त्याची दुसरी आवृत्ती २ ऑक्टोबर २०११ मध्येप्रकाशितझाली.असे असले तरी 'काळासूर्य' ही लघु कादंबरी 'सत्यकथा' नियतकालिकातून नोव्हेंबर १९६८ मध्ये तर 'हॅट घालणारी बाई' ही लघु कादंबरी १९७० च्या 'मौज' दिवाळी अंकांमध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबर्‍यांमधून त्यांनी प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला.या दोन्ही कादंर्बया आकाराने जरी लहान असल्या तरी, परंतु कमल देसाई यांना साहित्यिकांच्या श्रेष्ठ श्रेणीमध्ये नेऊन बसवले.

'काळा सूर्य'

'काळा सूर्य' ही लघु कादंबरी 'सत्यकथा' नियत कालिकातून नोव्हेंबर १९६८ मध्ये प्रसिद्ध झाली. पुढे ती घश्क्तह्व मध्येकादंबरी रूपाने प्रकाशित झाली .या कादंबर्‍यांमध्ये मुख्य पात्र स्त्रीच आहे.

'काळा सूर्य' या कादंबरीचा आरंभ हा 'विरंची हे एक तालुक्याचे ठिकाण आहे. मला हे नाव एकदम आवडलं मी प्रथम विरंचीत आले तेव्हा बरीच रात्र झाली होती अशाप्रकारे होतो आणि मग कादंबरी भर सर्वत्र मीच बोलत राहते.त्यांच्या निवेदनात विरंचीत ती जे पाहते,अनुभवते त्या चे वस्तुनिष्ठ वर्णन करते. विरंचीचे वर्णन करताना तिची भयाणता दाखवणारे चित्रण करताना त्या लिहतात की,

काळे काळे कुळकुळीत
काळी काळी शार, काळे काळे भोर.
तिकडं तिकडं, अस्ता व्यस्त, इतस्तत, सर्वत्र
लहान दगड, मोठे दगड
शूद्र दगड, उमदे दगड
थिल्लर दगड, गंभीर दगड
दगडच दगड, दगडच दगड

'काळा सूर्य' मधील नायिका संबंधित गावात नाशाला कारणीभूत झालेल्या, सुंदर शिल्पाकृती असलेल्या काळ्या सूर्याचे मंदिर नष्ट करून, त्यात आपला बळी देते. 'काळा सूर्य' मधील विरंची या ओसाड नगरीत राहणार्‍या नाईकेला उथळ, लिबलिबीत प्रेम तिरस्करणीय, नको नकोसे वाटते.तिला प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेचे दडपण झुगारून देणार्‍या अश्व रथासारखे स्वच्छ व करकचून जगायचे आहे.अंतकरण यात नांनी पिळवटून निघाल्या विना अस्तित्वाची खून कशी जाणवेल. त्यामुळे पापाच्या खाईत ती

रसरसून उडी घेते. ईश्वराशी भांडण मांडतेनीच, अधमबेंद्रेचे तिला आकर्षण वाटते, पण अखेरीस उरते ती एकटेपणाची जाणीव.

कमल देसाई यांचे लेखन अनेक पारंपरिक चौकटी मोडून टाकणारे आहे.तसेच त्यात अनेक ठिकाणी बंडखोरी व नवता जाणवते.'काळा सूर्य' या त्यांच्या कथेमध्ये नोकरीच्या निमित्ताने नव्या गावाला एकट्य राहिला आलेल्या नायिकेला शेजार लागतो तो, एका विशीतल्या तरुणीचा जिचे आपल्या बाबाबरोबर शारीरिक संबंध असतात. आणि म्हणून गावा नेत्यांना वाळीत टाकलेले असते. पण नायिकेला मात्र त्या दोघांबद्दल माया वाटते आणि ती त्यांना अत्यंत ममतेने वागवी ते.

विविध प्रकारचे साहित्यिक व सांस्कृतिक संदर्भ या कादंबरीतून दिसून येतात. 'मला असं वाटत होतं की, धृतराष्ट्राने भिमाच्या पुतळ्याचा पार भुगा केला कवटाळून. तसा या देवाचा भूगा करावा'.ही वर्णने पाहिली तर त्याचे संदर्भ महाभारताशी जोडता येतात तसेच काही संदर्भ हे मराठी संस्कृतीशी जोडलेले आहे असे दिसते.

अवधी भूत मात्र दु:खीच
दुबळे भेकड
सर्वत्र तर अमंगल

वरील काव्य पंक्ती या संतकाव्याची आठवण करून देणाऱ्या आहेत.असा विविध प्रकारचा सांस्कृतिक संदर्भ आणि साहित्यिक संदर्भात यांच्या या कादंबरीतून आलेले आहेत. ही कादंबरी अस्तित्ववादी आणि अतिवास्तववादी जाणिवांचा अनुभव देताना मानवी जीवनातील अनाकलनीय तेचा शोध घेते.'काळा सूर्य' मधील मी ही व्यक्तिरेखा केंद्रवर्ती आहे. एका अद्‌भुत मन:पटलावर वावरणारी ही यातील पात्रे विलक्षण स्वभावधर्माची रेखाटलेली आहेत. मीचे व्यक्त होणे ही अवोध गुड असेचआहे. यातील मी ही मेंटल हॉस्पिटलमध्ये राहिलेली आहे. ती काय बोलते, काय करते याचा ताळमेळ लागत नाही.त्याचबरोबर कादंबरी भरती आपला प्रभाव ठेवते. परंतु तरीही स्पष्टपणे कुठेच समोर येत नाही.यातील व्यंकन्नाची व्यक्तिरेखा ही दुबळी आणि नपुसक असलेली दिसते. त्याचबरोबर यातील आत्याही वेडपट आहे.त्याच बरोबर आबाविषयी सुद्धा एक गूढच अनुभव येतो.यातील अविनाश नावाचे पात्र सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय तरुणाची आठवण करून देणारे आहे. यातील सर्वच व्यक्तिरेखा जवळपास गुड स्वरूपाच्या आहेत. सबंध कादंबरी भर गूढता असलेली दिसून येत.

'हॅट घालणारी बाई'

'हॅट घालणारी बाई' ही लघुकादंबरी १९७० च्य ा'मौज' दिवाळीअंकांमध्ये

प्रकाशित झाली.'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत कमल देसाईयांनी उभ्या आयुष्यात कधी डोक्यावर हॅट घातली नसेल ,पण तशा स्वरुपात आपल्या समाजात वावरर्णाया नायिकेची कल्पना करणे आणि तिच्या तोंडून तिच्या खास शैलीत एक विलक्षण कहाणी समजून घेणे, हासु जान वाचकासाठी अविस्मरणीय अनुभव दिला.हॅट घालून मुक्तपणे वावरणारी आणि आपल्या पद्धतीने जीवनाचा अनुभव देणारी स्त्रीया कादंबरीतून रेखाटलेली आहे. या कादंबरीतील नायिका सुद्धा स्टुडिओला आग लावते.

'हॅट घालणारी बाई' मधील नायिकेचा स्मृति भ्रंश झाल्याने आपोआपच काळ वअवकाश या दोन तत्त्वांशी मुक्तपणे खेळणे लेखिकेला शक्य झालेआहे.भूतकाळाचा सांभाळ येथे निखळलेला असल्याने, वश्तीवर आधारलेली अनुभवाची सवलतही प्रत्ययास येत नाही. 'मी आत्ता,या क्षणी तुमच्याशी का बोलत असावं ?दुसरीकडं कान सावं? हा प्रश्न इथे तिला व तिच्यापेक्षा अधिक भोवतालच्या लोकांना सतावतो.अस्तित ववादीव अती अस्तित्ववादी जाणिवांची इतकी कलात्मक व परिणामकारक अभिव्यक्ती या एकाच लेखिकेला साधलेली आहे यामुळे कमल देसाई यांची मराठी साहित्यातील कामगिरी इतरांपेक्षा उठावदार दिसते. कमल देसाई त्यांच्या या कादंबरी लेखनातून बरेच दा स्वप्नांचा अनुभव येतो. त्यांच्या स्वप्नांचा सहजासहजी अर्थ लागत नाही. सुरुवातीलाच एक भीतीची छाया पसरलेली दिसते. 'एखाद्या प्राचीन अजस्त्र अष्टपादश्वापदा सारखा तो दिवाणखाना आहे' यातील नायिका सुमती सुलाखेचे नाव शेवटपर्यंत गुढ ठेवून निवेदनातील गूढता जपलेली आहे

' हॅट घालणारी बाई' मधील सुमती सुलाखे एक स्मृतीभ्रंश झालेलं पात्र आहे. मेंटल हॉस्पिटलमधून पळालेली हि स्त्री डोक्यावर हॅट घालणारी, हॅटवर फुल गुंफलेली व काखेत भलीमोठी फाईल घेऊन रजनी मेहताच्या घरी येते,व हवा तो गोंधळ घालते. डीस्नेलँड उभारण्याची दिवा स्वप्न उराशी बाळगून ती कर्जाऊ रक्कममागते.कैलास शेठच्या आयुष्यात येते. तसेच कर्जापोटी त्यांच्याकडे एक वर्ष रखेली म्हणून राहायचे मान्य करते.अशी ही अजब विचारांची व वर्तनाची बाई कादंबरीभर दिसते.त्याच बरोबर कैलास शेठ, देवकी, प्रभाकर अशी पात्रे कथानकामध्ये महत्त्वाची भर घालतात. अशाप्रकारे कमला देसाई यांनी आपल्या कथानकात पात्रांची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी केलेली असून पात्रांचे स्वभाव दर्शन आणि कृती मुक्ती यातील कार्यकारण भाव सहज साधल्याने कोणतेही पात्र चित्रण अवास्तव झालेले आढळत नाही.

'हॅट घालणाऱ्या बाई' चे निवेदन तृतीय पुरुषी आहे. निवेदकाच्या मनात एक अस्थपणा असलेला दिसून येतो.सुमती सुलाखेच्या आयुष्यातील घटनांची एकसूत्रबद्ध

मांडणी या कादंबरीतून व्यक्त झालेली आहे. या ठिकाणी लेखिकेने स्वत:ला अलिप्त ठेवले आहे. कुठेही स्वत:चा उल्लेख येऊ दिलेला नाही.

अशा प्रकारे कमल देसाई यांच्या' काळा सूर्य'आणि 'हॅट घालणारी बाई' या काद बरीमधूनअनुभ वातील व्यामिश्रता, सनातन स्वरुपाच्या प्रश्नांचे भान, माणसाला होणाऱ्या दु:खाचा शोध आणि या सर्वांच्या केंद्रस्थानी स्त्रीया कारणामुळे या दोन्ही कादंबऱ्या अतिशय महत्वाच्या आहेत. या कादंबऱ्यात गूढता असली तरी या कादंबऱ्या ज्या काळात लिहल्या गेल्या त्या काळाचा विचार केल्यास प्राचीन मिथकांना नवे स्त्रीवादी अर्थ देण्याचा प्रयत्न कमल देसाई यांनी केला तो अत्यंत महत्वाचा आहे. त्यामुळे या दोन्ही कादंबऱ्या स्त्रीवादाच्या दृष्टीने व आशयाच्या दृष्टीने आजही महत्वाच्या आहेत .

संदर्भ सूची :-

१. 'काळा सूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई'– कमल देसाई
२. स्त्री प्रतिमेचा शोध दृ मंगला वरखेडे
३ मराठी कादंबरी दृ प्र. वा. बापट , ना. वा. गोडबोले
४. भारतीय साहित्यातील स्त्री साहित्याचा मागोवा
५. महर्षी ते गौरी दृ मंगला आठलेकर

Printing Area®
International Multilingual Research Journal

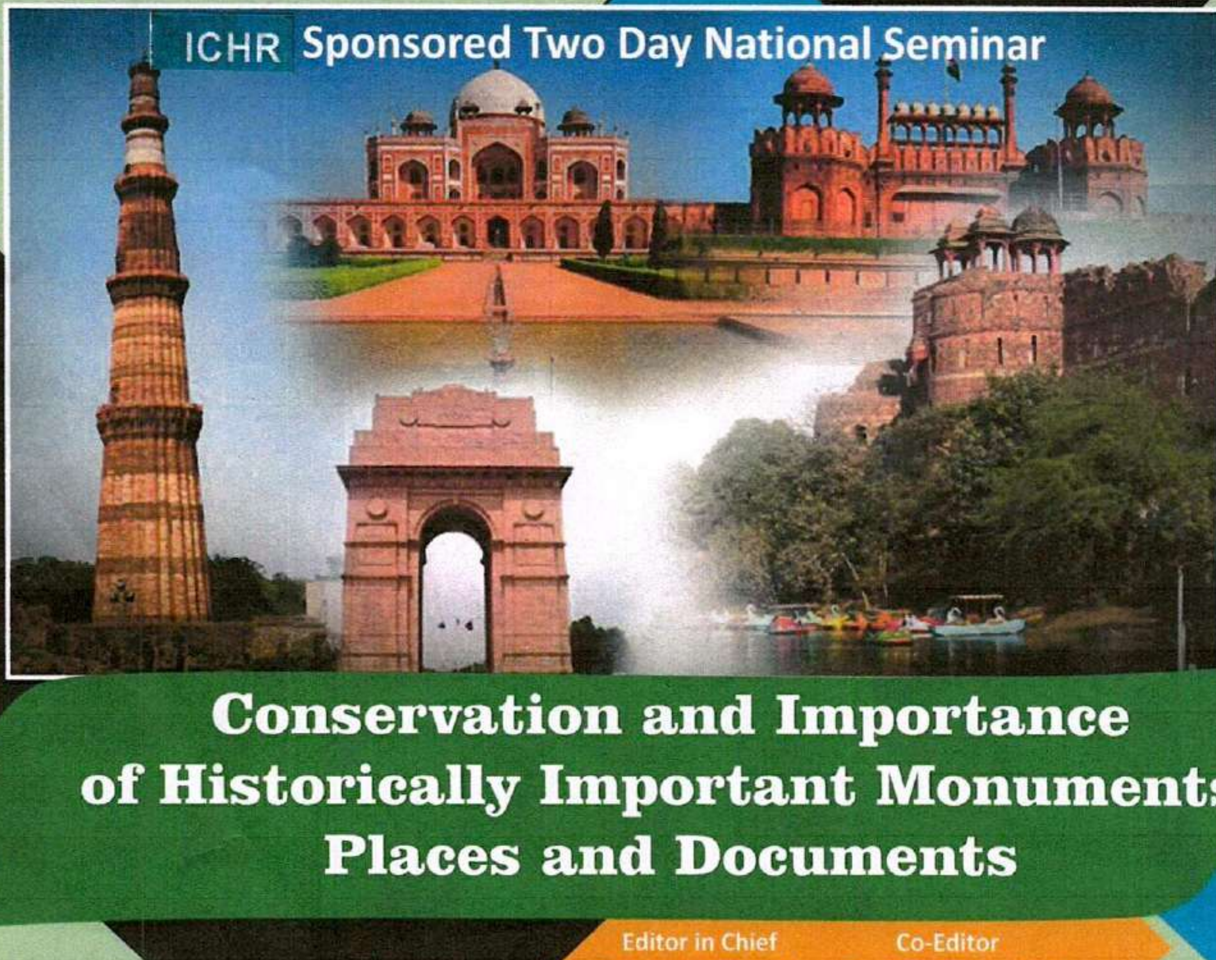

Conservation and Importance of Historically Important Monuments, Places and Documents

Editor in Chief
Dr. Arjun Wagh

Co-Editor
Dr. Ms. S. S. Kale

Editorial Board
Dr. C. G. Patil, Mr. G. K. Patil

Organized By
Department of History
P.D.V.P. Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist.Sangli

|| Index ||

1) THE CHALUKYAN ART AND ARCHITECTURE A CRITICAL APPRAISAL OF INTRICACIES OF A FEW CHALU...
C. B. KAMATI, Dist. Belgaum, Karnataka State || 25

2) SCIENTIFIC METHODOLOGY OF HERITAGE CONSERVATION
Dr. Pramodkumar A. Olekar, Dist.- Sangli ||31

3) Jain Temple Kamal Basti
Shweta B. Agasimani, Belgaum (Karnataka State) || 34

4) गड—कोट संवर्धन काळाची गरज
डॉ. नंदिनी रविंद्र रणखांबे, कराड || 39

5) शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल ३ इतिहास व सदयस्थिती
प्रा. इंगवले शीला बाळासाहेब, कोल्हापूर || 42

6) महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !
प्रा. सचिन शंकर ओवाळ, कराड || 44

7) निपाणीची ऐतिहासिक गढी व भित्तीचित्रे यांचा संवर्धन दृष्टीने अभ्यास
सचिन हिंदुराव कोंडेकर, कोल्हापूर || 47

8) गड किल्ल्यांचे संवर्धन काळाची गरज
डॉ.सौ.संगीता संपत पाटील, जि.सांगली || 51

9) मिरज विद्यार्थी संघ वाचनालय खरे मंदिर, मिरज
प्रा.डॉ.सौ. मंजिरी म. कुलकर्णी, मिरज || 55

10) मध्ययुगीन मिरज येथील पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था
डॉ. निरंजन कुलकर्णी, जि.कोल्हापूर || 57

11) आटपाडी तालुक्यातील माणदेशी साहित्यिक ग. दि. माडगुळकर एक अभ्यास
सौ.देशमुख सुजाता सचिन, जि.सांगली || 62

12) Adilshahis Monuments in Belgaum
Prof. M. Maheen, Belgaum || 65

13) Historical Monuments in Satara District
Dr. Arjun Wagh, Dist.-Sangli ||70

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

05

शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल ः इतिहास व सदयस्थिती

प्रा.इंगवले शीला बाळासाहेब
आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर ता.कडेगाव,
जि.सांगली शिवाजी विदयापीठ, कोल्हापूर

****

प्रस्तावना ः

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांचे स्थान अबाधित आहे.डोंगरी किल्ला , भुइकोट किल्ला , जलदुर्ग हे किल्ल्याचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात.त्यापैकी भुइकोट या प्रकारामध्ये महाराष्ट्रात चाकण, अहमदनगर, सोलापुर, परांडा, सुभानमंगल हे महाराष्ट्रातील काही प्रसिद्ध भुईकोट किल्ले आहेत. भुईकोट किल्ले हे जमिनीवर बांधलेले असून ते भक्कम तटबंदीने परिवेष्टित असतात.तसेच या तटबंदीबाहेर रूद व खोल खंदक खोदलेला असे.या खंदकात पाणी सोडले जाई व या पाण्यात विषारी साप तसेच मगरी सोडल्या जात. भुईकोट किल्ल्यांत नेहमी भरपुर रसद ठेवलेली असे. संरक्षणाच्या दृष्टीने हे किल्ले फारसे मजबूत मानले जात नसत.जमिनीवर असल्याकारणाने शत्रूच्या अक्रमणाची नेहमीच भिती असायची. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभारणी करत असताना अपल्या आयुष्यातील पहिली लढाई जिकली ती सुभानमंगल या भुईकोट किल्यावरच.स्वराज्याची पहिली लढाई असे या लढाईचे वर्णन केले जाते.

छ.शिवरायांनी स्वराज्यस्थापना करुन येथिल जनतेला गुलामगिरीतून मुक्त केले.आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला तोरणा,मुरुंबदेव,कुवरीगड यासारखे आदिलशाहीचे किल्ले फंदफितुरीने मिळवले. स्वराज्याची पहिली समोरासमोरची लढाई झाली ती शिरवळ येथिल □सुभानमंगल□या भुईकोट किल्ल्यासाठी.सुभानमंगलची लढाई □स्वराज्याची पहिली लढाई □म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

उद्दिष्टे ः

१) सुभानमंगल या दुर्लक्षित किल्ल्याचा इतिहास समोर आणणे.

२)शिरवळ वसुभानमंगलचे ऐतिहासिक महत्व आधोरेखित करणे.

३)सुभानमंगलच्या सदयस्थितीवर प्रकाश टाकणे.

४)सुभानमंगलकिल्ल्याची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे.

शिरवळ ः इतिहास

खंडाळा तालुक्यातील नीरानदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले शिरवळ हे गाव फार पूर्वीपासून आहे.इतिहासाध्ये श्रीमाल,श्रीवल,सिरीवलय,शिरवानगड अशा वेगवेगळया नावांनी शिरवळला संबोधले गेले आहे.सातारा व पुण्याच्या मध्यावर वसलेल्या या गावाचे भौगोलिक स्थान उत्तर अक्षांश १८° ६' तर पूर्व रेखांश ७४° ८' इतके आहे.कानदी , गुंजवणी , वेळवंडी , निरा , शिवगंगा या पाच नदया शिरवळच्या प्रदेशात वाहत असल्यामूळे वेलवंड खो-यातील हा प्रदेश पाण्याच्या व धनधान्याच्या दृष्टीने संपन्न होता.

शिरवळमध्ये ग्रामदैवत अंबिकामाता , भैरवनाथ , दत्त , मंडादेवी , केदारेश्वर ही प्रसिद्ध मंदिरे आहेत.तर सुभेदाराची विहीर , रामदास स्वामीचा मठ , नारायणस्वामींची समाधी , बाजीवुआ तांबेची समाधी , केदारबाव या प्रसिदध वास्तू आहेत.अशा या शिरवळ गावाला सुभानमंगल याभुई कोटामूळे ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

सुभानमंगल□बांधणी ः

□शिवचरित्रसाहित्य खंड १□नुसार शके १३९२ (इ.स.१४७०)ला नीरानदीकाठी □चित्रबेट □नावाच्या टेकाडावर सुभानमंगल या नावाने किल्ला बांधण्यास सुरुवात झाली सुमारे ४५ वर्षे बांधकाम चालून ते शके १४३७(इ.स.१५१५)ला पूर्ण झाले. हैद्राबादच्या निजामशहाने आपल्या अदिलखान नावाच्या सरदाराला हुकूम देवून हा कोट बांधून घेतला. व येथे सुभेदार/ठाणेदार नियुक्त केला.सुभानमंगलचे बांधकाम चिवट,मळलेल्या पांढ□या मातीत मोठ□मोठया दगडाच्या तोडी चिणून करण्याता आले.□चित्रवेट □व □भुलेश्वर □या नावांनीही हा किल्ला ओळखला जातो.

सुभानमंगल□स्थान व विस्तार ः

सुभानमंगलचे एकूण क्षेत्रफळ ८ एकर २ गुंठे आहे.किल्ल्याच्या दक्षिणेला शिरवळ गावचे गावठाण,उत्तरेला निरानदी, पूर्वेला मंडादेवी आणि मांड ओढा तसेच पश्चिमेला रामेश्वराचे मंदिर अशा चतुःसिमेत या कोटाची जागा आहे.

बुरूज व दुर्गादेवीचे छोटे मंदिर एवढयाच गडाच्या अस्तित्वाच्या खुणा आहेत. या बुरूजाच्या खालच्या बाजूला असणारे भुयारही तेथे उगवलेल्या झाडीझुडूपात गडप झाले आहे. सुभानमंगल कोटात तसेच शिरवळ गावातही वाडयांमध्ये व मंदिरांत अशी भुयारे होती व ती परस्परांना जेडली गेली होती. मात्र आज ती नष्ट झाली आहेत. सुभानमंगल ते राजगड भुयारी मार्ग असल्याची वंदताही येथे आहे. या कोटाचा प्रचंड आकार बघता कोटात पागा, अंबरखाना व इतर इमारती असणारच मात्र उत्खनन करून त्याचा शोध लावणे गरजेचे आहे. उत्खननामूळे बऱ्याचश्या बावी उजेडात येतील त्यासाठी चिकाटीने पाठपुरावा करण्याची गरज आहे. शिरवळच्या ग्रामस्थांतर्फे किल्याच्या संवर्धनासाठी व किल्यावर शिवस्मारक उभारण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. शिवजयंतीचा उत्सवही किल्यावर मोठया प्रमाणावर सजरा होतो.

निष्कर्षः

१) ऐतिहासिकदृष्या सुभानमंगल महत्वाचा असला तरी त्याच्या संवर्धनाकडे झालेल्या दुर्लक्षामुळे तो नष्ट होण्याची भिती निर्माण झाली आहे.

२)संवर्धनाकडे केलेल्या दुर्लक्षामूळे तटबंदी व खंदक नामशेष झाले आहेत. किल्याचे संवर्धन नितांत गरजेचे असून यासाठी केवळ सरकारची वाट न बघता इतरांनीही आपापल्या परीने प्रयत्न करावेत. सर्वप्रथम याठिकाणी संरक्षक भिंत उभारली पाहिजे.

३)या किल्यावरती आकर्षक शिवस्मारक उभारून हे ठिकाण पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्यात यावे. या किल्याचे ऐतिहासिक महत्व सर्वासमोर अणावे. या ठिकाणी शालेय विदयार्थ्यांसाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात यावे. येथे उत्खननासाठी व जिर्णोद्धारासाठी त्वरित पावले उचलावित.

४) सुभानमंगलच्या संरक्षणासाठी गावकरी, सरकार, सामाजिक संस्था, इतिहास अभ्यासक या सर्वांनी अपापल्या परीने प्रयत्न केले पाहिजेत. आणि किल्याचे गतवैभव जपले पाहिजे.

संदर्भसूची ः

१) श्री. देवधर, शिरवळचा इतिहास ,

२) शिरवळचा कोट सुभानमंगलवरील ५० प्रश्नावली.

३) कविंद्र परमानंद,श्री शिवभारत, संपा.स.म. दिवेकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ ,पुणे.सन १९२७

४) मेहेंदळे ग.भा ,राजाशिवछत्रपती खंड १ भाग १, रावत ब्रदर्स पुणे,प्रथम आवृत्ती १९९६,

06

महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !

प्रा. सचिन शंकर ओवाळ
इतिहास विभाग,
स.गा.म. कॉलेज, कराड

****

प्रस्तावना :—

महाराष्ट्राच्या इतिहासात भौगोलिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकदृष्टया सहयाद्री पर्वताचे स्थान अभेद्य आहे. लाखो वर्षापूर्वी लाव्हारसापासून निर्माण झालेल्या सहयाद्री पर्वतातील काळयापाषाणाचा कठीणपणा ध्यानात घेऊन अडीच, तीन हजार वर्षापूर्वी आपल्या कलासंपन्न पूर्वजांनी सहयाद्रीच्या अंगाखांद्यावर त्रिभुवन सुंदर लेणी निर्मिली, मंदिरे, शिल्पे उभी केली. बेलाग दूर्ग बांधले. हे सर्व एका रात्रीत झाले नाही. गौतमी पुत्र सातकर्णी, भोज, शिलाघर, वाकाटक आणि यादवकालीन राजवटीपर्यंत हजार एक वर्षे अनेक कलावंत पिढयांचे हात या निर्मितीला लागले. हजारो वर्षापूर्वीची आपल्या पूर्वजांची सृजनशील तरल बुध्दिमता आणि कलासक्त राजे यांची सुमारे बाराशे वर्षाची स्थिर राजवट या दोहाच्या संगमातून उच्च कोटीची कला निर्मिती झाली.

१. किल्ला या शब्दाची उत्पत्ती —

किल्ला हा शब्द मूळ अरबी आहे. 'पर्वता दिभी : दुर्गम पूरम कोटटम इत्थमर ! असे अमर कोषात आहे. सहज पोचता न येणारे अवघड ठिकाण असा याचा अर्थ होतो.

bæ h Hk'sly ½ort) हा शब्द मूळ फेंच भाषेतील आहे. ''शत्रूपासून संरक्षण करण्यास व सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता येण्याकरिता, बांधलेली वास्तू म्हणजे किल्ला होय''.

प्राचीन पाश्चात्य व पौर्वात्य साहित्यामध्ये किल्ल्यांचे विविध प्रकारांचे वर्णन आले आहे.

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2018 Special Issue – LXV

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assistant Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :

- Mr. Ananta Kasture, Head, Dept. of Marathi, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Manik Wangikar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Vaman Sargar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani
- Mr. Santosh Bandgar, Asst. Professor, Smt. Meenalben Mehata College, Pachgani

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October- 2018
SPECIAL ISSUE-LXV

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 450/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 65 : लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October -2018

INDEX

Sr. No	Title of the paper	Authors' Name	Page No.
	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य		
1	वर्तमानाचे भान जपनारा सर्जनशील लेखक	– प्रा. डॉ. राजशेखर दुडुकनाळे	09
2	लक्ष्मीकांत देशमुख : एक संवेदनशील लेखक	– प्रा. ज्ञानेश्वर म्हात्रे	12
3	लक्ष्मीकांत देशमुख याचे व्यक्तित्व व वाङ्मयीन कार्य	– प्रा. डॉ. विशाल लिंगायत	15
4	लक्ष्मीकांत देशमुख याची मराठीच्या भवि यकाळावि ायीची भूमिका	–प्रा.माणिक वागीकर	18
5	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	– प्रा. सुरेखा व्हसमने	22
6	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	– प्रा. राजाराम पाटील	25
7	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	– प्रा. डी. एस. पाटील	28
8	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	–प्रा निता कदम	30
9	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	– प्रा.लक्ष्मी पवार	33
10	लक्ष्मीकांत देशमुख : व्यक्ती व वाङ्मय	– प्रा. नागेश झांबरे व प्रा.डॉ. बबन गायकवाड	36
11	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील राजकीय व सामाजिक चिंतन	– प्राचार्य डॉ. अरुण गाडे व डॉ. सलीम पठाण	39
12	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील स्त्री जाणीवा	– प्रा.व ा फाटक	44
13	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील स्त्री जाणीवा	– प्रा. डॉ.सुनिता गित्ते	47
14	लक्ष्मीकांत देशमुख याची लेखन ैली	–प्रा. डी. एस. आवाळे	49
15	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील विचारविश्व	– डॉ. अशोक तवर व डॉ. संभाजी शिंदे	51
16	प्रेरणादायी आत्मपर लेखन	– प्रा. डॉ. कमल दणाणे	56
17	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कादंबरी लेखन	– प्रा. डॉ. प्रवीण लोंढे	59
18	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कादंबरी लेखन	– प्रा. डॉ. ाशिकला रणदिवे	62
19	लक्ष्मीकांत देशमुखाची मुस्लीम स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा प्रकटणारी कादंबरी	– प्रा. डॉ. शिवाजी परळे	67
20	लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या 'अंधेरनगरी' चे राजकीय मूल्यमापन	– प्रा. रवींद्र पाटील	72
21	'यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी' मधील सामाजिक अनुबंध	– प्रा. डॉ. देवमन कामडी	77
22	बालकामगारांचे अनुभवविश्व: हरवलेले बालपण	- प्रा. डॉ. प्रियांका कुंभार	85
23	'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद': संस्कृति संघ ा की कहानी	– प्रा. संतो ा बंडगर	89

24	अधेरनगरी : एक आकलन	– प्रा. दत्ता जाधव	91
25	भ्रष्टाचारी व्यवस्थेचे प्रतिक 'ऑक्टोपस'	– प्रा. रघुनाथ गवळी	94
26	लक्ष्मीकात देशमुखाच्या 'हरवलेलं बालपण'	– निलम पाटील	98
27	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' कादंबरीतील सामालिक जीवन – रविंद्र शिंदे		107
28	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	– प्रा. अमर तांबे	109
29	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	– प्रा.डॉ. गणेश मोहिते व प्रा. संदीप परदेशी	114
30	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथासाहित्य	– प्रा. गौतम जाधव	117
31	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातील राजकीय प्रशासकीय चित्रण	–डॉ. वैभवी	121
32	लक्ष्मीकांत देशमुखाच्या कथांची चिकित्सा	– प्रा.डॉ. उल्हास मांगलेवार	124
33	लक्ष्मीकात देशमुख यांचे कथासाहित्य	– प्रा. संतो I बोगाळे	129
34	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथांमधील स्त्री	– प्रा. विजय शिंदे	132
35	लक्ष्मीकात देशमुख यांच्या पाणी! पाणी!! कथासग्रहातील स्त्री चित्रण	– प्रा अनुसया इमडे	136
36	'उदक' मधील पाणी समस्या – वास्तवाची सत्यता	– प्रा. डॉ. अनुराधा मुळे	141
37	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी' कथासंग्रहातील स्त्री पुरु I प्रमाण: वास्तवता– प्रा. राजाराम कांबळे		144
38	'गाव विकणे आहे'–संवेदनशिलतेचा प्रत्यय देणारा मर्मग्राही कथासंग्रह	– प्रा.डॉ. भरत जाधव	149
39	'पाणी! पाणी!!' कथासंग्रहातून अभिव्यक्त झालेली दु काळाची धग	– प्रा. भीमराव वानोळे	156
40	'आकाश जिंकणार मी' मधील खेळाडूंच्या जीवनसंघ र्षाचे चित्रण	– प्रा. वामन सरगर	163
41	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथेतील दु काळ	– डॉ. दिनकर कुटे	166
42	'माणुस नावाच एकाकी बेट' मधील स्त्रीवादाचे स्वरुप	– प्रा.डॉ. सविता व्हटकर	170
43	'माणुस नावाच एकाकी बेट' –आधुनिक जगण्याचे प्रतिबिंब	– प्रा. ुभांगी आसोलकर	177
44	रोजगार हमी योजनाचा फोलपना– 'पाणी! पाणी!!'	– प्रा. तुकाराम भवर	181
45	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथेतील जलभान	– प्रा. डॉ. किसन माने	186
46	'कथांजली' कथासंग्रहातील निवडक कथाचे मानसशास्त्रीय विश्ले ाण	– प्रा. शिवराम मेस्त्री	192
47	'गाव विकणे आहे – असख्य वर्तमानाची स्पंदने	– डॉ. गवराम पोटे	196
48	आजच्या ग्रामीण वर्तमानाची कथा– 'पाणी! पाणी!!'	– प्रा.डॉ. संतो I लावंड	203
49	नाटककार लक्ष्मीकांज देशमुख: 'अखंड रात्र' च्या अनु ांगाने	– साजिदा आरवडे	207
50	नाटककार लक्ष्मीकांत देशमुख	– प्रा. डॉ सतेज दणाणे	209

51	लक्ष्मीकात देशमुख यांच्या 'स्त्री सुक्त' मधील आधुनिक स्त्रीवादाचे पैलू – प्रा.डॉ. चंद्रकांत कदम	212
52	लक्ष्मीकात देशमुख यांच्या साहित्यनिर्मितीची पार्श्वभूमी: प्रस्तावनेच्या अनुशंगाने –प्रा.लक्ष्मण साठे	219
53	बडोदे येथील अध्यक्षीय भा ाण: एक चिंतन – प्रा.डॉ. लक्ष्मण थिट्टे	226
54	अतर्मनातील संवादाचा समाजसेवी हुंकार: प्रशासननामा – प्रा. अनंता कस्तुरे	228
55	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे प्रशासकीय कार्य – प्रा. संजय भुतांबरे	232
56	लक्ष्मीकात देशमुख यांचे प्रशासनवि ायक विवेचन – प्रा. राजेंद्र खडाईत	236
57	प्रशासकीय अनुभवाचा संवेदनशील ठेवा – प्रा. बाळासो सुतार	239
58	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य – प्रा. कुमार इंगळे	251
59	लक्ष्मीकात देशमुख व स्त्री भ्रुणहत्या विरोधी चळवळ – प्रा. प्रदीप चोपडे	256
60	लक्ष्मीकात देशमुख व स्त्री भ्रूणहत्या विरोधी चळवळ – प्रा. ारद गायकवाड	262
61	'सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी' : सामाजिक प्रश्न – प्रा. डॉ ार्मिला घाटगे	265
62	पाणी! पाणी!!: ग्रामीण वास्तवाचे जिवंत चित्रण –प्रा. अशोक मोरमारे	269
63	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथा लेखनातील सामाजिक जाणिवा: पाणी! पाणी!! कथासंग्रहा संदर्भात –प्रा.डॉ शिवाजीराव देशमुख	276
64	लक्ष्मीकात देशमुख यांनी 'सलामी' कादंबरीतून चित्रित केलेली मुस्लिम मानसिकता –प्रा.राजा जगताप	280
65	लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे कथात्मक साहित्य – प्रा. डॉ. सागर लटके	284
66	'अखेरची रात्र' एक सरस ाोकांतिका –प्रा. स्मिता कालभू ाण	287
67	लक्ष्मीकात देशमुख यांच्या पाणी! पाणी!! या कथासंग्रहातील पाण्याचे 'दुर्भिक्ष' – प्रा. संदिप निर्मळ	290
68	'ऑक्टोपस' मधील भ्र टाचाराचे चित्रण – प्रा. भारती कोळेकर	293
69	स्त्री तृ णेचा अनुबंध मांडणारा कथासंग्रह–मृगतृ णा – डॉ. रमेश शिंदे	298

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 65 : लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे समग्र साहित्य
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October -2018

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे सामाजिक कार्य

प्रा.कुमार इंगळे

साहित्य आणि समाज यांचा जसा संबध आहे तसाच संबंध प्रशासकीय अधिकारी आणि समाज यांचा आहे. भारतीय प्रशासकीय सेवेत काम करीत असताना ासनाच्या वेगवेगळया योजना जनसामन्यापर्यंत घेऊन जाव्या लागतात. प्रत्यक्ष काम करीत असताना समाजातील अनेक प्रकारच्या व्यक्तिंचे दर्शन घडत असते. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून वेगवेगळया पदावर काम केले आहे. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना समाजाच्या, लोकांच्या समस्या जानून घेऊन काम करीत असताना अनेक अनुभव आले. त्या अनुभवातूनच अनेक कलाकृती जन्मला आल्या. भारतीय प्रशासकीय सेवेमुळे सर्व सामान्याचे, वंचिताचे, दु:खिताचे प्रश्न वाचता आले. अशा लोकांचे दु:ख दूर करण्यासाठी भारतीय प्रशासन सेवेचा कार्यकाल महत्वाचा ठरला. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्याला चालनाच मिळाली. परभणी येथे जिल्हा साक्षरता अभियानाची स्थापना, कथाकार, बी. रघुनाथ यांचे स्मारक, कोल्हापूर येथील कलादालनाचे नूतनीकरण,क्रीडा संकूलाची निर्मिती, बेटी बचाओ यासारखे उपक्रम राबवून त्यांनी अनेक समाजाभिमुख कामे केली. यावरून साहित्य क्षेत्राबरोबरच लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्याचे मोठेपण लक्षात येते.

प्रस्तावना :–

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना अर्धा महारा ट्र पालथा घातला. विविध पदावरती प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना महारा ट्राच्या सोळा जिल्हयांमध्ये फिरले. लोकांच्या समस्या समजावून घेऊन त्या समस्या सोडविणे हे प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे काम असते. लक्ष्मीकांत देशमुख यांना समाजसेवेची आवड असल्यामुळे त्यानी बॅंकेतील नोकरी सोडून दिली. लोकांची कामे करून समाजसेवा करण्यासाठी त्यानी प्रशासकीय सेवेची निवड केली. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांमुळे मी लोकांचे थेट प्रश्न सोडवू ाकतो हा माझा सामाजिक बांधलकीचाच एक भाग आहे. देशमुख नेहमी म्हणत की, एखादा माणुस माझ्याकडे प्रश्न घेऊन आला तर कागद वाचण्याआधी मी माणुस वाचतो. त्याचं दु:ख वाचतो. एखादया अधिकाऱ्याने माणसाच दु:ख संवेदनशीलपणे जाणून घेणं ही एक प्रकारची समाज सेवाच आहे. लक्ष्मीकांत देशमुख हे आपल्या उच्च पदाचा उपयोग जनकल्याणासाठी करणारे उच्चपदस्थ अधिकारी होते. म्हणून इतर उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांपेक्षा डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे व्यक्तिमत्व वेगळे होते. प्रस्तुत ाोधनिबंधात लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणेत आला आहे.

अल्पपरिचय :–

लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा जन्म ५ सप्टेंबर १९५४ रोजी उस्मानाबाद जिल्हयातील मुरूम या गावी झाला. स्वातंत्रानंतर क ट करून शिकलेल्या एक पिढीचे प्रतिनिधित्व लक्ष्मीकांत देशमुख करतात. त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत आपले शिक्षण पूर्ण केले. मराठवाडा विद्यापीठातून त्यांनी रसायनशास्त्र या वि ायामध्ये एम.एस्सी. ची पदवी संपादन केली. कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापिठातून साहित्य हा वि ाय घेऊन एम. ए. ची पदवी घेतली. त्यानतर त्यांनी बंगलोरमधून एम.बी.ए. केले. अमेरिकेतून त्यांनी इंटरनॅशनल पॉलिसी या वि ायावर एक अभ्यासक्रमही पूर्ण केला. सुरुवातीस त्यांनी काही काळ बॅंकेत नोकरी केली.पुढे स्पर्धा परीक्षांचा

अभ्यास करून भारतीय प्रशासन सेवेत प्रशासकीय अधिकारी म्हणून नोकरी मिळविली.या प्रशासकीय नोकरीतही इतर सर्वसाधारण अधिकाऱ्यासारखे न वागता आपल्या समाज सेवेतून एक वेगळी ओळख निर्माण केली.

सामाजिक कार्य :

बेटी बचाव अभियान:

गेल्या २० व ाात देशात सव्वा कोटींच्यावर स्त्री भ्रुणहत्या झाल्या. कुठल्याही महायुध्दात झाल्या नाहीत, तेवढया हत्या गर्भातच करून या देशाने मोठे पाप केले. भवि यात जर जग वाचवायचे असेल तर मुलगी वाचविली पाहिजे. कोल्हापूर येथे जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना 'बेटी बचाव' हा सामाजिक उपक्रम राबवून आपल्या कार्याचा वेगळा ठसा उमटविला.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना स्त्री भ्रूण हत्येबाबत जनजागृती करण्याचे मोठे काम त्यांनी हाती घेतले. पालकांना मुली का नको असतात. त्याचं सामजिक मागासलेपण दूर झाले पाहिजे. मुलगा आणि मुलगी याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृ टीकोन बदलला पाहिजे. यावि ायी त्यांनी प्रबोधन केले. डॉक्टर असं का वागतात, ते असं वर्तन का करतात याचा अभ्यास करून त्यांचेही प्रबोधन केले.

स्त्री भ्रूण हत्या रोखण्यासाठी वेगवेगळया मोहिमा सुरु केल्या. त्यावर उपाय म्हणून ऍक्टिव्ह ट्रकर ाोधून काढला आणि तो सोनोग्राफी केंद्रावर लावले. असं आऊट ऑफ बॉक्स सोल्यूशन ाोधलं आणि प्रत्यक्ष काम केलं. कायदयाच्या अंमलबजावणीसाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केला गेला. लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या 'बेटी बचाव' या उपक्रमाची दखल देशपातळीवर घेतली गेली. या उपक्रमांनी देशमुखांची एक वेगळीच सामाजिक ओळख निर्माण झाली. स्त्री भ्रूण हत्येसंदर्भात काम करीत असताना अनेक स्तरांवर अनेक समस्यांशी सामना करावा लागला. पालक डॉक्टर , समाज, सामाजिक मागासलेपण, मुलगा हवा ही प्रवृत्ती या सर्वांच्या विचार मंथनातून डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख याचं एक सुंदर पुस्तक जन्माला आलं. त्याचं नाव... "सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी" व्यापक सामाजिक प्रश्न,त्या प्रश्नाचं दिशा दिग्दर्शन व्हावं म्हणून मी हे पुस्तक लिहिले आहे असे देशमुख सांगतात. 'बेटी बचाव' या उपक्रमाने लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या सामाजिक विचारांची आणि जाणिवेच्या कार्याची दखल देशभरातून घेतली गेली. या सामाजिक उपक्रमाने देशमुखांना एक वेगळीच ओळख मिळाली. त्यांच्या या कार्याचा समाजाला अभिमान आहे.

सांस्कृतिक सामाजिक कार्य :—

लक्ष्मीकांत देशमुख यानी प्रशासकीय सेवेत काम करताना सांस्कृतिक बाबींना प्राधान्य देऊन काम करणारे आधिकारी होते. प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना संवेदनशीलते बरोबरच सामाजिक बांधिलकीचे भान असावे लागते. देशमुख यांनी आपल्या प्रशासकीय कारकीर्दीमध्ये या दोन्हींचे दर्शन घडविले आहे.

राज ाी ाहू महाराज हे कोल्हापूरच्या अस्मितेचा प्रश्न. कोल्हापूरच्या नसानसात राज ाी ाहू महाराज वसलेले आहेत. कोल्हापूरला जिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना देशमुख यांनी ाहू स्मारक भवन

आणि कलादालनाचे नूतणीकरण केले. प्रशासकीय कामकाज करीत असताना लोकांच्या भवाना ज्यामध्ये आहेत त्याचे सवर्धन व जतन केले पाहिजे. म्हणून त्यानी केलेले ाहू स्मारक भवन आणि कलादालनाचे नूतणीकरण करून त्यांनी कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक जीवनात मोलाची भर घातली. कोल्हापूरात चित्रपट आणि ग्रंथ महोत्सवाच आयोजन करून कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक ठेव्यात भर घातली. त्यांचे हे सांस्कृतिक सामाजिक कार्य अतिशय मोठे आहे.

वंचित –'नाही रे' वर्गासाठी सेवा–

प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना लक्ष्मीकांत देशमुख यांचा वेगवेगळया समूहाशी संपर्क आला. वेगवेगळया समूहाची दु:खे जाणून घेता आली. अशा वंचित वर्गासाठी लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी आपल्या पदाचा वापर करून त्यांचे दु: ख दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. गरीब श्रीमंत वर्गाचे प्रश्न, भारतातल्या सामान्य माणसाचे प्रश्न, त्याच दु:ख,त्याच ो ाण, वेदना या व्यवस्थेमुळे निर्माण झाले आहेत. त्या दूर करण आपल काम आहे असे समजून देशमुख यांनी प्रशासकीय सेवा केली. गोर–गरिब , दलित, वंचित, पिचलेली माणसं, स्त्रीयांच्या मूक वेदना, अशा 'नाही रे' वर्गासाठी काम करणे महत्वाचे आहे. म्हणून त्यांच्या दु:खाला वाचा फोडून त्यांची दु:खे दुर करण्याच काम देशमुख यांनी वेगवेगळया स्थरावर केले आहे. सामाजिक समस्याचा वेध घेवून लक्ष्मीकात देशमुख यांनी नेहमी 'नाही रे' वर्गासाठी काम करून त्यांच्या जीवनात प्रकाश आणण्याचे काम केले आहे. म्हणून लक्ष्मीकांत देशमुख यांचे 'नाही रे' वर्गासाठी केलेले काम ही फार मोठी समाजसेवाच आहे.

पाणी प्रश्नावरील योगदान

मराठवाडा आणि माणदेश प्रदेशात उच्चपदस्थ ाासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना त्यांना पाणी प्रश्नाची तिव्रता जाणवली होती. दिवसेन–दिवस पाणी समस्या तीव्र होत होती. ाासकीय अधिकारी म्हणून या प्रश्नाकडे पाहणे गरजेचे होते.वाळु माफिया माजले होते. नदिपात्रातून वाळु काढून नेल्यामुळे पात्र कोरडे पडत होते. अशावेळी काळाची पावले ओळखून त्यांनी ाासकीय पातळीवर काम केले. गावकऱ्यांमध्ये पाणी प्रश्नां वि ायी प्रबोधन केले. पाण्याची बचत, पाण्याचा काटकसरीने वापर यासारख्या प्रश्नावर काम करून भवि यात भेडसावणाऱ्या पाणी प्रश्नावर प्रबोधन करून भरीव काम केले. त्याला तोड नाही. पाणी समस्येवर काम करताना जे अनुभव आले. जे दर्शन घडले त्यावर त्यांनी "पाणी! पाणी!!" हा कथासंग्रह लिहिला म्हणून देशमुख यांनी पाणी प्रश्नावर जे काम केले त्या सामाजिक योगदानाला पर्याय नाही.

वाङ्.मयीन चळवळीतील योगदान

परभणी येथे निवासी उपजिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना १९९५ साली ६७ वे अ.भा. मराठी साहित्य संमेलन परभणी येथे जे ठ कवी नारायण सुर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. त्यावेळी लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी वाङ्.मयीन चळवळीत आपले पद प्रति ठा बाजूला ठेऊन सामान्य कार्यकर्त्यासारखे झोकून दिले. त्यांचे निवासस्थान म्हणजे साहित्य संस्थेचे कार्यालयच बनले होते. ६७ व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे आयोजन करताना एक ाासकीय अधिकारी म्हणून नव्हे तर एक वाङ्.मयीन चळवळीचा कार्यकर्ता म्हणून आयोजन केले. निवासी उपजिल्हाधिकारी म्हणून आपल्या हाताखालील लोकांना सूचना देऊन

काम करून घेता आले असते परंतु देशमुखांनी असे न करता आपण वाड्.मयाचे सेवक आहोत, वाड्.मयाची याची सेवा करणे आपले कर्तव्य आहे. या भावनेतून त्यांनी काम केले. ही वाड्.मयीन चळवळीची सामाजिक भावना महत्वाची आहे. वाड्.मयीन चळवळीतील त्यांचे हे सामाजिक योगदान महत्वाचे आहे.

कथाकार: बी रघुनाथ यांच्या स्मारकाची उभारणी

ज्या ज्या व्यक्तींनी आपल्या क्षेत्रामध्ये अलौकिक कार्याचा ठसा उमटविला त्या त्या व्यक्ती त्या त्या प्रदेशात दीपस्तंभाचे काम करीत असतात. अशा व्यक्तीमत्वाचा ोध घेणे हे प्रशासकीय उच्च पदस्थ अधिका–याचे काम असते. त्यातीलच एक व्यक्तीमत्व म्हणजे कथाकार बी रघुनाथ होय.

भगवान रघुनाथ कुलकर्णी उर्फ फुलारी उर्फ बी. रघुनाथ हे कथाकार मराठवाडयातील परभणी या जिल्हयातील सातोना या गावचे. मधु मंगेश कर्णिक यांनी केशवसुतांचे स्मारक मालगुंडला उभारून दाखविले, त्याच धर्तीवर लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी बी. रघुनाथ यांचे देखणे सुंदर स्मारक परभणीला उभारून दाखविले. त्यासाठी ासकीय पातळीवरचे अडथळे दूर करणे,लोक वर्गणीतून व ासन स्तरावर निधी मिळविणे ही सगळी कामे मनापासून केली म्हणून परभणी येथे बी.रघुनाथ यांचे देखणे भव्य स्मारक लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या प्रयत्नातून उभे राहिले. त्यांचे हे सामाजिक कार्य नवोदितांना प्रेरणा देणारे आहे.

जिल्हा साक्षरता अभियानाची स्थापना:–

समाजामध्ये परिवर्तन घडविण्यासाठी नवनवे उपक्रम सूचवून ते अंमलात आणणे हे प्रशासकीय अधिकाऱ्याचे काम असते. सामाजिक तळमळ असेल तर कोणताही ासकीय अधिकारी डोळसपणे काम करतो. त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे लक्ष्मीकांत देशमुख होय.

परभणी येथे उपजिल्हाधिकारी म्हणून काम करीत असताना त्यांनी "परभणी जिल्हा साक्षरता अभियानाची" स्थापना करून शिक्षणापासून वंचित असणारे लोक शिक्षणाच्या प्रवाहात कसे येतील यासाठी प्रयत्न केले. या साक्षरता समितीमध्ये फक्त ासकीय माणसेच न घेता समाजातील प्रति ठीत व्यक्ती, लेखक, कवी,कलावंत यांचा यामध्ये समावेश करून घेतला.शिक्षणापासून वंचित असलेल्या घटकाला प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे हे सामाजिक कार्य कौतुकास्पद आहे.

समारोप :–

थोडक्यात लक्ष्मीकांत देशमुख हे प्रशासकीय उच्च अधिकारी होते. पण काम करताना सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींना प्राधान्य देऊन काम करणारे एक श्रे ठ अधिकारी होते. लेखक व प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना संवेदन शिलतेबरोबरच सामाजिक बांधीलकीचे भान ठेवले पाहिजे. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी वेगवेगळया ठिकाणी प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करताना सामाजिक बांधिलकी जोपासली. सामान्य माणुस आपल्या डोळयासमोर ठेवून काम करणे ही फार मोठे सामाजिक योगदान आहे. बाल मजुरी संदर्भात काम करीत असताना त्यातून आलेल्या अनुभवातूनच "हरवलेले बालपण" ही कादंबरी आकारात आली. कोल्हापूर येथे जिल्हाधिकारी म्हणून स्त्रीभ्रूण हत्या सदर्भात काम करीत असताना त्यातील आलेल्या अनुभवातून व विचारमंथनातून "सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी" ही कलाकृती आकाराला आली.

त्याचबरोबर प्रशासन चालवत असताना जे काय चांगले वाईट अनुभव आले त्या अनुभवातून "प्रशासननामा" आणि "बखर प्रशासनाची" या कलाकृती जन्माला आल्या. एकंदरीत प्रशासकीय अधिकारी म्हणून काम करीत असताना हे पद समाजासाठी आणि समाजातील प्रत्येक घटकासाठी आहे अशी भावना ठेवल्यामुळेच लक्ष्मीकांत देशमुखा याच्या हातून सहा कादबऱ्या, सात कथा संग्रह, दोन नाटके, आणि इतर सहा ते सात पुस्तके अशा कलाकृतीचा जन्म त्यांच्यात असणाऱ्या सामाजिक प्रेरणेमुळेच झाला असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ स्त्रोत

१. अन्वयार्थ: लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्याची समग्र समीक्षा. संपादक डॉ. रणधिर शिंदे , दिलीपराज प्रकाशन पुणे–प्रथम आवृत्ती २०१५

२. दै. भास्कर – ११ डिसेंबर २०१७

३. दै. लोकसत्ता – १२ डिसेंबर २०१७

४. सा. विवके – १६ फेब्रुवारी २०१८

५. दैनिक महारा ट्र टाईम्स – ११ डिसेंबर २०१७, १ ऑगस्ट २०१४

प्रा.कुमार इंगळे

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20
UGC Approved journal No. 48833
ISSN : 2277-8721

Vol. VII Special Issue – II

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

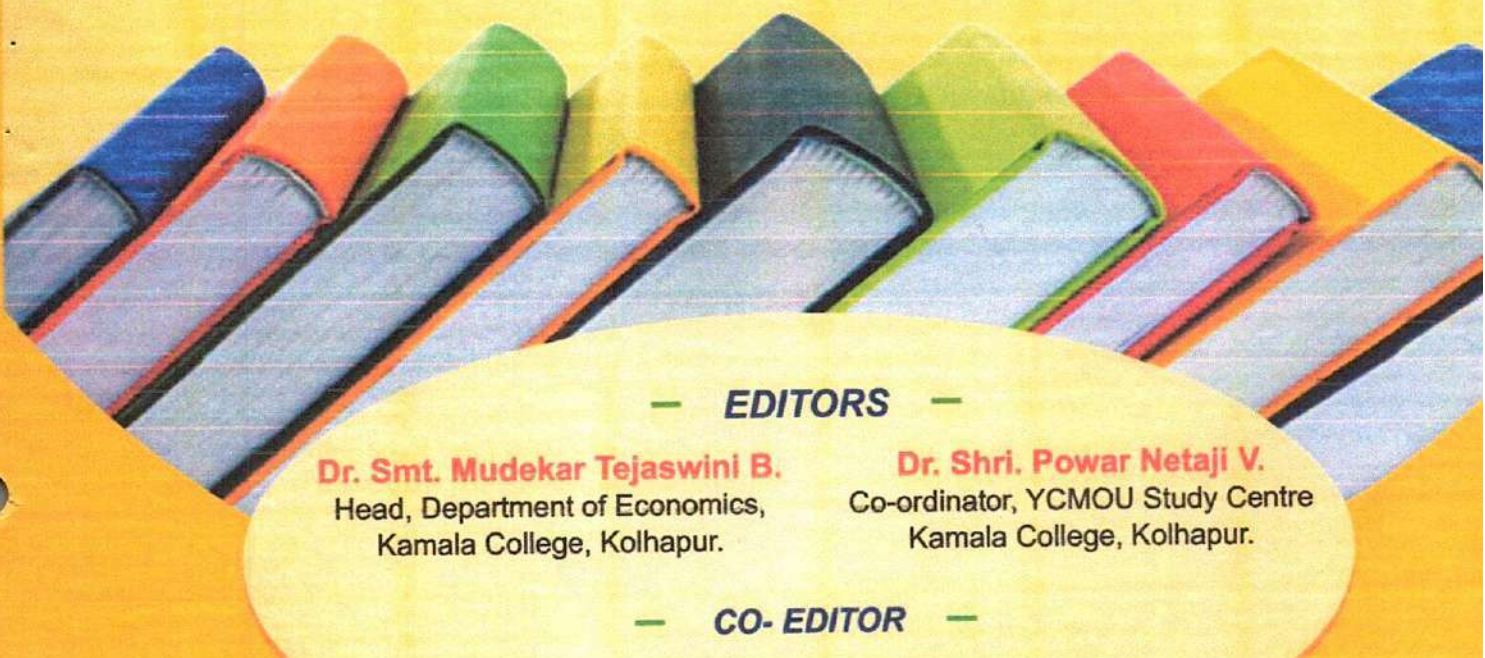

– EDITORS –

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur.

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre
Kamala College, Kolhapur.

– CO- EDITOR –

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur.

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20

UGC Approved journal No. 48833
ISSN : 2277-8721

Vol. VII Special Issue – II

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

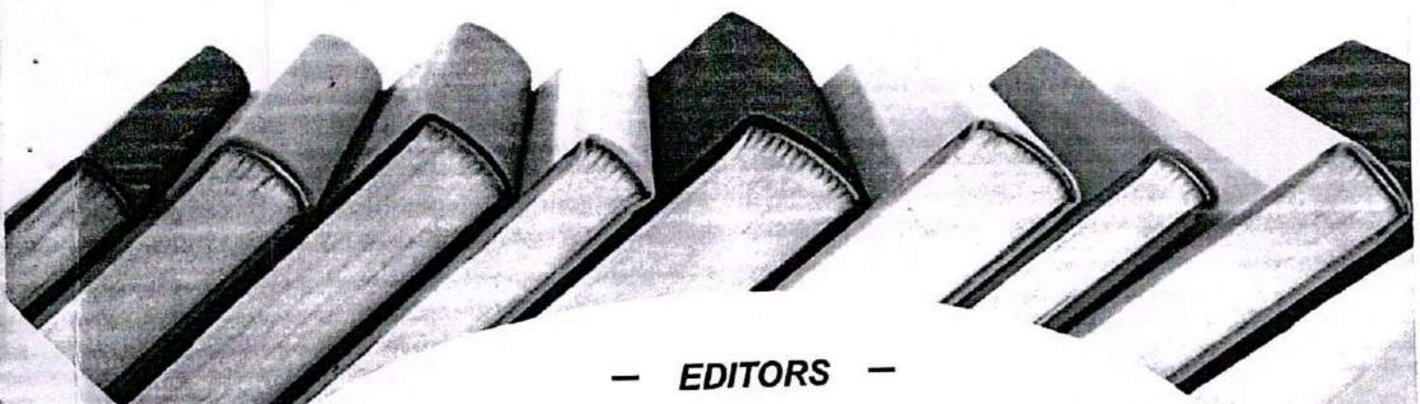

– EDITORS –

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur.

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre
Kamala College, Kolhapur.

– CO- EDITOR –

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur.

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

122

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20
UGC Approved Journal No. 48833
ISSN : 2277-8721
Vol. VII Special Issue – II, February 2018

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

■ EDITORS ■

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre,
Kamala College, Kolhapur

■ CO-EDITOR ■

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3.12 CGPA)
College with Potential for Excellence
www.kamalacollegekop.edu.in

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1.	Skill Improvement Through Artificial Intelligence in Higher Education	Dr.Sunil Subhash Patil & Dr. Bhore Nikita	01
2.	ICT in Higher Education	Mrs. Dhanawanti Sunil Bamane	05
3.	The Current Scenario of Higher Education System in India	Dr. Madhavi Pawar	09
4.	Role of Libraries in Higher Education	Mrs Urmila Rajendra Kadam	12
5.	Introduction of Foreign Universities in India and its Impact Upon Higher Education	Mr.Rajendra Ashok Pradhan	15
6.	Assessment of Teacher Education Institutions in India By QCI	Dr. P.B. Darade	18
7.	Emerging Issues & Challenges in Higher Education	Dr Shakuntala Patil.	24
8.	Study The Effectiveness of the Flipped Classroom Method for Teaching Environmental Education to the Student-Teachers	Dr. Neela Pathare	28
9.	Higher Education: Important Tool for Eradicating Poverty in India	Mr. Prakash Bhimarav Kamble & Dr.J.S.Bhoyar	32
10	Innovation in Higher Education Exam System: ICT Based Examination on Demand	Prof.Dr.Sujata J.Patil	37
11	NIRF for the Qualitative Ranking of Higher Educational Institutions in India	Dr.Smt.Pathak Anagha V.	40
12	Structure and Organization of Higher Education in India: A Macro-Perspective	Dr. Raj Chavan	45
13	Quality Teaching in Higher Education: A Brief Discussion	Mrs. S. S. Digraje	50
14	Indian Higher Education: Present and Future	Prof. Rohini Girish Deshpande	53
15	Current Scenario of Higher Education System in India : Some Issues	Patil Vijay Ramchandra	58
16	Use of New Technology in Teaching in Higher Education	Dr. Tabassumyakub Patel	63

Sr. No.	Title	Author	Page No.
122	शिक्षणाचा मुलभूत हक्क धोरणे व सद्यस्थिती	प्रा.दत्तात्रय आण्णा होनमाने	512
123	समाजशास्त्रीय अभ्यासातील नव प्रवाह समलिंगी संबंधातील स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन : एक आढावा	प्रा. रजनी कारदगे	519
124	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि भारतातील उच्च शिक्षण: अपेक्षा	प्रा.रेखा पंडित	525
125	भारतीय उच्च शिक्षण पद्धतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	डॉ. सुजय बाबूराव पाटील	527
126	जागतिकीकरण आणि भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रासमोरील आव्हाने	डॉ. नेताजी विश्वास पोवार डॉ. रमजान फत्तुखान मुजावर	529
127	भारतीय उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने	सौ एम.एच.पाटील	533
128	वस्तु व सेवा कराचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम	प्रा. हणमंत एस. सावंत	538
129	सांगली जिल्ह्यातील शिक्षण व्यवस्थेची सद्यस्थिती	श्री. किशोर नारायण चंदनशिवे	541
130	विवेकनिष्ठ शिक्षण: उच्च शिक्षणाचा नवीन आयाम	महेश वि. चव्हाण डॉ. कृष्णा भा. पाटील	544

शिक्षणाचा मुलभूत हक्क धोरणे व सद्यस्थिती

प्रा. दत्तात्रय आण्णा होनमाने
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज ,कडेपूर,
ता.कडेगांव ,जि. सांगली.

१) प्रस्तावना —

मानवाच्या विकासासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा पर्याय उपलब्ध नाही. नेल्सन मंडेला यानी म्हणटल्या प्रमाणे "जगाच्या बदलासाठी शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी शास्त्र नाही."भारत देशात शिक्षणाचा विकास लोकशाही तत्वाच्या आधारावर होत आहे. भारतात मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार देणा–या भारतीय राजघटनेच्या ८६ व्या तरतुदी नुसार प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचे ध्येय पुर्ण करण्यासाठी केंद्र सरकारने सर्वशिक्षा अभियान दिनांक १ एप्रिल २०१० पासून राबवीले आहे. पुर्वीच्या प्राचिन काळातही भारतात शिक्षणाला महत्व देण्यात आलेले होते. पुर्वी शिक्षणासाठी ऋषीमुनींच्या आश्रमात शिष्यांना जावे लागायचे. गुरूकुल पध्दतीने शिक्षण दिले जायचे. प्राचिन काळातही भारत शिक्षणाच्या बाबतीत जगात प्रसिध्द होता. इतर देशातील विद्यार्थी प्राचिन काळात सुध्दा भारतातील नालंदा विद्यापिठात येत होते. हजारो विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय नालंदा विद्यापिठात केली जात होती. त्यानंतर तात्यापंतोजी शाळांमधून शिक्षण देण्याची व्यवस्था भारतात केली गेली होती. बिटिशकालीन भारतात महात्मा जोतिराव फुले यांसारख्या समाजसुधाकांच्या प्रयत्नांमुळे प्राथमिक शिक्षण सर्वांना सक्तीचे करण्यात आले होते. त्यानुसार इतर समाजातील मुलांनाही शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला. पुर्वी स्त्रियांना शिक्षण व वेदपठण या पासून दूर ठेवण्यात आले होते. मैत्रेयी, गार्गी यांसारख्या मोजक्या स्त्रियांची नांवे शिक्षणाच्या बाबतीत घेतली जात होती .पण बहुतेक स्त्रियांना शिक्षणापासून वंच्छित रहावे लागत होते. महात्मा फुले यांच्या प्रयत्नाने मुलींच्यासाठी सुध्दा शिक्षणाची दारे उघडी झाली. इंग्रजकाळातील वसाहतवादी कालखंडात असलेल्या उच्चभ्रू शिक्षणप्रणालीत बदल करण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्योत्तर काळात केला गेला आहे. शिक्षण प्रणाली लोकाभिमुख करून त्यात समता आणि सामाजिक न्याय आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतातील शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी गेल्या ७० वर्षाच्या काळात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून अनेक महत्वाची धोरणे आखली गेली आहेत. यामध्ये १९६८ मध्ये पहिले राष्ट्रीय शिक्षण विषयक धोरण आखले. त्यांनतर सन १९८६ मध्ये दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आखले गेले. १९९२ मध्ये यात काही सुधारणा करण्यात आल्या.तर सन २००५ साली राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्यात आला.त्यानंतर उच्च शिक्षणाची आवड निर्माण करण्याच्या हेतूने २००९ साली शिक्षण हक्क कायदा(राईट टू एज्युकेशन) लागू करण्यात आला. या कायद्यानुसार ६ ते १४ वयोगटातील बालकांच्या मध्ये इयत्ता आठवी पर्यंत शिक्षणाची आवड निर्माण करणे व ते आल्हादायक होण्याच्या दृष्टीने नापास न करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. तसेच पुस्तक समोर ठेवून परिक्षा घेण्याचे ठरविण्यात आले. मुल्यांकनात अ,ब,क, असा दर्जा ठेवला गेला. यामुळे विद्यार्थ्यांच्यात आनंदाचे वातावरण निर्माण झाले. कारण लेखन, वाचन, गणितीय समिकरणे, याशिवाय पास होवून पुढच्या वर्गात जाण्याचा मार्ग आपोआप मिळाला. पण एनसीईआरटीने केलेल्या नॅशनल एचिव्हमेंट सर्वेक्षणानूसार भारतातील शिक्षणाचा दर्जा ढासळला असल्याचे निष्पन्न केले. सध्या भारतात १५ लाखापेक्षा अधिक प्राथमिक शाळा आहेत. ३५ लाख पदवी महाविद्यालये आहेत, ४५०० तांत्रिक शिक्षण देणारी केंद्रे आहेत आणि ६६० विद्यापिठे आहेत तसेच ४०शिक्षण मंडळे आहेत. तर व्यावसायिक शिक्षणाचा विचार

केल्यास सध्या देशात २० आय.आय.टी संस्था, २४९ व्यावसायिक प्रशिक्षण भागीदार, ३,२२२ व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे, ५५,७०,००० प्रशिक्षणार्थी आणि आतापर्यंत प्रशिक्षण पुर्ण केलेले २३,८८,००० लोक शिक्षण पुर्ण करून नोक–या करीत आहेत. डॉ.सी.के.प्रल्हाद यांनी 'व्हीजन ऑफ इंडिया' या कार्यक्रमात नवीन कौशल्यावर आधारीत बोलताना म्हटले की, "तंत्रज्ञानातले नवीन बदल आणि देशाचे आर्थिक सामर्थ्य तसेच नितीवर आधारलेल्या नेतृत्वाच्या आधारे भारत फक्त स्वत;चेच नव्हे तर, पूर्ण जगाचे भाग्य उजळू शकतो आणि जगात स्वताला उदयोन्मुख बनवून शकतो."प्रस्तुत शोध निबंधात भारतातील शिक्षणव्यवस्था पुर्वीपासून कशापध्दतीने विकसित होत गेली. यात प्राचिन काळात शिक्षणाची स्थिती कशी होती याची माहिती घेणे. तसेच स्वातंत्र्यपुर्व काळातील भारतीय शिक्षणाची स्थिती कशी होती. त्याचबरोबर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाबाबत सरकारी पातळीवरील प्रयत्नांचा आढावा घेतलेला आहे.

२) अभ्यासाची उद्दिष्टये–

१)भारतातील शैक्षणिक स्थितीचा आढावा आढावा घेणे.
२)भारतातील शिक्षणासाठी केलेले प्रयत्न अभ्यासणे.
३)भारतातील शैक्षणिक धोरणांमधील समस्यांचा अभ्यास करणे.
४)सर्वशिक्षा अभियान या धोरणाचा अभ्यास करणे.
५)भारतीय शिक्षणपध्दतील दोषांचा अभ्यास करणे.

३) अभ्यासाची गृहितके–

१)शैक्षणिक प्रगतीमुळे व्यक्ती बरोबर देशाचाही सर्वांगीन विकास होतो.
२)सरकारच्या शिक्षण विषयक धोरणांमुळे भारतातील शैक्षणिक प्रगती झाली आहे.
३)भारतातील आर्थिक विषमतेचा परिणाम शैक्षणिक असमतोलाला कारणीभूत ठरतो.
४)शैक्षणिक पायाभूत सुवीधा व शैक्षणिक विकास यांचा जवळचा संबध आहे.

४) शोध निबंधाची अभ्यास पध्दती–

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारीत आहे. दुय्यम सामग्रीमध्ये विविध मासिके, संदर्भ पुस्तके, विवीध लेख, नियतकालीके, इंटरनेट, वेबसाईट, इत्यादींचा वापर करून माहितीचे संकलन व विश्लेषण करून प्रस्तुत शोध निबंध तयार केला आहे.भारतातील शिक्षण व्यवस्था पुर्वीपासून कशापध्दतीने विकसित होत गेली. यात प्राचिन काळात शिक्षणाची स्थिती कशी होती याची माहिती घेणे. तसेच स्वातंत्र्यपुर्व काळातील भारतीय शिक्षणाची स्थिती कशी होती तर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाबाबत सरकारी पातळीवरील प्रयत्नांचा अभ्यास करण्याच्या हेतूने हा शोधनिबंध तयार केलेला आहे.

५) अभ्यास विषय — " शिक्षणाचा मुलभूत हक्क धोरणे व सद्यस्थिती"

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे महत्वाचे साधन आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वताच्या प्रगतीबरोबर देशाची प्रगती होणे गरजेचे आहे. तसे पहाता प्रगती आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबध फार जवळचा आहे. कारण शिक्षणाशिवाय प्रगती नाही. महात्मा फुले यांनी म्हटले आहे की **"विद्येविना मती गेली, मतीविणा निती गेली, नितीविणा गती गेली, गतीविणा वित्त गेले, वित्ताविणा शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."** यातूनच त्यांनी विद्येचे महत्व समाजाच्या लक्षात आणून दिले. म्हणूनच देशाच्या विकासासाठी व उत्कर्षासाठी शिक्षण हा महत्वाचा घटक आहे. यासाठी भारतातील प्रत्येक मुला–मुलींना शिक्षण मिळणे हा खरोखरच मुलभूत हक्क आहे. माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी भारत हा २०२० पर्यंत जगातील विकसित राष्ट्र म्हणून ओळखले जाईल असे मत मांडले आहे. हे साध्य करण्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून नवीन रोजगारांच्या संधी वाढवून देशातील तरूनांना रोजगार उपलब्ध होईल अशी व्यवसायाभिमुक शिक्षण पध्दती अस्तीत्वात येणे गरजेचे आहे. सर्वांना मूलभूत शिक्षण मिळाले पाहिजे असे भारतीय घटनेत म्हटले

आहे पण स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या ७० वर्षांचा विचार करता हे ध्येय पुर्णपणे साध्य झाले आहे असे म्हणता येत नाही. २०११ च्या शिरगणतीनुसार ७४.०४ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण भारतात आहे. याचाच अर्थ असा होतो की अद्यापही भारतात २५ टक्के लोक निरक्षर आहेत. अजूनही ६ ते १४ वयोगटातील सुमारे २४० लाख मुले शालेय शिक्षणापासून वंचित आहेत.त्यातच मुलींच्या शिक्षणविषयक अनेक समस्या आहेत. ग्रामीण भागातील प्रतिकूल परंपरामुळे मुलीना उच्चशिक्षणासाठी बाहेर जाण्याची परवानगी मिळत नाही. काही मुलींना शाळेत पाठविले जात जात नाही. माध्यमिक शाळा पूर्ण होताच मुलींच्या लग्नाची चिंता पालकांना लागलेली असते त्यामुळे लहान वयातच लग्न करून दिले जाते. यामुळे शाळेतून मधूनच मुलींना शाळा सोडण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. अशा अनेक कारणांमुळे मुलींच्या बाबतीत शिक्षणातील शाळा गळतीचे प्रमाण मोठे आहे. याशिवाय परिस्थिती अभावी शिक्षण अर्धवट सोडणा–यां मुला–मुलींची संख्याही मोठी आहे ही चिंतेची बाब आहे. पुढील तक्त्यात भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण दिले आहे.

भारतातील साक्षरतेच्या प्रमाणाची टक्केवारी

वर्ष	साक्षरतेचे प्रमाण	पुरूषांमधील साक्षरता	स्त्रियांमधील साक्षरता
१९५१	१८.३३	२७.१६	८.८६
१९६१	२८.३०	४०.४०	१५.३५
१९७१	३४.४५	४६.००	२२.००
१९८१	४३.७	५६.३८	२९.५
१९९१	५२.२१	६४.१३	३९.३
२००१	६४.८३	७५.८५	५२.१
२०११	७४.०४	८२.१४	६५.५

संदर्भ:— Census of India - 2011

वरील तक्त्याचा विचार केल्यास भारतातील साक्षरता प्रमाणात वाढ झाली आहे. सन १९५१ मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण फक्त १८.३३ टक्के एवढे होते ते सन २०११ मध्ये ७४.०४ टक्के पर्यंत वाढले आहे. एवढेचे नव्हे तर स्त्री व पुरूष यांच्यातील साक्षरतेचे अंतर मोठया प्रमाणात कमी झाले आहे. कारण सन १९५१ मध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण २७.१६ टक्के तर स्त्रि साक्षरतेचे प्रमाण फक्त ८.८६ टक्के होते ते सन २०११ मध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४ टक्के तर स्त्रि साक्षरतेचे प्रमाण ६५.५ टक्के इतके वाढल्याचे दृष्टीस पडते यावरून स्वातंत्र्योत्तर काळात साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. असे असली तरीही अनेक कारणांमुळे आपण अद्यापही १०० टक्के साक्षता प्राप्त केलेली नाही. याबरोबरच बदलत्या प्रवाहातील भारताचे डिजिटल इंडिया हे स्वप्न साकार करण्यासाठी समाजात कम्प्युटर तसेच इंटरनेटचा वापर या ज्ञानाबाबतची साक्षरता फारच कमी आहे. ती वाढणे गरजेचे आहे यासाठी सर्वशिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून मानवी हक्क शिक्षण प्राप्त झाले पाहिजे. या बरोबरच शिक्षणातील गुणवत्ताही वाढली पाहिजे. शिक्षणाची गुणवत्ता ही बहुआयामी संकल्पना असून याचा संबध काळानुसार बदलत आहे. वर्तमान काळातील होत असलेले बदल व भविष्यकाळातील गरजा यांचा विचार करून त्या दृष्टीने शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात ज्ञानाची वृध्दी करणे गरजेचे आहे.

मानवी हक्क शिक्षणाची व्याख्या–भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत ६ वर्षावरील सर्वांना मूलभूत शिक्षणाचा हक्क मिळणे किंवा शिक्षण घेणे सक्तीचे करणे म्हणजेच मानवी शिक्षणाचा हक्क होय. थोडक्यात देशातील सर्वांना प्राथमिक शिक्षणापासून उच्चशिक्षणापर्यंत दर्जेदार पायाभूत शिक्षण उपलब्ध करून देणे असा अर्थ होतो.

मानवी हक्क शिक्षण धोरणाची गरज— शिक्षणक्षेत्रामध्ये येणा—या अडचणी आणि समस्या सोडविण्यासाठी सर्वकष शिक्षण धोरणाची नितांत आवश्यकता आहे. प्राथमिक शिक्षणा पासून अगदी उच्चशिक्षणापर्यंत कोणालाही अडचणी किंवा कोणताही अडसर येऊ नये यासाठी शिक्षण विषयक धोरणांची गरज भासते. यात गतिमंद विद्यार्थी, अंपग विद्यार्थी, सर्वसाधारण विद्यार्थी, दुर्बल घटकातील विद्यार्थी यांना एका ठिकाणी समानतेने शिक्षण घेता आले पाहिजे. शालेय शिक्षणाबरोबर सामाजिक शिक्षण व जीवन विषयक मुल्ये किंवा तत्वे असणारी शिक्षण पध्दती तयार करणे काळाची गरज आहे. कारण शिक्षणाच्या माध्यमातून उत्तम समाजाची, व देशप्रेमी नागरिकांची निर्मीती करता येते. यासाठी सद्याच्या शिक्षण पध्दतीत असणा—या चांगल्या गोष्टी लक्षात घेऊन त्यामध्ये सुधारणा करून अधिक चांगल्या कशा करता येतील याबरोबरच नवीन पध्दतीचा पाया शिक्षणात निर्माण करणे गरजेचे असते. शिक्षणातून केवळ परिक्षार्थी विद्यार्थी तयार करून चालणार नाही तर शिक्षणाच्या जागतिक स्तरावर भारतीय विद्याथी टिकला पाहिजे या दृष्टीने जागतिकीकरणातील बदलत्या घटनांचा वेध घेऊन अस्तीत्वातील उच्च शिक्षण पध्दतीत बदल केले पाहिजेत. भारतातील बदलत्या परिस्थितीचा आढावा घेतल्यास सध्या मेक इन इंडिया, स्टॅड अप इंडिया, यंग इंडिया असे नवीन उपक्रम पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी निर्माण केले आहेत. या दृष्टीने नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील अशा व्यवसायाभिमूक शिक्षण पध्दतीचा अवलंब करून नवीन शैक्षणिक धोरण निश्चित करणे गरजेचे आहे. भारतातील आर्थिक विषमतेची दरी मोठी असल्याने श्रीमंत व गरीब यांच्यातील अंतर वाढत आहे. यातूनच एका बाजूला आहेरेचा वर्ग आपल्या पाल्यांना पैशाच्या आधारावर जगात कोठेही पाठवून शिक्षणाच्या दर्जेदार संधी उपलब्ध करून देत आहे. तर दुस—या बाजूला असणारा नाहिरेचा वर्ग हा दुष्काळाच्या प्रतिकूल परिस्थितीत कसेबसे प्रतिकूल जीवन जगत आहे. गरीबीमुळे या तंत्रज्ञान माहितीच्या युगात मागास व दुर्बल घटकातील पालकांची मुले मागास परिस्थितीतच अडकून पडत आहेत. यात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. यादृष्टीने नवीन मानवी शिक्षण हक्क धोरणांची गरज आहे.

मानवी हक्क शिक्षण व सर्व शिक्षा अभियान—भारतीय संविधानानुसार शिक्षण ही बाब संबधीत राज्यसरकारच्या आखत्यारीतील विषय आहे. वित्तआयोगातील तरतुदीनुसार केंद्रसरकार देशातील घटकराज्य व केंद्रशाशीत प्रदेश यांना वित्तीय सहाय्य करते. तर प्रत्येक घटकराज्यातील राज्यसरकार व त्या—त्या राज्यांतील स्थानिक स्वराज्य संस्था शैक्षणिक कार्याची अंमल बजावणी करतात. भारतीय संविधानाच्या कलम २१ अ अंतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने दिनांक १ एप्रिल २०१० रोजी सर्व शिक्षा अभियान हा उपक्रम भारतात राबविण्यात आला. या कायद्यामुळे भारताचा समावेश बालकांचे मुलभूत हक्क मान्य करणा—या जगातील १३५ देशांच्या यादीत केला आहे. या कायद्यानुसार खाजगी शाळा मधून गरीब कुटुंबातील बालकांसाठी २५ टक्के जागा आरक्षित ठेवणे बंधनकारक करण्यात आले. संबधीत शाळांना राज्यसरकारकडून नुकसान भरपाई देण्याचे ठरविण्यात आले. खाजगी शाळांमधून इतर अनावश्यक शुल्क आकारण्यावर मनाई करण्यात आली. इयत्ता आठवी पर्यंत प्रत्येक बालकाला पास करून वरील वर्गात जाण्याची संधी प्राप्त करून दिली. शाळेतून काही कारणांनी गळती झालेल्या बालकांना त्यांच्या समवयस्कांबरोबर शिक्षण प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली. प्रत्येक शहरी व ग्रामीण भागातील शाळांच्या आसपासच्या परिसरातील शाळा सोडलेल्या बालकांची पहाणी करून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याची जबाबदारी प्रत्येक शाळांकडे देवून त्यांना आवश्यक त्या सुविधा देण्याच्या दृष्टीने सर्व ती जबाबदारी शासनांने घेतली. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याच्या दृष्टीने 'सर्व शिक्षा अभियान' हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. यात देशातील ज्या भागात शाळा नाहीत तेथे नवीन शाळा,महाविद्यालये स्थापन करण्यावर भर देण्यात आला. तसेच अस्तीत्वात असलेल्या शाळांची

पायाभूत स्थिती सुधारण्यावरही भर देण्यात आला आहे. त्यासाठी अनुदान प्राप्त करून देण्याचे धोरण ठरविण्यात आले आहे. या योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी येत्या पाच वर्षासाठी लागणारा आंदाजे खर्च १७१,०००कोटी रूपये (अमेरिकन डॉलर मध्ये ३८.२दश लक्ष अमेरिकन डॉलर) येईल असे मत निधीच्या अभ्यास करणा—या समितीने व्यक्त केला आहे. या कार्यक्रमानुसार प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे. देशात दर्जेदार शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देणे. शाळा व पालक तसेच इतर सामाजिक कार्य करण्या—या संघटना यांच्यात योग्य समन्वय निर्माण करून त्यांच्या एकत्रित विचारांच्या देवाणघेवाणीवर भर देण्यात आला आहे. केंद्रसरकार, राज्यसरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यात योग्य समन्वय साधून शिक्षणाचा विकास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. थोडक्यात हा कार्यक्रम सामाजिक दायित्वाचे भान ठेवून बालकांमधील मानवी क्षमतांचा विकास करण्याच्या व दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्याच्या हेतून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी प्रत्येक राज्यांना आपआपल्या राज्यातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीचा विचार करून मार्गदर्शक तत्वे तयार करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. या सर्व शिक्षा कार्यक्रमात राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील स्थानिक विशिष्टतेला व स्थानिक गरजांना प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. महत्वाचे म्हणजे या धोरणात शाळाबाहेर असणा—या बालकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणूण १४ वर्षे वयोगटापासूनच्या विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षण उपलब्ध करून देण्यावर जास्तीतजास्त भर देण्यात आला आहे. तसेच या धोरणाच्या माध्यमातून लिंगाधारित भेदावरील विषमतेची दरी कमी करून शाळेतील महाविद्यालयातील उच्चशिक्षण घेणा—या विद्यार्थ्यांची गळती कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

शिक्षण धोरणा समोरील आव्हाणे —

१) भारतातील घटकराज्यांमध्ये शैक्षणिक विकासात असमतोल दिसून येतो. केरळ, महाराष्ट्र व कर्नाटक यासारखी राज्ये शिक्षणाच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत तर राजस्थान, बिहार, उत्तर प्रदेश, झारखंड, जम्मू आणि काश्मीर, अरूणाचल प्रदेश, दादरा आणि नगर हवेली येथील शैक्षणिक स्थिती समाधानकारक नाही.

२) अजूनसूध्दा देशातील आर्थिक दूर्बल घटकातील लोकांना शिक्षण घेताना अनेक अडिअडचणिंना तोंड द्यावे लागते.

३) प्राथमिक व माध्यमिक शाळा व उच्च शिक्षणातील गळतीचा प्रश्न अंद्यापही सुटलेला नाही. उदा. पहिलीच्या वर्गात नोंदणी झालेल्या १०० बालकांपैकी ४० बालके पाचवीपर्यंत तर २३ बालके आठवी पर्यंत पोहचतात. याचाच अर्थ आठवीपर्यंत ७७ टक्के बालकांना विवीध कारणांनी शाळा सोडावी लागते. उच्चशिक्षण ग्रामीणभागात उपलब्ध नसल्याने आर्थिक किंवा इतर कारणांनी उच्च शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण मोठे असल्याचे दिसून येते.

४) शासनाने शाळेतील शिक्षकांचा पगार सोडला तर शाळेच्या किंवा उच्च शिक्षणाच्या प्रशासन खर्चावर मोठया प्रमाणात कात्री लावल्याने शाळां व महाविद्यालयांना शैक्षणिक साहित्य खरेदी करताना अडचणी जाणवतात.

५) भूमीहीन शेतकरी, सिमांत शेतमजूर, सीमांत शेतकरी आणि कारागीर यांच्या मुलांचे आर्थिक कमतरतेमुळे शाळेपासून व उच्चशिक्षणापर्यंतचे गळतीचे प्रमाण अधीक आहे.

६) भारतातील शिक्षणावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६ ते ७ टक्के भाग खर्च होणे गरजेचे आहे.पण प्रत्यक्षात ३ ते ४ टक्के इतके शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण अल्प आहे. जगातील इतर देशांचा विचार करता भारतात शिक्षणावर अतिशय कमी खर्च केला जातो. त्यामुळे शाळा व कॉलेज मधील पायाभूत सूविधा अपु—या पडतात.

७) अद्यापही इंग्रजकालापासून शिक्षणातील अभ्यासक्रमात व्यावसायिक शिक्षण देणारे बदल मोठया प्रमाणात केलेले नाहीत. पारंपरिक पध्दतीचे शिक्षण देणा—या शाळा व कॉलेजचे प्रमाण मोठया प्रमाणात आहे. त्या मानाने व्यावसायिक शिक्षण देणा—या संस्था मोठया प्रमाणात नाहीत.

८) माध्यमिक शाळेपासूनच मुलांना व्यावसायिक शिक्षण देणे गरजेचे आहे तरच त्यांच्यात श्रमाला महत्व देण्याची प्रवृत्ती वाढेल पण पारंपरिक अभ्यासक्रम घेवून पदवी झालेल्या विद्यार्थ्यांच्यात श्रमाला महत्व देण्याची प्रवृत्ती आढळत नाही. परिणामी ऐच्छिक बेकारीचे प्रमाण वाढत जाते.

९) शिक्षण झाल्यानंतर स्वंयरोजगार निर्माण करण्याऐवजी इतरत्र नोकरी शोधणाचा ओढा भारतीय विद्यार्थ्यांच्यात मोठया प्रमाणात दिसून येतो. थोडक्यात शिक्षण धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा कल स्वयंरोजगार निर्माण करण्यावर कसा राहील याबाबतीत भारताच्या शिक्षणव्यवस्थे समोरील मोठे आव्हान आहे.

१०) अनेक कारणांमुळे ग्रामिण भागातील पालक आपल्या मुलांमुलींना उच्च शिक्षणासाठी शहरातील महाविद्यालयात पाठविण्याच्या भूमिकेत नसतात.यात आर्थिकता, लहाण वयातच लग्न करूण देण्याची परंपरा, इतर सामाजिक अडचणि यामुळे शक्यतो ग्रामीण भागातील मुलींना शहरात शिक्षणासाठी पाठविण्यास पालक निरूत्साही असतात. यामुळे इयत्ता दहावी ते बारावी नंतरच्या उच्चशिक्षणाच्या बाबतीत ग्रामिण भागातील मुलांचे गळतीचे प्रमाण मोठे आहे.

११) भारतातील प्राथमिक व माध्यमिक तसेच महाविद्यालयीन शिक्षणात अद्यापही परिपुर्ण ग्रंथालये, प्रयोग शाळेतील सुविधा, अभ्यासिकेची स्वतंत्र सुविधा, स्वच्छता गृहे, शाळेपर्यंतच्या वहातुकीच्या सुविधा, इत्यादी सारख्या सेवा सुविधा मोठया प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. यात वाढ होण्यासाठी सरकारी अनुदानाची मोठया प्रमाणात गरज असते पण सरकारी अनुदाना अभावी या सेवा उपलब्ध करूण देण्यात अडचणी येतात.

१२) व्यावसायिक शिक्षण व आरोग्य विषयक शिक्षणाची शैक्षणिक फी जादा असल्यांने गुणवत्ता असूनही सर्वसामान्य दुर्बल घटकातील विद्यार्थी व दारिद्रेरेषेखालील विद्यार्थ्यांना या उच्च शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते.

१३) भारतातील ग्रामीण भागातून सध्या खाजगी संस्थाचालकांनी सेमी इंग्रजी शाळेचे पेव उघडले आहे. या शाळांमुळे सरकारी शाळांना पटसंख्येच्या समस्येस सामोरे जावे लागत आहे. अशा खाजगी शाळांची भरमसाठ शैक्षणिक फी मध्यमवर्गीय पालकांना सुध्दा परवडणारी नसते. अशा स्थितीत दुर्बल घटकातील व द्रारिद्रयरेषेखालील पालकांची फी भरण्याचीतर कुवतच नसते.

१४) काही शाळांमधून पटसंख्येचा मुद्दा अलिकडील काही वर्षात उपस्थीत झाला आहे.प्रत्यक्षात ब—याच शाळांची पटसंख्या १००पेक्षा कमी आहे. यात काही शाळा ५० पटसंख्या तर काही शाळा २५पेक्षाही कमी पटसंख्या असलेल्या आहेत.याचा परिणाम ग्रामीण भागातील उच्चशिक्षणाच्या पटसंख्येवरही परिणाम होताना दिसून येत आहे.

१५) शहरी व ग्रामीण भागातील शाळां व उच्चशिक्षणा मधून मुले व मुली यांच्या संख्येत असमतोलपणा दिसून येतो.

निष्कर्ष —:

१) शिक्षण हा मुलांच्या जीवनावर परिणाम करणारा अविभाज्य भाग आहे.

२) शाळां व महाविद्यालयांमधून मोठया व विस्तृत प्रमाणात पायाभूत सुविधा असल्या पाहिजेत.

३) शिक्षणात सामाजिक समानता आणण्यासाठी सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत एकजिनसीपणा आला पाहिजे.

४) सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी प्रत्येक टप्प्यावर सारख्या पध्दतीने मिळाली पाहिजे.

५) मानवी हक्क शिक्षण धोरणातून मुलांच्या क्षमतावाढीवर व व्यक्तीमत्व विकासावर भर दिला पाहिजे.

६) मुलांना शिक्षणपूर्ण करण्यासाठी अर्थपूर्ण संधी दिलयास शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळती कमी होईल.

७) शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी समानतेचे भेदभावरहित व सुरक्षित वातावरण निर्माण झाले पाहिजे.

८) बदलत्या काळानुसार शिक्षण व्यवस्था अधिक गतिमान करण्यासाठी शैक्षणिक धोरणे अधिक व्यापक करणे महत्वाचे आहे.

९) शिक्षकांनी अद्यापनाच्या कार्यात विविध कौशल्यपूर्ण माहिती व बदलते तंत्रज्ञान याबाबत जागृत राहून मुलांना त्यांची माहिती करून दिली पाहिजे.

१०) वाढती शैक्षणिक बेकारी लक्षात घेता विद्यार्थी स्वावलंबन प्रक्रियेस प्रोत्साहन देणारी शिक्षण व्यवस्था प्राथमिक स्तरापासून सुरू केली पाहिजे.

१३) शिक्षणावरील अल्प असलेले सरकारी खर्चाचे प्रमाण वाढविले पाहिजे.

१४) शैक्षणिक धोरण ठरविताना देशातील विवीधपूर्ण संस्कृती, भाषा, आणि जनता यांच्या अनुभवाची देवाणघेवान करून नवीन शैक्षणिक धोरण ठरविली पाहिजेत.

१५) भारतीची झपाटयाने वाढणारी लोकसंख्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याच्या मार्गातील एक मोठा अडथळा बनली आहे. यासाठी वाढत्या लोकसंख्येवर आळा घालणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची–

१) शिक्षण पध्दत व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षणाचा अंतर्भाव–अमित कौशिक व राधिका रॉय–योजना ,जानेवारी २०१६.

२) सर्व शिक्षा अभियान–महाराष्ट प्राथमिक शिक्षण परिषदेची वेबसाईट

३) वंचितांचे शिक्षण आव्हाने आणि पुढे जाण्याचा मार्ग– एस श्रीनिवास राव–योजना , जानेवारी २०१६.

४) सर्वकष शिक्षण धोरणासाठी पथदर्शी कार्यक्रम– डॉ.अनुप्रिया चढ्ढा–योजना , जानेवारी २०१६.

५) भारतातील लोकसंख्येची रूपरेषा–भारतीय अर्थव्यवस्था–भोसले व काटे–फडके प्रकाशन

६) भारताची जनगणना अहवाल–२०११

७) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषदेची वेबसाईट

◆◆◆

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार”
-शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

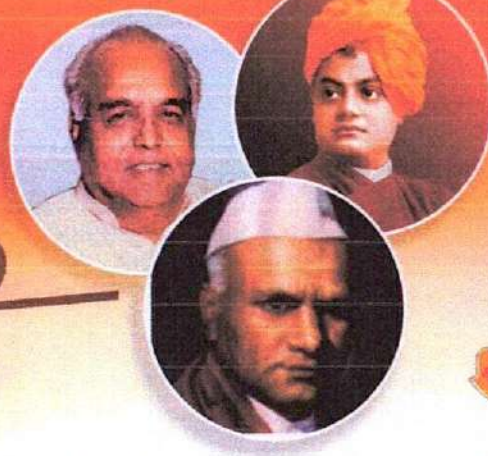

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता ®

विशेषांक, सप्टें.२०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

Padmabhushan Dr.Vasantraodada Patil Mahavidyalaya

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India

Reaccredited with B++Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH

(ICSSR)

Sponsored One Day National Seminar

On

Challenges before Indian Economy in the Globalization Era

Thursday, 28th September 2017

Executive Editor

Mr.K.N.Patil

Co-Editor

Dr.B.J.Kadam

Organizaed by

Department of Economics (U.G. & P.G.)

Padmabhushan Dr.Vasantraodada Patil Mahavidyalaya,

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist:Sangli

13) वस्तू व सेवा कराचे फायदे
डॉ. शशिकांत रामचंद्र गाडगीळ, जि. सातारा || 59

14) भारतीय शेती क्षेत्रापुढील आव्हाने
प्रा. डॉ. एस. बी. गोलाहित, जि. धुळे, प्रा. एम. व्ही. हिरे, नाशिक || 63

15) काळा पैसा आणि विमुद्रिकरण
प्रा. डॉ. जयश्री सदाशिव चव्हाण, सातारा || 66

16) दारिद्र्य : भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक समस्या.
प्रा. श्रीमती अंजना शितल मगदूम, सांगली || 70

17) 'ग्रामीण आर्थिक विकासात कृषी महिला श्रमिकांचे योगदान'
प्रा. डॉ. मंगल भास्कर माळगे, सांगली || 72

18) वस्तू आणि सेवा कर
प्रा. शाहुराज व्यंकटराव गायकवाड, सांगली || 77

19) भारतीय सेंद्रिय शेती आणि शाश्वत विकास
प्रा. व्ही. बी. वाघमारे, सोलापूर || 82

20) 'वाढती लोकसंख्या: भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान'
प्रा. राजाराम कांबळे, कोल्हापूर || 84

21) भारतीय शेती आणि शेतमजूर समस्या
प्रा. संदे राजेसाहेब नबी, विटा || 89

22) Need of Sustainable Planning & Development of Agriculture Sector through....
Dr. Sunil Subhash Patil, Solapur || 92

23) जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम व उपाययोजना
प्रा. दत्तात्रय आण्णा होनमाने, जि. सांगली. || 97

24) Challenges of price fluctuation of Strawberry in Mahabaleshwar Taluka
Dr. TukaramMaruti Rabade, Satara || 101

25) Performance of Indian Agriculture Sector in New Economic Era
Dr. Ashok Vilas Jadhav, Kolhapur || 103

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

23

...कीकरणाचे भारतीय ... परिणाम व उपाययोजना

दत्तात्रय आण्णा होनमाने
...यिक अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
... अॅड कॉमर्स कॉलेज ,कडेपूर,
... कडेगांव, जि. सांगली.

****

...व अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था ...ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली ... ग्रामीण जनतेचे प्रामुख्याने शेतक—यांचे ...मान उंचविण्याच्या दृष्टीने त्यांना ...वीध प्रक्रियेमध्ये सहभागी करूण घेणे ...सिंचन व कृषी क्षेत्राकडे आजवर झालेल्या ...भारतीय कृषी क्षेत्राची अवस्था बिकट ...भारतात १ जुलै १९९१ पासून नवीन ... आमलात आणले. त्यानुसार भारतीय ... खाजगीकरण,उदारीकरण व ...च्या प्रवाहात आणली गेली.या ...चे परिणाम भारतीय उद्योग व ...शेती क्षेत्रावरही झाले. या परिणामामध्ये ...पेक्ष्या प्रतिकूल परिणाम मोठया प्रमाणात ... येतात.जागतिकीकरणामुळे उद्योगपतींची ... पण देशातील सुजलाम् सुफलाम शेती ...गली.परिणामी शेतकरी उद्‌वस्त होवू ... नंतर शेती करणे अडचणित आल्याने ... शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.त्यात ...त्या महाराष्ट्रात झाल्या.जागतिकीकरणाचे ...कूल परिणाम मोठयाप्रमाणात झाले. ...नाने संख्येने जास्त असलेल्या शेतकरी ...मी झाल्याने देशातील आर्थिक विषमतेत ...द्धीक आणि शारीरिक श्रमाची विभागणी ...ल्याने भेदभाव निर्माण झाला आहे. जागतिकीकरणामूळे निर्माण झालेली व्यापार व उद्योग क्षेत्रातील स्पर्धा विषम पातळीवर व एकांगी स्वरूपाची बनलेली आहे. मोठमोठया व बलाढय अशा विदेशी कंपन्यांच्या आगमनामुळे भारतीय शेतीवर प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत. जागतिकीकरणाच्या रेटयात भारतीय शेतीला नवीन संधी निर्माण होण्याऐवजी ती बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात गेली आहे.मुळातच भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेकारीचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी औद्योगिकक्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे असले तरी ग्रामीण भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतीप्रधान आहे हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळे शेतीचा विकास झाल्याशिवाय भारताची आर्थिक व सामाजिक भरभराट होणार नाही.पण या जागतिकीकरणामुळे शेती क्षेत्रावर अनेक गंभीर समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. यात जीवनावश्यक शेत मालाचे भाव वाढले नाहीत. या उलट चंगळवादी वस्तूंचे भाव जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या धोरणात मोठया प्रमाणात वाढलेले आहेत. विचित्र स्थितीत भारतीय बाजारावर परकीय बहूराष्ट्रीय कंपन्या हूकूमत गाजवत आहेत. भारतीय ग्राहकांची फसवणूक केली जात आहे. त्यामुळे भारतात आर्थिक विषमतेची दरी वाढतच आहे.

२) अभ्यासाची उदिष्टये —

१) जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

२) भारतीय शेतीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

३) भारतीय शेतीच्या विकासासाठी उपाय सुचविणे.

४) भारतीय शेतकऱ्याच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

३) अभ्यासाची गृहितके —

१) जागतिकी करणामुळे भारतीय शेतीवर प्रतिकूल परिणाम झाले.

२) शेतीमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा व शेतीच्या यांत्रिकीकरणाचा वापर केल्यास शेतीचा विकास घडून येतो.

३) शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल अशी कृषी निगडित धोरणे सरकारी पातळीवर राबविल्यास शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण कमी होईल.

४) शोध निबंधाची अभ्यास पध्दती —

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारीत आहे.दुय्यम सामग्रीमध्ये विविध मासिके, संदर्भ पुस्तके,इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेतलेला आहे.भारतीय शेतीवर जागतिकीकरणाचा झालेला अभ्यास करण्यासाठी शेती विषयक माहिती असलेले विविध ग्रंथ, शेती संशोधन निबंध, शेतीवर आधारीत वर्तमानपत्रातील लेख, दृकश्राव्य माध्यम, पृत्तपत्रातील बातम्या, शेतीची माहिती असणा—या विविध वेबसाईट्स इत्यादीं मधून माहिती स्त्रोत जमा केलेला आहे.

५) अभ्यास विषय — "जागतिकरकरणाचे शेतीवरील परिणाम व उपाययोजना "

देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६० ते ६५ टक्के लोकसंख्या अद्यापही शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेती हे भारतीय शेतकऱ्यांचे जीवन जगण्याचे साधन आहे.प्राचिन काळापासून मानव शेती करून उपजीवीका करीत असल्याने शेती कसण्याच्या कार्यात व पध्दतीत अनेक बदल घडून आणले जात असल्याने शेतीचे कार्य सामान्य न रहाता ते एक शेती शास्त्र बनलेले आहे. या शेतीवर अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव व परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये पर्जन्यमान, नैसर्गिक आपत्ती, पिक नियोजन, शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती, शासकीय धोरणे, जागतिक धोरणे यांचा परिणाम होत आहे.वरील सर्वबाबींचा विचार करता शेतीचा खर्च व शेती उत्पन्न यांचा मेळ बसत नसल्याने आज शेती करणे प्रतिकूल होवून बसले आहे. जगाच्या बदलत्या धोरणामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ झालेली आहे. पण शेतीपासून मिळणारे आधिक्य घटलेले असल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवन संकटात येत आहे. आणि यामुळेच कौटूंबिक जबाबदाऱ्या, शेतीउपयुक्त पशुंचे पालनपोषण करताना येणाऱ्या अडचणि, शेतीसाठी काढलेले कर्ज न फिटल्याने वाढलेला कर्जबाजारीपणा अशा अनेक कारणांमुळे अडचणिंच्या दाहकतेत जगणारा शेतकरी आत्महत्येसारख्या पराकोटीच्या मार्गाचा अवलंब करीत आहे. शेतकरी प्रामाणिकपणे शेती पिकवून उत्पादन घेतो पण त्याच्या हाती काहीच लागत नाही. याचे कारण म्हणजे शेतकऱ्याला त्याच्या उत्पन्नाचा योग्य दाम मिळत नाही. शेतकरी व ग्राहक यांच्या मधील दलाल, मध्यस्थ, अडते मात्र धनदांडगे होत आहेत. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी शासन स्तरावर पाठपुरावा करून शेतकऱ्यांना थेट ग्राहकांची बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने शासनाने प्रयत्न केले पाहिजे. हे प्रयत्न करण्यात शेतकरी स्वता: कमजोर आहे कारण तो असंघटित आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून ग्रामिण भागातून रहाणारा शेतकरी एकमूठीने एकत्रित होण्यात अनेक अडचणि आहेत. इतर कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या संघटना नाहित. अल्प उत्पन्न व अल्प शिक्षित असणारा शेतकरी संघटनेची फी भरून संघटनेचा सभासद होत नाही. त्यामुळे ज्यांनी थोडयाफार प्रमाणात या शेतकऱ्यांच्या संघटना तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते लोक शेतकऱ्यांचीच मुलेच आहेत पण पक्की राजकारणी आहेत. असे राजकारणी शेतकऱ्यांचा वापर आपल्या राजकारणांसाठी करून घेतात पण शेतकऱ्याची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात कसूर करतात. अन्यथा पुर्वीच्या प्राचिन काळापासून प्राथमिक व्यवसाय मानलेल्या शेतीची अवस्था आज पिछाडीला गेली नसती.थोडक्यात भारतीय शेतीचा व शेतकऱ्यांचा विकास होण्यासाठी शेतकऱ्यांना आपला शेतमालाला थेट ग्राहकांना विकता आला पाहिजे, शेतमालावर प्रक्रिया करणारे प्रक्रिया उद्योग देशाच्या ग्रामिण भागातून उपलब्ध करून दिले पाहिजेत, त्यासाठी शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञानाची व वित्त सहाय्याच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.कृषी पर्यटन, कृषी निवास, हुडर्या पाटर्या, नवनवीन पिके, उत्पादने, त्यापासून पूरक उत्पादने तयार करण्याच्या सोयी, फुले, फळे, भाजीपाला थेट शहरात विकता आला पाहिजे, बांधावर उत्पादन देणारी सागाची,आंब्याची,नारळाची यासारखी फळझाले लावली पाहिजेत,याबरोबरच शेती उपयुक्त दुधदुपत्याची गायी, म्हैसी, शेळया, मेंढया इत्यादी सारखी जनावरे सहज उपलब्ध करून दिली पाहिजेत, त्यांच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे,याबरोबरच कृषीनिगडीत अधिकाऱ्यांची सोय उपलब्ध करून दिली पाहिजे.अशा सुविधा शासनाने उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर प्रत्येकानी एक सामाजिक जाणिव म्हणून शेतकऱ्यास बळ देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे तरच भारतीय शेतकऱ्या अर्थिक स्थिती सुधारून त्याला मानसिक व भावनिक पातळीवर

तो सक्षम होऊन आत्महत्ये पासून वंछित होईल.

जागतिकी करणाचे शेतीवरील अनूकूल परिणाम:— जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेती उत्पादनात विविधता आली.व्यापारी पिकांचे प्रमाण वाढले. शेतीक्षेत्राचे उत्पादन व व्यापार या दोन्ही बाजूनी विकासासाठी संधी निर्माण केल्या. शेतीउत्पादनाच्या आयात निर्यातीवरील बंधने काढून टाकण्यात आली. अन्नधान्याच्या व्यापाराचा विस्तार वाढला.शेतमाल निर्यातीचे आकारमान वाढले.देश शेती निर्यातीसाठी अनुकूल बनला.निर्यातीने शेती क्षेत्राचा विस्तार वाढला. शेती व्यवसायात नवे तंत्रज्ञान आले.सिंचन व्यवस्था,उच्च प्रतिची बी—बियाणे, खते, किटकनाशके याचा वापर वाढून अन्नधान्याच्या उत्पादनात भारताने स्वयंपूर्णता प्राप्त केली.ठिंबकसिंचन व तुषारसिंचनासारख्या पाणी देण्याच्या पध्दतीत वाढ झाली.नाशवंत शेतमाल व फळांवर प्रक्रिया करून ती वर्षभर टिकतील अशी यंत्रणा आली.शेतमाल निर्यातीवरील नियंत्रणे घटविली. इत्यादी सारखे अनेक अनुकूल परिणाम जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीवर झाले. असे असले तरी या बदलाचा फायदा फक्त मूठभर भांडवलदार शेतकऱ्यांना झाला. पण ८०टक्के गरीब अल्पभूधारक शेतकरी देशोधडीला लागले. यासाठी जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेले अनिष्ट परिणाम पूढी प्रमाणे मांडण्यात आलेले आहेत.

जागतिकीकरणाचे शेतीवरील अनिष्ट परिणाम:— जागतिकीकरणाची प्रक्रिया,जगातील व्यापार संघटनेची नियंत्रणे याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण क्षेत्रातील दरडोई उत्पन्नात घट निर्माण होत आहे.त्याचे विपरित परिणाम कृषी क्षेत्रावरही होत आहेत. ते पुढील प्रमाणे.

१) शेतकरी निराधार होत आहेत —

२) भांडवलदारांचाच फायदा होत आहे —

३) शेत मजूरांवर प्रतिकूल परिणाम —

४) पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यामुळे शेतीवरील प्रतिकूल परिणाम —

५) पेटंट पध्दती मुळे बी—बीयाणांच्या किंमतीत वाढ—

६)स्पर्धा विषम पातळीवर व एकांगी स्वरूपाची बनलेली —

७)बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व —

८) बेकारीचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे—

९) शेती करणे प्रतिकूल होवून बसले आहे—

१०) बदलत्या धोरणामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ —

११) आर्थिक विषमतेत वाढ झाली — .

१२) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले—

१) भारतीय शेतीची बिकट परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना —

भारतीय शेतीची परिस्थिती सुधारण्यासाठी निरनिराळया प्रसारमाध्यमांमार्फत राबविण्यात येणारे उपक्रम ग्रामीन भागाला चालना देतील अशा स्वरूपाचे करून शेती विकासाला चालना देता येईल.हे उपक्रम शेतीची उत्पादकता वाढविणारे असावेत. तसेच शेतीच्या उत्पादनाचा दर्जा वाढविणारे असावेत.शेतउत्पादनाची विक्रीतून अधिक नफा प्राप्त होवून शेतीच्या क्षेत्रामध्ये जास्तीतजास्त रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील असे प्रयत्न केल्यास शेतीच्या विकासाला व पर्यायाने ग्रामीन भागाच्या विकासाला चालना मिळेल. शेतक—याची व शेतीची बिकट परिस्थिती सुधारून शेती पुनरूज्जीवीत करण्यासाठी व शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी पुढील उपाय योजना करता येतील.

१) जमीनीचा कस किंवा पोत सुधारणे —

२) जलसिंचन व जल व्यवस्थापन —

३) कृषी वित्तपुरवठा व सुधारणा—

४) कृषी जोखीम निधी —

५) पीक विमा योजना—

६) पीक खर्चानुसार कृषी मालाला हमी भाव—

७) शेतीविषयक कायद्यामध्ये सुधारणा करणे—

८) नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर —

९) कृषी विकासात माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करावा —

१०) शेतीमध्ये यांत्रिकीकरणाचा वापर —

११) गटशेती किंवा समूह शेती—

जगातील विकसित देशातील शेतींचा विकास व उत्पादकत लक्षात घेतली तर त्याच पध्दतीने भारतीय शेतीचासुध्दा विकास होण्यासाठी व शेतीची उत्पादकता वाढण्यासाठी भारतीय शेती ही नव्या विज्ञानावर आधारित असावी,पर्यावरणाचे संरक्षण करणारी असावी,उत्पादनक्षमता वाढणारी असावी,स्थानिक

साधनावर आधारित असावी,शाश्वत उत्पादन देणारी असावी,रोजगारात वाढ करणारी असावी,बुध्दीवंताना आकर्षित करणारी असावी,शेतकऱ्यांना भ्रष्टाचारापासून दूर ठेवणारी असावी, ग्राहकांना विषमुक्त अन्नउत्पादन करणारी असावी,वाढत्या लोकसंख्येला पोसण्यास समर्थ असणारी असावी, शेतकऱ्यांना आत्मनिर्भर आणि ऋणमुक्त करणारी असावी.

निष्कर्ष —

१) शेतकरी, लहान शेतकरी तसेच शेतमजूर यांच्या समस्या तातडीने व निर्धारपूर्वक सोडविल्या नाहीत तर भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होणार नाही त्यातून सामाजिक असंतोष आणि आर्थिक विषमता मोठया प्रमाणात वाढेल.

२) शेतीच्या व शेतकऱ्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ केली पाहिजे यासाठी केंद्रसरकार, राज्यसरकार, पंचायत राज्यसंस्था, कृषी आणि पशुवैद्यक विद्यापीठे,भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग आणि प्रसार माध्यमामार्फत राबविण्यात येणारे उपक्रम हे शेतीची उत्पादकता वाढविणारे,दर्जा वाढविणारे,किफायतशीर व अधिक नफा देणारे तसेच शेतीक्षेत्रात रोजगाराच्या संधी निर्माण कणारे असायला पाहिजेत.

३) शेतकऱ्यांना शेतीविषयक माहिती सल्ला, तंत्रज्ञान,पत आणि विपनन सेवा पूरवून कृषी विकासास चालना देणारे धोरण शासकीय पातळीवरून सुरू करून शेतीचा विकास साधला पाहिजे.

४) शेतीचे सरासरी घटणारे आकरमान थांबवून शेतीचे आधिक्य,उत्पादन खर्च, शेतीची जोखीम, व मिळकत यांचा योग्य ताळमेळ बसेल असी धोरणे राबविली पाहिजेत.

५) नाला,बंडीग,जमीनीची सुधारणा इत्यादींसारखी भूसुधारणांची कामे वारंवार करून शेतीचा कस वाढविला पाहिजे.

६) सर्वच पिकांसाठी आधारभूत किंमतींची सोय करणे गरजेचे आहे.हमी भाव देताना पिकांच्या उत्पादन खर्च आणि बाजारातील धोक्यांचा विचार करून चढा हमीभाद देण्यात यावा.

७)जर बी—बीयाणे पेटंट मुक्त केले तर भारतीय शेतकऱ्यांना कमी किंमतीत बी—बीयांणे उपलब्ध होऊन शेती करणे फायद्याचे होईल.

८) देशाची आर्थिक धोरणे अल्पभूधारक, मध्यम आणि लहाण शेतकरी वर्गाच्या विरोधात गेलेली आहेत या धोरणांमध्ये बदल करून शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी योग्य ती धोरणे निश्चित करण्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीची गरज आहे.

समारोप—दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना स्वस्तात धान्य अवश्य दिले पाहिजे परंतु धान्य उत्पादक शेतकरी सुध्दा जगला पाहिजे यासाठी विकसीत देशांप्रमाने भारतीय शेतकऱ्यांना सुध्दा मोठया प्रमाणावर सबसिडी दिल्या पाहिजेत. त्याबरोबरच लहान शेतकऱ्यांना बिनव्याजी कर्ज दिले पाहिजे.कोरडवाहू व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना पेन्शन योजना लागू केली पाहिजे. शेतमालाचा हक्काचा हमीभाव उपलब्ध करून दिला पाहिजे.नियमित विजपुरवठा व सीमांत शेतकऱ्यांच्या कुटूंबासाठी मोफत आरोग्याच्या सोयी दिल्या पाहिजेत.याबरोबरच अशा शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षणाची हमी दिली पाहिजेत तरच भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबतील.

संदर्भ —

१. Indian Economy-R Datt &P.M, Sundharam

२. Trade Liberalization and Indian Agriculture-Gulati A and T Kelley,

३. Indian Economy-Misra & Puri.

४) राष्ट्रीय शेती आयोग—एम.एस.स्वामीनाथन

५) उद्योजक होण्यासाठी शेतकऱ्यांना बळ द्या — उद्योजक मासिक—एमसीईडीचाचा : किसान विकास कार्यक्रम मधील लेख—महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र यांचे प्रकाशन

६) सेझा: भारतीय शेतक—यांसाठी संधी की संकट—प्रा डॉ.आर.बी.भांडवलकर—योजना मासिक—केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण विभागाचे प्रकाशन

७)जागतिकीकरण व शेती समस्यांवरील उपाययोजना—प्रा.डॉ.एस.के. पगार—योजना मासिक—केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण विभागाचे प्रकाशन.

८) जागतिकीकरणामुळे शेती उद्ध्वस्त—डॉ. कोत्तापल्ले—दैनिक सकाळ

❑❑❑

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"
-शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता
विशेषांक. सप्टें.२०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

Padmabhushan Dr.Vasantraodada Patil Mahavidyal

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India

Reaccredited with B++ Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH (ICSSR)

Sponsored One Day National Seminar

On

Challenges before Indian Economy in the Globalization Era

Thursday 28th September 2017

Executive Editor
Mr.K.N.Patil

Co-Editor
Dr.B.J.Kadan

Organizaed by

Department of Economics (U.G. & P.G.)
Padmabhushan Dr.Vasantraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist:Sangli

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

40) Gender Discrimination in Higher Education: Challenges before Indian Economy
Dr. Shivaji R. Pawar,Kasegaon || 155

41) SKILL DEVELOPMENT IN UNORGANISED SECTOR : An area to be considered
Mrs. Pournima Deepak Chavan (Udupi), Sangli || 159

42) PRODUCTION AND PRODUCTIVITY OF SUGARCANE CROP IN INDIA WITH SPECIAL ...
Mr. Rohit Dinkar Barsing, Kolhapur, Mr. Ajay Dagdu Kate, Vita || 161

43) A STUDY OF MEASURE CROPS PRODUCTIVITY IN MAHARASHTRA
Prof. Ahire I. B., Sangli, Miss. Shinde Varsha Tanaji, Kolhapur. || 166

44) आर्थिक सुधारणा — परराष्ट्रीय व्यापार धोरण व, भारताचे आयात निर्यात बदल
प्रा.डॉ. हासिम वलांडकर, वाळवा || 171

45) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या — स्वरुप व उपाययोजना
सौ. पाटील एन. एस., कोल्हापूर || 174

46) वस्तू व सेवा कर (GST) : भारत
प्रा. जालींदर आनंदराव यादव, तासगाव. || 178

47) TRENDS OF AGRICULTURE PRODUCTION AND PRODUCTIVITY IN INDIA
Aalam Gafur Shaikh, Raigad || 182

48) AGRICULTURAL DISTRESS AND FARMERS SUICIDE
Dr. Patil Bhagwan Shankar, Sangli || 184

49) AGRICULTURAL MARKETING IN INDIA
Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Kolhapur || 188

50) Revenue and Expenditure Pattern in Services Provided by the Municipal councils ....
Mrs.Vrushali Vishwasrao Patil, Islampur || 194

51) Challenges before Indian Economy – SWOT Analysis
Mrs. Shruti Shripad Parchure, Miraj || 197

52) EVALUATION OF SHIKSHAN SEVAK SCHEME IN THE ERA OF GLOBALIZATION
Mr. Vinodkumar Dhondiram Kumbhar, Sangli || 200

53) Economic Reforms and Indian Economy
Dr. A. A. Kulkarni, Kolhapur || 202

43

A STUDY OF MEASURE CROPS PRODUCTIVITY IN MAHARASHTRA

Prof. Ahire I. B.,
Head, Dept. of Economics,
Arts and commerce Collage,
Kadepur, Sangli.

Miss. Shinde Varsha Tanaji,
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

****

I) Introduction:

India is an agricultural country where major proportion direct and indirect population is dependent on agriculture. Agriculture is the main source of income. Agricultural technology refers to new inputs, methods, new process or new innovation to increase the production and productivity in agriculture. When we use agricultural inputs like land, labour, and capital to produce agricultural products like vegetable crop the transformation process is lead by technology. The single most important element in crop production strategy in the post-green revolution period is improved agricultural technology. This technology is in the form of high yielding plant varieties, intensive cultivation, and greater use of fertilizers, increased irrigation and better techniques for ploughing, harvesting and plant protection. High yielding varieties have been developed for a number of crops but their impact on production, productivity and costs varies across crops and regions.

- **Objectives of Study**

1. To Study the Changing Cropping Pattern in Maharashtra.
2. To identify Area, Production and Productivity in Maharashtra.
3. To give suggestion for solving the problems identified.

II) Research Methodology and Database:

For accomplishing the objectives of the study secondary data were collected. The necessary secondary data for completing the investigation will be collected mainly from published sources in academic libraries, records, books and journals, articles, government reports, websites, newspapers, daily archives, economy survey government of Maharashtra, secondary data will be collected to obtain the background material from the persons knowledgeable in different aspect of the topics as also the academicians. Researcher has been used the important statistical techniques to analyze and interpret the data. The various tools such as Mean, Standard Deviation, Compound Growth Rate, Volume of Change and Coefficient of Variance have been used.

III) Results and Discussion:

1) Changing in General Cropping Pattern in Maharashtra for the Period 2000-01, 2010-11 & 2015-16:

Table No. 1

Changes in General Cropping Pattern in Maharashtra for the period 2000-01, 2010-11 & 2015-16

Sr. No.	Year	Area in Thousand Hectares			Percentage to Gross Cropped Area			Volume of Change	
		2000-01	2010-11	2015-16 (p)	2000-01	2010-11	2015-16 (p)	2010-11 to 2000-01	2015-16 to 2010-11
	Crop								
1.	Rice	1512	1516	1559	6.99	6.54	6.70	-0.45	0.16
2.	Wheat	754	1307	1163	3.49	5.64	5.00	2.15	-0.61
3.	Jowar	5094	4060	3288	23.56	17.52	14.14	-6.04	-3.38
4.	Bajra	1800	1035	865	8.33	4.47	3.72	-3.86	-0.75
5.	Total Cereals	9824	8985	8109	45.44	38.77	34.87	-6.67	-3.90
6.	Total Pulses	3557	4038	3632	16.45	17.42	15.62	0.97	-1.81
7.	Total Food Grain	13382	13023	11078	61.90	56.19	47.64	-5.71	-8.56
8.	Sugarcane	595	965	1030	2.75	4.16	4.43	1.41	0.26
9.	Cotton	3077	3942	4283	14.23	17.01	18.42	2.78	1.41
10.	Oilseeds	2559	2628	4991	11.84	11.34	21.46	-0.50	10.12
11.	Net Sown Area	17844	17406	17345	82.54	75.11	74.58	-7.43	-0.52
12.	Double Cropped Area	3775	5769	5911	17.46	24.89	25.42	7.43	0.52
13.	Gross Cropped Area	21619	23175	23256	100.00	100.00	100.00	-15.92	-7.88

Source: - Economic Survey of Maharashtra 2015-16 (p) = Provisional Value

Table 1 shows the Changes in general cropping pattern in Maharashtra Table shows

that changes in general cropping pattern in Maharashtra state. Area under rice cultivation 1512 thousand hectares in 2000-01 negative volume of change is -0.45 percent and from 2010-11 to 2015-11 positive volume of change is 0.15 percent in Maharashtra. Wheat is Rabbi Crop which requires the irrigation in growth stage. In Maharashtra state 754 thousand hectares area was under cultivation crop in 2000-01 which is increase by 2.15 percent in 2010-11 and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -0.64 percent.

Jawar crop is cultivated in both season namely Kharif and Rabbi 23.56 percent area was under cultivation in 2001 and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -6.04 and -3.38 percent. In India as whole in 2000-01, 1800 thousand Hectares 8.33 percent area was under Bajra cultivation as compared to 2010-11 the negative growth -3.86 percent and from 2010-11 to 2015-16 negative volume of change -0.75 percent. In India area under total cereals Cultivation was 9824 thousand hectares 45.44 percent in 2000-01, 8985 thousand hectares 38.77 percent in 2010-11 and 8109 thousand hectares 34.87 percent in 2015-16. Overall total cereals area under cultivation crop is negative change. When area of cultivation is compared with 2000-01 to 201-11 positive change 0.97 percent is seen and comparison of year 2010-11 to 2015-16 negative change -1.81 percent. It shows that total area of food Grains negative volume of change in overall cultivation. There is overall positive change in cultivation of Cottan and sugarcane area and positive volume of change in this crops. In India the area of oilseeds cultivation was 2559 thousand hectares 11.84 percent in 2000-01, 2628 thousand hectares 21.16 percent in 2010-11 and 4991 thousand hectares 21.46 percent in 2015-16. In 2000-01 the India having a net sown area 82.54 percent and volume of change is negative. Area under double cropped area under volume of change is positive in overall period.

2) Growth of Measure Crops Area, Production and Yield in Maharashtra:

2.1 Growth of Area, Production and Yield of Rice and Wheat in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 2

Growth of Area, Production and Yield of Rice and Wheat in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares
Production= Thousand Tonnes
Productivity= Kg. / per Hectare

Crops		Rice			Wheat		
Sr. No	Year	Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2000-01	1511	1929	1276	754	948	1257
2	2001-02	1514	2651	1751	776	1077	1388
3	2002-03	1523	1851	1217	760	984	1295
4	2003-04	1530	2835	1853	665	778	1170
5	2004-05	1519	2164	1425	756	1016	1344
6	2005-06	1515	2695	1179	933	1300	1393
7	2006-07	1529	2569	1680	1231	1631	1325
8	2007-08	1574	2996	1903	1253	2079	1659
9	2008-09	1522	2284	1501	1022	1516	1483
10	2009-10	1470	2183	1485	1081	1740	1610
11	2010-11	1518	2696	1776	1307	2301	1761
12	2011-12	1543	2841	1841	843	1313	1558
13	2012-13	1543	3057	1963	773	1181	1528
14	2013-14	1613	3120	1934	1097	1602	1460
15	2014-15	1556	3010	1915	1010	1543	1510
16	2015-16	1559	3070	1953	1019	1563	1518
17	Mean	1534	2622	1666	971.93	1451	1472.8
18	SD	31.92	418.5	277.4	213.9	447.3	172.2
19	CGR	0.22	0.04	2.44	2.79	0.07	1.93
20	CV	2.08	15.96	16.65	21.93	30.81	11.69

Source : Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 2 reveals the area, production and yield of Rice and Wheat in Maharashtra during period 2000-01 to 2015-16. There is variation in area under crop over period of time from 2000-01 to 2015-16. Year 2000-01 shows lowest area under crops whereas year 20123-14 shows highest area under crop i.e. 1613 thousand hectare. In year 2003-04 shows great fall in area in respect of previous year and also year 2013-14 shows large fall in area under crop. Year 2000-01 shows lowest production go Rice i.e. 1929 thousand tones. The years shows higher production are 2003-04, 2007-08, 2011-12 to 2045-16 having production 2835, 2996, 2841, 3057, 3120, 3010 and 3070 thousand tonnes

respectively. Year 2001-02 shows large increase in production in respect of previous year. Year 2001-02 and 2010-11 shows greater productivity i.e. 1276 and 1953 kg. / Hectare. The shows lower productivity is 2002-03, 2005-06, having productivity of 1217 and 1179 kg / hectare.

It shows the area, production and productivity for wheat. During 2000-01 the area cultivated under wheat was 754 thousand hectares and the production was 948 thousand tonnes and productivity is 1257 kg / per hectare. Table shows the area, production and productivity is continuously increasing trend year by year i.e. 2015-16 in this year area is increasing 1019 thousand hectare and production is 1563 thousand tonnes and productivity is 1518 kg/ per hectare.

Year 2003-04 shows area under crop 665 thousand hectares with 778 thousand tones which is lowest in the period from 2000-01 to 2015-2016. In same year productivity is 1170 kg / hectare. Area under crop had been increased in large extent in year 2010-11 to 1307 thousand hectare from previous year of 1081 thousand hectares also shows large increase in production 2010-11 year i.e. 2301 thousand tones and productivity is 1771 kg/ hectare. Year 2007-08 shows highest productivity of 1659 kg / hectare year and lowest productivity shows in year 2003-04 i.e. 1170 kg / hectare. Table shows the productivity is continuously increasing trend.

Compound growth rate in area under cropping is 0.22 which shows small increase in area, CGR of production is 0.04 and productivity have 2.44 from year 2000-01 to 2015-16. Coefficient of variation of area under crop is 2.08 of production it is 15.96 which shows greater variation coefficient of variation of productivity is 16.65. Compound growth rate in area is 2.76 and of production is 0.07 and in productivity 1.93 coefficient of variation of area under wheat is 21.93 and C.V of production is 30.81 shows greater variation. Coefficient of variation of productivity is 11.69.

2.2 Growth of Area, Production and Yield of Oilseeds and Pulses in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 3

Growth of Area, Production and Yield of Oilseeds and Pulses in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares
Production= Thousand Tonnes
Productivity= Kg. / per Hectare

Crops		Oilseeds			Pulses		
Sr. No	Year	Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2000-01	2559	2097	819	3557	1637	460
2	2001-02	2359	2226	944	3388	1881	555
3	2002-03	2488	2356	947	3570	2058	577
4	2003-04	2763	2921	1057	3446	1960	569
5	2004-05	3359	2744	817	3384	1664	492
6	2005-06	3648	3373	925	3432	2005	583
7	2006-07	3863	3721	963	3828	2304	602
8	2007-08	3825	4874	1274	4056	3024	746
9	2008-09	3980	3410	857	3086	1656	537
10	2009-10	3884	2814	725	3376	2370	702
11	2010-11	6115	5040	1394	4038	3100	768
12	2011-12	3667	4485	1223	3273	2268	693
13	2012-13	3806	5087	1337	3274	2306	704
14	2013-14	4148	5294	1276	3953	3169	802
15	2014-15	4828	5394	1283	3762	2901	769
16	2015-16	4991	5633	1315	3791	2989	788
17	Mean	3768	3842	1072	3557	2326	649
18	SD	988	1253	222	285	538	115
19	CGR	4.68	0.03	3	0.26	0.04	3.35
20	CV	26.21	32.63	20.77	8.02	23.14	17.71

Source : Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 3 reveals the area production and productivity of total pulses and oilseeds in Maharashtra from year 2000-01 to 2015-16. The lowest area under oilseeds crop is occurred in 2002-03 i.e. 2488 thousand hectares with 2356 thousand tones production and 947 kg/ha productivity. Year 2010-11 shows highest area under crop i.e. 6115 thousand tones with 5040 thousand tones production and 1394 kg/ha productivity. In same year area under oilseeds has increased at maximum rate than area under oilseeds and previous years. Year 2014-15 shows lowest production of oilseeds in 5394 thousand tonnes on 2848 thousand hectares with productivity 1283 kg/ha. In year 2004-05 production of oilseeds has increased at maximum rate that production of previous year. Highest productivity occurs in 2013-14 i.e. 817 kg/ha on an area 3359 thousand hectares with production 2744 thousand tones. In years 2005-

kg/ha productivity occurs which is lowest oduction is 3373 thousand tonnes on an 548 thousand hectares area.

Area under total pulses was highest in)1 i.e. 1056 thousand hectares with ction 3024 thousand tones and tivity 746 kg/ hectare. Lowest area under ulses is in 2011-12 i.e. 3273 thousand es with production 2268 thousand tones oductivity 693 kg per hectare. Year 2013-ws highest production of total pulses i.e. undred tones with productivity 802 kg/ es on area 3953 thousand hectare. Year 15 shows decrease in production with um amount i.e. 436 from previous year ousand tones. Year 2011-12 year show se in large amount in production to 1656 nd tonnes from previous year productivity 37, highest productivity occur in 2013-14 3 kg per hectare and lowest productivity in 2000-01 i.e. 460 kg/ hectare with 3953 nd on area 3557 thousand hectare. Year 4 shows increase in productivity to 704 ctares from previous year i.e. 704 kg/ es.

These crops are grown in both rabbi and seasons. Pulses and grams are important ains for working community, since they nutritional values. It is also used for is rich fodder. Pulses and grams improve tility by fixing nitrogen in the soil. The ture operations of these crops need not more care and capital. Its cultivation is e even in poor and dry areas and are more erative to farmers in the district. Each of principal pulse-crops has been analyzed ually.

Compound Growth Rate of area and ion shows negative result i.e. 0.26 and pectively and CGR of productivity is 3.35 slightly increase in productivity over of time. Coefficient of variation of area tal pluses is 8.02 and of production is shows variation and Coefficient of variation of productivity is 17.71. Compound Growth Rate shows negative result in area, production and productivity i.e.4.68, 0.03 and 3.0 respectively. Coefficient of variation of area is 26.21 and production 32.63 and of productivity is 20.77.

2.3 Growth of Area, Production and Yield of Coarse Cereals and Total Food Grain in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16:

Table No. 4

Growth of Area, Production and Yield of Coarse Cereals and Total Food Grain in Maharashtra during 2000-01 to 2015-16

Area= Thousand Hectares
Production= Thousand Tonnes
Productivity= Kg. / per Hectare

Crops		Coarse Cereals			Total Food Grain		
Sr. No.	Year	Area	Production	Productivity	Area	Production	Productivity
1	2000-01	7560	5620	743	13383	10135	757
2	2001-02	7122	5578	783	12800	11188	874
3	2002-03	6995	5938	854	12809	10834	846
4	2003-04	6367	4750	746	12008	10323	860
5	2004-05	6946	5697	820	12605	10541	836
6	2005-06	6866	6087	887	12746	12087	948
7	2006-07	6864	6141	895	13452	12645	940
8	2007-08	6324	7093	1122	13207	15191	1150
9	2008-09	5791	5972	1031	11417	11428	1001
10	2009-10	6186	6293	1017	12113	12586	1039
11	2010-11	6166	7324	1188	13029	15420	1184
12	2011-12	5198	6122	1178	10857	12544	1155
13	2012-13	4971	4429	891	10575	10975	1038
14	2013-14	4808	5955	1239	11471	13846	1207
15	2014-15	4903	6175	1209	12285	12039	984
16	2015-16	4717	6208	1242	12281	12027	984
17	Mean	6111	5961	990	12173	12361	1019
18	SD	937.8	710.7	184	955	1717	160
19	CGR	-3.08	0.02	3.49	-1.21	0.01	3.14
20	CV	15.34	11.92	18.58	7.85	13.89	15.68

Source: Economic survey of Maharashtra 2015-16.

Table 4 indicates the area production and productivity of total cereals and total food grain in Maharashtra' from 2000-01 to 2015-16. The highest production of total cereals 13029 thousand hectares in period 2014-15 year with 7324 kg/ hectares on 4750 thousand hectares. Lowest production of total cereals occurs in 2003-04 year with 6367 thousand tonnes over 4750 thousand hectares with 746 kg/ hectare productivity. Lowest area under total cereal was occurred in 2003-04 i.e. 7560 area with production 5620 thousand tones with productivity 746kg/ hectares. Highest area under total cereal was occurred in 2000-01 i.e.

4554 thousand hectares with production 5620 thousand tones and productivity 743 kg/ hectares. In year 2004-05 production of total cereal is increased at maximum rate i.e. it becomes 5697 than the previous year 4750 thousand tones. In year 2010-11, highest productivity occurred i.e. 7324 kg/ hectare lowest productivity occurs in 2000-01 with 743 kg/ hectares productivity with production 5620 thousand tone on 7093 thousand hectares area. Year 2004-05 show increase in productivity to 820 from previous year746 kg per hectare. The year 2000-01 shows highest area under total food grain i.e. 13383 thousand hectares with production 10135 thousand tones and productivity is 757 kg per hectare. The year 2008-09 show lowest area under total food grain is 3142 thousand hectares with production 3000 hundred tones and 879 kg per hectare productivity. Year 2004-05 shows increase in area under total food grain to 1208 thousand hectares from 1023 thousand hectares of previous year. Year 2010-11 shows highest production i.e. 15420 thousand tone on area 13029 thousand hectares and productivity 1184 kg/ hectare. Lowest production occurs in 2000-01 i.e. 10135 thousand tonnes on area 757 with lowest productivity.

Compound growth rate in area under total food grain is negative i.e. -0.21 it shows reduction in area and CGR of production and productivity are 0.01and 8.14 respectively shows slightly increase in respective terms. Coefficient of variation of area is 7.85 and of production and productivity is 13.89 and 15.68 respectively. Compound growth rate of area under total cereal, production and productivity are -0.08, 0.02, and 3.49 respectively. Coefficient of variation of area under total cereal is 15.34 and of production is 11.92 shows variation and Coefficient of variation of productivity is 18.58.

IV) Conclusion:

In this present study region needs to adoption a forestation, irrigation facilities, rural communication and development of farmers and labours. The main characteristic of modern agriculture is the widespread use of these productivity raising technologies. Among the improved seeds, fertilizers, pesticides and machinery are worth mentioning farm mechanization is a term used in a very wide sense. It not only includes the use of machines, wherever mobile or immobile, small or large, run by power and used for tillage, harvesting and thrashing but also includes power crushing sugarcane, spraying implements against pests and against pests and diseases. The diversified nature of land cropping pattern and area production and productivity of Maharashtra has increased. Rice, Wheat, Jawar and Bajra, Oilseeds, Sugarcane, Cottan have been found as major cultivated crops agriculture state which covered more than fifty percent area of the gross cropped area. The diversified nature of land use pattern and cropping pattern Maharashtra has increased productivity of the land. Results of the study reveal that cropping pattern is diverse with medium level Productivity in agriculture state.

References:

1. Choudhari (2009), 'A Critical Study of Agricultural Production and Productivity in Aurangabad District, Ph.D Thesis, Dr. Balashaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Pp. 59-108.

2. Chhetri (2011), 'Climate Sensitive Measure of Agricultural Intensity: Case of Nepal,' Applied Geography, Nepal, Pp. 808-819.

3. Erb, Haberel, Jepsen, Kuemmerle, Lintner, Muller, Verurg and Reenberg (2013), 'Conceptual Framework for Analyzing and Measuring Land-Use Intensity,' Current Opinion in Environmental Sustainability, Austria, Pp. 1-7.

4. Husain Majid (2010), 'Agricultural Geography', Rawat Publication', New Delhi, Pp. 1-419.

5. Nayak Chittaranjan (2014), 'Rural Infrastructure and Cropping Study Intends to